

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૨૩૪૭

કિંમત

૮.૭૫ રૂ

ગ્રંથનામ

પ્રદીપ

વર્ગિક

૩-૩

• ਮ ਦੀ ਪ •

ਘੁਮਕੇਰ

ਐਕ ਇਥੋ ਯਾਰ ਆਨਾ

ਸੋਲ ਐਨੰਦ

ਮੁ ਮੇਰੇ ਮਾਂ ਥੇਰੇ ਨ ਕਾ ਧੀ ਕਾ ਥ
ਰੀ ਥੀ ਰੀ ਤ; ਅ ਮ ਦਾ ਵਾ ਫ.

પ્રકાશક—

મૌરિશંકર ગોવરધનરામ ભેશી:

ખાનપુર - અમદાવાદ.

બીજી આવૃત્તિ એપ્રિલ ૧૯૪૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાત કૌપીશાલય-અંગ
૨૩-૫૬૭

[સર્વ પ્રકારના હક લેખકને સ્વાધીન]

મુદ્રક

મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ

સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

પાંચકુવા : : અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના [પહેલી આવૃત્તિમાંથી]

આ સંગ્રહમાં પ્રગટ થયેલી પહેલી ચાર વાતો જેને અંગ્રેજીમાં Tales કહે છે તે સ્વરૂપની છે. નવલિકા કે ફંકી વાર્તા, લાંબી ફંકી વાર્તા, લાંબી વાર્તા, અને નવલકથા-રંજનપ્રધાન લલિતવાદ્યમયના એ ચારે પ્રયોગ-વિષે આપણે ત્યાં ધણુ થોડું લખાયું છે. એટલે તેમનાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપ અને શક્તિ—મર્યાદા વિષે શુદ્ધ વિવેચનની દૃષ્ટિએ કહેવા જેવું ધણુ છે; પણ કેવળ સર્જનસૃષ્ટિમાં આનંદ લેનાર એ દિશામાં પ્રયત્ન કરે એ સાહસ ગણાય. અને આંહીં તો વધુમાં અસ્થાને પણ ગણાય.

આ સંગ્રહમાં પ્રગટ થયેલી લાંબી વાતોમાંથી ‘અનાથ બંધુ’ ટોલસ્ટોયની ચોખ્ખી અનુકૃતિ છે.

સામાજિક-કે કોઈ પણ પ્રકારના પ્રશ્નને સુંદર ઝીણવટ ભરી રીતે ઉડવા માટે વાર્તાનું આ સ્વરૂપ વધારે યોગ્ય લાગે છે. તેમ જ બે કે ત્રણ પાત્રનું શુદ્ધ રીતે સાંગોપાંગ આલેખન કરવું હોય ત્યારે પણ આ સ્વરૂપ યોગ્ય માલુમ પડશે. કહેવાનો આશય એવો નથી કે એવા યોગ્ય સ્વરૂપની વાર્તાઓ આ સંગ્રહમાં છે; એ છે કે નથી તે લેખક પોતે ભાગ્યે જ જાણી શકે છે—શુદ્ધ કલાકાર છે માટે નહિ, પણ તેનામાં મનુષ્યની નબળાઈ હોવાથી, એને પણ પોતાની કૃતિની શક્તિ મર્યાદાનો સાચો ખ્યાલ ન આવી શકે માટે.

લાંબીવાર્તાનો વણાટ, નવલિકા જેટલો કુમાર ભર્યો નથી હોતો અને ન જ હોય. નવલિકા, વલસીરામાયણના સુંદર દૃહા જેવી છે; એની ખૂબી એના સમગ્ર સુંદર સ્વરૂપમાં છે; એક જગાએથી એક મોતી ખરતાં છૂટું થઈ જાય એવું એ ભરતકામ

છે. લાંબીવાર્તાનો સઘળો ઝોલ તેના પ્રશ્ન કે વાતાવરણ અને પાત્ર બંનેના સાથે સાથે થતા સુંદર વણાટમાં છે : નવલિકા ધુલછોડ જેવી છે; લાંબી વાર્તા મેંદીની કાપેલી વાડ જેવી. નવલિકામાં કારીગરીને અવકાશ નથી. કારીગરી કદાચ વસ્તુને બગાડે. લાંબી વાર્તામાં લેખક કારીગરીનો શણગાર કરી શકે. અને એ ઓપથી વસ્તુ વધારે સુંદર પણ લાગે. પરંતુ આવા સઘળા વિચારોને પણ ખરી રીતે આંહી જગ્યા ન હોવી જોઈએ. સ્વતંત્ર વિવેચનગ્રંથમાં એ સઘળું શોભે.

દૂંધીવાતો ને બે રેખાચિત્રો પણ આ સંગ્રહમાં આપ્યાં છે. રેખાચિત્રો કપરાંત તદ્દન દૂંધી એવી નવલિકાઓ પણ આ સંગ્રહમાં છે. એને માટે નવું નામ પાડવાનું કાંઈ સારા વિદ્વાન માટે રહેવા દહને આંહી' તો, એનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો છે. અલબત્ત એવી રીતનો એનો દેહ આપણે ત્યાં તો ઉપનિષદ જેટલો કે કદાચ ત્રેદકાળ જેટલો જૂનો છે. છતાં હાલમાં તો એનું જે સ્વરૂપ પશ્ચિમના દેશોમાં છે તે જ માન્ય રાખીને તે પ્રમાણે Short—Short Story એ નામ સ્વીકારી પ્રયોગ કરી બતાવ્યો છે. એવી તદ્દન દૂંધી વાતો માત્ર એક પ્રસંગમાં સમાપ્તિ પામે છે અને કદાચ એને કંવળ વર્ણન ક્વજ બની જતાં વાર ન લાગે એવો નાજુક એનો ધાટ છે.

આ પ્રમાણે આ સંગ્રહમાં—લાંબી વાતો, નવલિકાઓ, દૂંધી—દૂંધીવાતો, પ્રસંગચિત્રો ને રેખાચિત્રો એટલું જોઈ શકાશે. આશા છે કે બીજા સંગ્રહોની માફક ગુજરાત આ સંગ્રહને પણ અપનાવી લેશે.

બીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે

આ આવૃત્તિ પહેલી આવૃત્તિનું લગભગ પુનરાવર્તન છે. કાગળની અત્યંત મોંઘવારીને લીધે કિંમતમાં થોડો ફેરફાર કર્યો છે. બીજા ખાસ ફેરફાર કર્યા નથી. Short—Short Story માટે દ્વયકો શબ્દ પ્રચલિત થયો છે. વધારે સારા શબ્દના અભાવે એ ખોટો નથી, પણ મૂલ શબ્દનો પૂરેપૂરો ધ્વનિ આવે એવા શબ્દ હજી આવવો જોઈએ. દ્વયકામાં આપણને કાંઈક હણપ લાગે છે. જ્યારે Short—Short Story—ને કાંઈક વધારે કહેવાનું છે. અને એ એવી રીતે કહેવાનું જોઈએ કે એમાં દ્વયકાની વેધકતા હોય છતાં એ માત્ર દ્વયકો ન હોય. નવલકથા, નવલ [લાંબી વાર્તા] નવલિકા, અને Short—Short Story. છેલ્લા માટે કથનિકા શબ્દ ચાલે ? ‘ કથનિકા ’ શબ્દને પરિચિતતાનો લાભ મળે તેમ છે. કથની—એ શબ્દ, અનુભવેલા કોઈ નાના પણ સ્મરણીય પ્રસંગ માટે ચાલુ વપરાશમાં તો છે જ. વળી ‘ કથાનિકા ’—કહાણિયા—એ કહાણીનાં પૂર્વ રૂપો જોતાં પણ કથનિકા યોગ્ય જણાય છે. કે પછી બૃહદ્નવલિકા, નવલિકા, અને લઘુ નવલિકા એ ક્રમ વધારે યોગ્ય ગણાય ? ઉપકથા કે આડકથા માટે વપરાતો ‘ પતાકા ’ શબ્દ ચાલી શકે ખરો ?

ખાનપુર • અમદાવાદ
તા. ૧૦ : ૩ : ૪૨

ધૂમકેતુ

અ નુ ક મ

કીર્તિનોમુગટ	૧
અનાથબંધુ	૨૫
ગૃહત્યાગ	૬૫
જીવનકલા	૮૬
ત્રણબિંદુ	

અન્નપ્રેમ મદદગાર	૧૧૧
અનામી	૧૧૪
વણકરની કન્યા	૧૧૯

ત્રણ વાતો અને બે રેખાચિત્રો .

વેપધારી	૧૨૩
નવાં ખંડેર	૧૪૫
સ્કૂલમાસ્તર	૧૫૦
કેદારનાથ ભૈરવ [રેખા ચિત્ર]	૧૬૨
હોસો ભરવાડ [રેખા ચિત્ર]	૧૭૦

એક પ્રસંગચિત્ર અને બીજી વધુ ટુંકી-ટુંકી-વાતો

એક પ્રસંગચિત્ર	૧૭૯
મુસાફર	૧૯૨
સવાર અને સાંજ	૧૯૮
એકલ પગી	૨૦૪
વરની પસંદગી	૨૧૦

કીર્તિનો મુગ્ધ

એ વખતે હું દિલ્હીમાં જુમા મસ્જીદની પાસે જ એક ભાડાના મકાનમાં રહેતો હતો. મોગલોના ભૂતકાળના વૈભવ પર ધ્યાન ધરતા હજારો મુસલમાન જુમા મસ્જીદના પગથિયા પર પડ્યા પાથર્યા રહેતા. એમની વચ્ચે જઈને ખેસવાની મને ટેવ હતી. એમનાં સુખ દુઃખ, આશા, અભિમાન અને આનંદ—લાગણીઓના બધા વ્યવહારને મેં રંગમાં ઉતાર્યા હતા. દિલ્હીના ખૂણે ખૂણા મારા ચિત્રામાં મેં રજૂ કર્યા છે. કોઈકે જ દિલ્હીના ખૂણા ખાંચરા પર એવા પ્યારની દૃષ્ટિ ફેંકી હશે. ચાંદનીચોકથી માંડીને હુમાયુના મકબરા સુધીનું દિલ્હીનું બધું જીવન મારી પીછીમાં સજીવન હતું. રસમાંથી ઘડી કાઢેલી મૂર્તિ હોય તેવી મારી સ્ત્રી—સાંજે, દિલ્હીના જીવનને કાગળ પર ઉતારીને હું પાંખો ફેંદે ત્યારે, મારી રાહ જોતી હોતી હોય. મારો સાત—આઠ વર્ષનો પુત્ર મારી રાહ જોતો હોય ! મારી પીછીને લડાવવા માટે મેં અનેક સુંદર સાંજ ધરતી બહાર ગાળી છે. સાથે બેસીને એવો શાંત સમય વાતોમાં ગાળવાની ધરનાંની ઈચ્છાને ભાગ્યે જ પૂરી પાડી છે. આજ હવે એ સાંભરે છે ત્યારે ન જીવાએલા જીવનના પડછાયા મારી પાસેથી પસાર થતા જાય છે. તો પણ અમારું ગરીબ ઘર સ્નેહની દૂંફવાળું અને સુખી હતું. રાતે અમે બન્ને સાથે જમવા બેસીએ,

ત્યારે બહાલસોઈ માતા તોફાની છોકરાને જેવા પ્યારથી જમાડે તેવા પ્યારથી સુભદ્રા મને જમાડતી. એને મન અમે બંને છોકરા હતા. જમ્યા પછી ઘડીભર અમાશીમાં સારંગી લઈને બેસતાં: સુભદ્રાએ એ કળા હાથ કરી હતી; ને જે કે હલક અને આલાપના શાસ્ત્રીય વમળમાં એ પડી ન હતી, તો પણ સારું ગાઈ શકતો.

દિલ્હીના ગણ્યા ગાંઠ્યા કલાના ઉપાસકોમાં સૌની જીભે મારું નામ પહેલું આવતું. હમણા-હમણામાં લખનૌ ખાતે ચિત્રકલાનું પ્રદર્શન થવાનું હતું. અને તેમાં ચિત્ર મોકલવા માટે હું તૈયારી કરી રહ્યો હતો. એક વખત હું દિલ્હી દરવાજાથી બહાર ફરવા નીકળી પડ્યો. ઘણે દૂર ચાલ્યો ગયો; શાહજહાનાબાદ વટાવ્યું; તઘલખાબાદ ગયું; અને રાયપિથોરાનો રાતા પથ્થરનો જૂનો ખોખડબજાર કિલ્લા દેખાયો. લખનૌના પ્રદર્શનમાં શું મોકલવું એ ચિંતા જ મારા મનમાં ઘોળાઈ રહી હતી. અચાનક એક વિચાર વિજળીને વેગે પસાર થઈ ગયો. મધ્યયુગના દિલ્હીને સજીવન મૂક્યું હોય તો ?

મારા જીવનનું ધ્યેય હવે પછી એ વિચારને મૂર્તિ-સ્વરૂપ આપવામાં હતું; સજીવન દિલ્હી કેવું હોઈ શકે? . . . નીલમઃ માણેકઃ પત્તાઃ અને ગુલાબની કળા જેવી પારદર્શક છીપથી ખીચોખીચ ભરેલા દિવાનેખાસના સંગેમરમર પર મૂર્તિમંત દિલ્હી રજુ કરવી—લાગણી મારફત રંગની ભાષામાં એને ઉતારવી—એ કામ કોઈ પણ કલાકારને એક જીવનભર ચાલે એટલું મહાન હતું. અને મારી સમક્ષ તો હતા માત્ર ત્રણ માસ—નેવું દિવસ! . . . સંયુક્તાનાં વિલાસ, રૂપ અને પવિત્રતા; જહાન્નારાનું તપ, નૂરજહાનનું સૌન્દર્ય, અર્જુનમંદ-

બાનુનું હૃદય, ગુલામના અત્તરથી ભરેલા હોજ, મદ્ભર યૌવન અનંત સમૃદ્ધિ અને અહ્ભુત વિલાસઃ દિલ્હીના જીવનમાં વિતેલા આવા આવા અનેક વિરોધી ભાવોને એક જ સ્ત્રીના ચહેરામાં પાથરવાં—અરેરે ! ઝમે તેટલું કલાવિધાન હોય પણ આ શક્ય નથી. મારે માટે પ્રદર્શનમાં સ્થાન નથી. મેં નિરાશાની હાથ મારીને પીછી ફેંકી દીધીઃ રંગો દોગા નાખ્યાઃ મારા જીવનમાંથી જીવન સર્વસ્વ જેવો કલાનો પોપક અંશ ચાલ્યો ગયો. પ્રાણ વિનાનું ખોખું ફરે તેમ જન્મનાનાં કાળાં ભમ્મર પાણી જેતો હું તેના કાંઠા પર ફર્યા કરતો. એક વખત મેં સુભદ્રાને દિલ્હીરૂપે ઉતારવાનો વિચાર કર્યો. પણ રસભરેલા એના મોં ઉપર માત્ર નિર્મળ આંખો હતીઃ યૌવનના તનમનાટને બદલે, સંતોષી ગૃહિણીના ભાવો હતાઃ સુભદ્રામાં વિલાસની છાયા મળે નહિ, અને દિલ્હીના રંગ-મલાલમાં તો હીનાના રંગ ભરેલી પાની મેઘધનુષરંગી આરસ પર ચાલી હશે ! . . . એ વિચાર જ અશક્ય હતો. દિલ્હીનો પહેલો ચિત્રકાર પોતાનો મુગટ ડગતો જોઈ રડ્યો. પણ રૂદનમાંથી જન્મેલી નિરાશા જ એના ભાગ્યમાં હતી.

એક વખત તે નિરાશ બનીને પાછો ફરી રહ્યો હતો. તેના ગરીબ જીવનમાં લક્ષ્મી કોઈ દિવસ પ્રસન્ન થઈ ન હતીઃ અને કીર્તિ હાથતાળી દઈને નાસી જવાની તૈયારીમાં હતી. લથડતે પગે તે પાછો ફરી રહ્યો હતો. સામેથી એક સાધકલ વાળાએ ટોકરી વગાડી તેને જાગૃત કર્યોઃ તે પાછો હાવા ગયો, પણ પાછળ ટપાવાળાએ મહેનતથી રોકેલો ઘોડો હડે ચડ્યો હતો. એક તરફ ફરવા જતાં જ મોટરનું ભૂંગળું વાગ્યું, ને કંઈ નિશ્ચય કરે તે પહેલાં, મોટરના ધક્કાથી તે

જમીન પર પડ્યો. હારેલું હૃદય વગર ઇજ્જતે જ માંદું હતું, તે વધારે જોરથી ધબકવા માંડ્યું: ને તેના માથામાં ઠીકઠીક લાગ્યું. એક સાંજે તે ભાનમાં આવ્યો ત્યારે એક વિશાળ મકાનમાં ખાટલા પર પડ્યો હતો: એ જણુ—એક સ્ત્રી અને પુરુષ—તેની પાસે ઉભાં રહી ધીમેથી વાતો કરતાં હતાં. તેણે કાંઈક જોવું તેવું સાંભળ્યું: વધારે સાંભળવાની શક્તિ હતી નહિ: પણ જરા તેની ઉઘડેલી આંખ ફરી માંચાણી ત્યારે તેણે જરાતરા સાંભળેલા શબ્દોની યાદીથી તેનું મોં ઉંધમાં પણ મલકતું હતું:

‘તમને ખબર નથી?’ . . . તેની પાસે હાજર રહેલ એ જણુમાંથી, સ્ત્રીનો કામળ સ્વર આવ્યો: ‘તમને ખબર નથી? દિલ્હીનો—વધુ કહો તો હિન્દુસ્તાનનો—પ્રખ્યાત ચિત્રકાર ચંદ્રમોહન!’

‘એમ કે?’ પુરૂષે જવાબ વાળ્યો. તેના જવાબમાં ચોખ્ખું અજ્ઞાન અને બેદરકારી ભર્યો હતો.

તે જ વખતે બારણા પર એક ધીમે ટકોરો થયો. બહુ ધીરજથી પેલી સ્ત્રીએ બારણું ખોલી, આવનારને અંદર લીધાં. આવનાર સ્ત્રી હતી અને તેની સાથે એક રૂપાળો છોકરો હતો.

તેણે આવતાં વેત જ પૂછ્યું: ‘સૂતા છે? ઉંઘે છે?’ . . . જવાબ મળે તે પહેલાં આવનાર સ્ત્રી દર્દીના ખાટલા તરફ આગળ વધી.

‘બેન! બહુ ધીરજથી હો!’ . . . પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું.

પુરૂષે માત્ર નાકપર આંગળી ધરી છાના રહેવા સૂચના કરી. છોકરો તેની માના કાનમાં બોલ્યો: ‘બા! મારા

બાપુ તો ઉંઘમાં હસે છે જો ! ' એટલા દુઃખમાં સુભદ્રાને આ શબ્દો અમૃત જેવા લાગ્યા. તેણે ખાટલા તરફ જોયું તો— પોતાનો મુગટ સરે છે એ વાત ભૂલી ગયો હોય તેમ—ચિત્રકાર ભવિષ્યના સ્વમાં ખડાં કરી સ્મિત કરતો લાગ્યો ! પેલી સ્ત્રીએ સુભદ્રાને પાસેના ખંડમાં લીધી. અને બેઠાં કે તરત જ તેણે વાત ઉપાડી : ' બીવા જેવું નથી. સાધારણ ઈંજી છે. '

‘ તમે . . . તમને કેમ લાગે છે ? . . . સાળ થઈ જશે જટ ? ’

‘ હા. ’

‘ તમે—આંહી . . . ’

‘ આ ધર્માદા દવાખાનામાં હું નર્સ છું. ચંદ્રમોહનને મેં જ રસ્તામાં ઓળખીને એકદમ સારવાર માટે આંહી સગવડ કરી—અને તમને સમાચાર કહેવરાવ્યા. હું તમારી પાડોશમાં રહું છું એ તમને ખબર નહિ હોય ! ’

‘ અમારી જ પાડોશમાં ? ના ! તમારું નામ ? ’

નર્સ જરા મીઠું હસી : ‘ મારું નામ લજ્જવતી ! ’

સુભદ્રાના મનમાં તો ચંદ્રમોહનની તબિયતના જ બધા વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા. છતાં નર્સની બોલવાની મીઠાશ અને મોહક સ્મિત એને આકર્ષક લાગ્યાં.

‘ જો ! તમે—તમારા જેવું ભાગ્ય કેમકનું જ હશે. સારું દિલ્હી ચંદ્રમોહનની રંગની મિલાવટ પર આફરીન છે. એનાં ઘણાં ચિત્રાને તો જાણે જોયા જ કરીએ, જાણે જોયા જ કરીએ એમ થાય છે. તમને એનું કયું ચિત્ર સૌથી વધારે પસંદ પડ્યું ? ’

સુભદ્રા જરાક ગુંચવાણી : ‘ મને ? મને તો એના

સજીવન દેહ જેવું બીજું એકે ચિત્ર લાગ્યું નથી !’

નર્સ હસી: ‘હાં ! હાં ! એ તો છે જ. પણ મને તો એનું ‘નિરાશાનાં આંસુ’ એ સૌથી સારું લાગ્યું. પેલી સ્ત્રીના મોં પર-કેટલા અકળિત ભાવો પાથર્યા છે. અને-’

પાસેના ખંડમાંથી લોઢાના પલંગનો જરા જેવો અવાજ સુભદ્રાએ પકડી લીધો.

‘પડખું ફર્યા કે નહિ ?’ તે તરત બોલી ઉઠી.

નર્સ હસતી હસતી ઉભી થઈ ને બારણાની પાસે જઈ, જરાક ઉઘાડી તડમાંથી અંદરના ખંડમાં જોવા લાગી. ચિત્રકાર તો હજી વસધસાટ ઉંઘતો હતો. તેની પાસેનો કોઈ દર્દી જાગીને પડખું ફરી સૂઈ ગયો લાગ્યો.

નર્સે ધીમેથી બારણું અટકાવ્યું. પણ એક નાનો રૂપાળો હાથ વચ્ચે આવ્યો હતો. તેણે નીચા નમીને ધીમેથી હાથ ઉપાડ્યો. છોકરો જોવામાં તક્લીન હતો, તેણે નર્સને ધીમેથી પૂછ્યું; ‘જાગ્યા નથી કાં ?’

‘ના.’

છોકરો સુભદ્રા પાસે દોડી ગયો. ને પોતે પણ આજે ધીમે ધીમે બોલવામાં જ, કાંઈ બહુ ઊપયોગી કામ કરી રહ્યો હોય તેમ એક હાથે સુભદ્રાનું ગળું પકડીને કાનમાં બોલ્યો: ‘હજી જાગ્યા નથી.’

એટલામાં નર્સ પણ આવી, તેણે પોતાની જગ્યાએ બેસતાં બેસતાં છોકરાને પૂછ્યું: ‘તાંડું નામ શું ?’

છોકરો હસીને માના બોળામાં મોં છૂપાવી ગયો. સુભદ્રાએ તેના વાંસા પર હાથ મૂક્યો: ‘નામ તો કહે, બોલ તો ખરો, તારું નામ શું ?’

છોકરે ઉંચુ જોયા વિના જ જવાખ વાળ્યો: ‘અનંમ.’

‘એમ ! ત્યારે તો તું લુચ્ચા, ભારે તોફાન મચાવશે !’

એટલું બોલીને નર્સ ગંભીર બની ગઈ.

‘બેન ! ઉંઘે એ તો સાંઝે કાં ? દુઃખ કળાય નહિ ને આરામ થઈ જાય !’

‘હા.’ નર્સે જવાખ વાળ્યો.

સુભદ્રા આવા પ્રખ્યાત ચિત્રકાળની સ્ત્રી થઈ, તેનાં ચિત્રો વિષે કાંઈ ન જાણે એ નર્સને અયોગ્ય લાગ્યું. સુભદ્રાની સાદાઈ ઉપર એ મનમાં હસી રહી હતી: છોકરાનું નામ તો તેણે સહજ જ પૂછ્યું હતું પણ નામ સાંભળ્યા પછી, એ નામની અસર વિજળીના આંચકાની માફક સાંઝે શરીર વિંધી ગઈ. નર્સ મનમાં એક જ વિચાર કરી રહી હતી: ‘આ અયોગ્ય સંબંધ ન કહેવાય ? ચિત્રકારની સૃષ્ટિ પોતે વખાણે છે માટે પોતે જ ખરી રીતે તો યોગ્ય’ . . . વગેરે વગેરે તરંગો ઉપર તેનું મન ચડ્યું હતું.

‘હમણાં કોઈ નવું ચિત્ર કરે છે ? . . . નર્સે પાછી વાત ઉપાડી.

‘હા, કાંઈક કરે છે ખરા.’

‘એક દિવસ-એમનો-‘રટુડીઓ’ જોવા આવવું છે !’

‘હા, હવે તો પાડોશમાં છે તે આવજો ને, બે દિવસ પહેલાં જ બોલ્યા હતા કે મને શેવ ખાવાનું મન થયું છે. આજે જ વણવી હતી. તમને વણતાં આવડે છે ?’

નર્સ કટાક્ષભર્યું હતી: ‘ના !’

‘ત્યારે તો તમે ચાળજો.’

‘ભલે, અને પછી એનો ‘રટુડીઓ’ જોઈશ !’

‘ એનો ‘ રટુડીઓ ’ તો બહુ હાંફવાળો છે: એના શરીરને સંભાળતાં જેટલો આનંદ આવે છે, તેટલો આનંદ, એ કામ કરતા હોય ને પાસે બેસીએ ત્યારે પણ આવે છે ! જાણે આપણે પાસે બેઠા જ રહીએ: જોયા જ કરીએ - વખાણ્યા જ કરીએ. ક્યારેક તો માત્ર પ્રાણ મૂકવો બાકી રહે એવાં ચિત્ર કરે છે, ત્યારે તો . . . ઇશ્વરમાં ને એનામાં શું ફેર છે એ જ કળાતું નથી ! ’

‘ જુઓ ! હવે સાચું બોલ્યાં કે ? તમને કયું ચિત્ર સારું લાગ્યું છે ? ’

‘ મને ? મેં કીધું ને. બાકી તો એનું એક ચિત્ર બીજાથી જુદું પાડવાની મારી શક્તિ નથી. મને તો એ બધાં સારાં લાગે છે. એનો કામનો થાક ભૂલાવી દેવો ને એને પ્રેમથી સાચવવા આ બે જ કામ મેં મારાં કરી રાખ્યાં છે ! ’

નર્સ મનમાં જ હસી: ‘ સાચવવા ! . . . ચિત્રકાર આની સાથે પોતાના ચિત્રોની શી વાત કરે ?—અને તેના મોં પરથી વિજયનું કે અભિમાનનું સ્મિત ફરકીને ચાલ્યું ગયું. ’

એકાદ અઠવાડિયામાં ચંદ્રમોહન તો તદ્દન સાંજે થઈ ગયો. આવતી કાલે તે પોતાને ઘેર જવાનો હતો. આજે નર્સ તેને ઔષધ આપી રહી હતી: અને તેની સાથે હરતાં ફરતાં વાતો કરતી હતી. આઠ દિવસમાં એવો ઘણા પ્રસંગો બન્યા હતા, કે જ્યારે બંનેની આંખ મળીને થોડીવાર થોભી ગઈ હોય ! ચિત્રકારને લજ્જવતી સજીવન દિલ્હીના ચિત્રવિધાનમાં મૂકવાની લાગણી થઈ હતી. લજ્જવતીને આવા પ્રખ્યાત ચિત્રકાર સાથે ભાવનાસૃષ્ટિમાં રમવાનો અભિલાષ જાગ્યો હતો. નર્સની વાતો પરથી એને ચિત્રકલાનો

શેખ છે, એ ચંદ્રમોહનને ખબર પડી હતી. આજે તેણે સહજ જ પૂછ્યું:

‘ માફ કરું ચિત્ર તમને સૌથી વધારે પસંદ પડ્યું છે ? ’

‘ મને ? . . . લક્ષ્મણવતીએ મોં મલકાવ્યું. ‘ હું કાંઈ કલાની ખરી કદર કરી શકું એટલી વિદ્વાન નથી, પણ— ‘ નિરાશાનાં આંસુ ’—એ સુંદર છે. ’

‘ ઘણા એને સરસ માને છે. જો કે મારો પક્ષપાત— ‘ આશાના કિરણ ’—ઉપર છે. ’

ત્યાર પછી બીજે દિવસે ચંદ્રમોહન ઘેર આવ્યો. હવે લક્ષ્મણવતીને એના ઘરમાં આવવા જવાનો, બેસવાનો, વાતોચીતો કરવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થયો હતો. લક્ષ્મણવતી પણ એ હક્ક બરાબર ભોગવતી. ધીમે ધીમે પરિચય વધતો ગયો.

રાતના નવ થયા હશે. અત્યારસુધી હું, લક્ષ્મણવતી સુભદ્રા અને અનંગ સૌ બેઠાં હતાં. હોસ્પીટલમાંથી આવ્યા પછી લક્ષ્મણવતી હમેશાં સાંજે અમારે ત્યાં આવતી: અમે બન્ને ચિત્રકળાની સૃષ્ટિ વિષે વાતોએ ચડતાં. વચ્ચે વચ્ચે સુભદ્રા ટોકા પૂરતી. આજે સુભદ્રા જરા અસ્વસ્થ હતી એટલે થોડીવાર પછી બેઠી થઈ ગઈ ને સૂઈ ગઈ. પાસેના ખંડમાં અનંગ પણ સૂઈ ગયો હતો. અમે બન્ને અગાશીમાં બેઠાં હતાં. લક્ષ્મણવતી ચિત્રપરીક્ષામાં જે શક્તિ દર્શાવી રહી હતી તેનાથી હું મહાત થયો હતો: સુંદર બોલનારી તરીકે, મધુર અભિનય કરનાર તરીકે અને કલાતત્ત્વનો પરિચય રાખનાર તરીકે, તેની તેજસ્વી બુદ્ધિ જોઈ, મને ઘડીબર સુભદ્રા નિસ્તેજ લાગી હતી. આજે લક્ષ્મણવતી ખાસ ખીલી હતી. તેણે સુભદ્રાના

તરંગ જેવો આછો આસ્માની સાળુ પહેર્યો હતો: મોટા ઘેરાવદાર રેશમી ખૂટાવાળા ફુલગુલાબી ધાધરા ઉપર તે પથરાઈ રહ્યો હતો: આજે તેણે મીઠાપીળા રંગની અતલસનું કાપડું પહેર્યું હતું: અને માથા ઉપર સેંથીની બંને બાજુએ, મુગલાણીની જેમ મોતીની સેર લટકતી રાખી હતી. શોખથી નાકમાં પાણીદાર મોતીનું બુલાખ પણ પહેર્યું હતું. એમ અરધી હિંદવાણી ને અરધી મુગલાણી બનીને તે બેઠી હતી. આકાશમાં શુદ્ધ આઠમનો ચાંદો ખીલ્યો હતો: ને નીચે લટાર મારવા નીકળેલ કોઇ કોઇ રસિયા જીવ,

‘ મેરી જાં ચાંદ બનબન ક્યું ચમકતે હૈ સિતારે મેં ! . . . ’ એમ ધૂનમાં ને ધૂનમાં ગાતા ચાલ્યા જતા હતા. હું લજ્જવતી સામે જોઈ રહ્યો. તે મારી સામું જોઈ રહી.

‘ શું જુઓ છો ? ’ તેણે એક તીરછી દષ્ટિ સુભદ્રાના ખંડ ભણી નજર નાખતા કહ્યું.

‘ બીજું કંઈ નહિ. લજ્જવતી ! તમે જેમ બેઠાં છો એમ જ બેઠાં રહેશો ? ’

અગાશીમાં ચારે તરફ પથ્થરની બેઠક હતી અને લજ્જવતી તેના ઉપર સૂઈને હાથપર માથું ટકાવી જરા આડી થઈ હતી. લાંબો કરેલો એક પગ બેઠકની ઉપર હતો ને બીજો પગ બેઠકની નીચે લટકતો હતો: તેની પાની પર અળતાના જેવો મોહક રંગનો ચળકાટ હતો.

મેં કીધું તે સાંભળીને લજ્જવતી ફીક્કી પડી ગઈ. મેં તે ફેરફાર જોયો: ‘ કેમ ગભરાયાં કે શું ? ’

‘ ના, પણ મારી કિમ્મત તમારે મન એક ‘ મોડેલ ’ નેટલી જ છે નાં ? ’

‘મોડેલ’ જ ? જે આદર્શને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા આજે દિવસો થયાં હું યત્ન કરું છું તે આદર્શ તમારા સ્વરૂપમાં સચવાઈ રહ્યો છે. નકલ કરવા ઘો તો હું ‘મધ્યયુગના દિલ્હી’ ને મૂર્ત કરું !’

‘મધ્યયુગનું દિલ્હી !’—લજ્જવતી હસી, પણ એ હાસ્ય સંતોષનો ચોખ્ખો નિશાની જેવું હતું—‘મારામાં એવું શું છે ? મધ્યયુગના દિલ્હીનું અદ્ભુત રસજીવન ક્યાં અને હું ક્યાં ?’

ચિત્રકારે ચિત્રપટ હાથમાં લઈ, રેખામૂર્તિ દોરવાની શરૂઆત કરી દીધી. તે દિવસ ચિત્રકાર મોડેથી ઉઠ્યો ત્યારે પોતાના ચિત્રપટ પર લજ્જવતીની દેહલતાને રેખાચિત્રમાં ઉતારી રહ્યો હતો. દરેકે દરેક રેખામાં પ્રાણ મૂકવા પોતાનાથી બનતું કરી ચૂક્યો હતો.

લજ્જવતી ઉઠી ત્યારે થાકી ગઈ હતી. તેની આંખ ઘેરાતી હતી. તે લથડતે પગે ઘર તરફ ચાલી. ચિત્રકાર તેને દાદર સુધી વળાવી આવ્યો.

‘કાલે પણ—હવે આજ વખતે આવશે કે ?’

તેણે ચિત્રકાર તરફ જોયું : એક તીરછી દષ્ટિથી તેને વીંધ્યો.

‘તમને ચિત્રસૃષ્ટિ સિવાયની દુનિયા જડ લાગે છે શું ?’ ચિત્રકાર મીઠું હસ્યો : ‘મારું એ જ ધ્યેય છે નાં ?’

તે નીચે ઉતરી ગઈ. પાછળથી ચિત્રકારે જૂમ પાડી. ‘ક્રમ ?’ તે પાછી વળી.

‘એક કહેવાનું રહી ગયું. કપડાં પણ આજ રાખવાનાં હો !’

તે જરાક હસી: ‘ ભણે; અને ઝીક સતારાની ઓઢણી ઓઢું તો ? ’

‘ આહ ! તો તો કમાલ થાય. જાણે ઘેરા આસ્માનમાં તારા ઉગી નીકળ્યા !

તે હસતી હસતી ચાલી ગઈ.

બીજે દિવસે લજ્જવતી એ જ કપડાં પહેરીને હાજર થઈ હતી : પછી તો એ કમ સુભદ્રાની હાજરીમાં કે ગેરહાજરીમાં દિવસે કે રાતે, અનુકૂળતા પ્રમાણે નિત્યનો ગોઠવાયો. ચિત્રકાર એને રેખામાં ઉતારતો હતો : અને હર પળે તેની દેહલતામાં વધારે ને વધારે તલ્લીન થતો હતો : તેનાથી વધારે ને વધારે ખેંચાતો હતો. દરેક રેખા દોરતાં લજ્જવતીનું સૌંદર્ય પ્રકાશી ઉઠતું હતું. તેને આ ચિત્ર મારફત અદ્વિતીય ચિત્રકાર થવું હતું. લજ્જવતીની વિચાર સમૃદ્ધિ પણ તેને આકર્ષી રહી હતી. આમ દરેક પળે ચિત્રકાર લજ્જવતીનો થતો જતો હતો. હવે તેને સુભદ્રાની તદ્દન જ સીધી વાત—‘ વાહ ! આ બાઈ નમણી છે ! ’—ચિત્રની આટલી જ પરીક્ષા—ખૂંચવા લાગી. સુભદ્રા તેની આટલી વાત કળી ગઈ. પણ ચિત્રકારને તો લખનૌના પ્રદર્શનની લગની હતી, અને લજ્જવતીના ‘ મોડેલ ’ પરથી તો તે કમાલ કામ કરી રહ્યો હતો.

એનું ધ્યાન સુભદ્રા તરફ હતું જ નહિ : બીજી તરફ લજ્જવતીના ‘ વ્યંગ ’ સુભદ્રાની સાદાઈને લીધે વધતા હતા : કેટલાંક મનુષ્યો ખોરાક પર જીવે છે : કેટલાંક સ્નેહ પર. સુભદ્રાને મન ચિત્રકાર દેવ જેવો હતો. તેને જોઈને એના અંગેઅંગમાં રસ પૂરાતો. આજ હવે લજ્જવતી ને ચિત્રકાર તેને

ન સમજાય તેવી વાતો રસપૂર્વક કરે છે : કેટલાંક ચિત્રો પર બને થંભી જાય છે : અને તેમની નસેનસમાં પ્રાણ જીવે છે. પણ સાદી શ્રદ્ધા ભરી સુભદ્રા-આમાં કાંઈ નથી સમજાતું સારે-‘ અહાહા ! આમાં તો તમારે પ્રાણ મૂકવો જ બાકી છે ! ’-એટલું બોલીને મૌન રહે છે !-એની ટીકા પર લજ્જવતી હસે છે. ચિત્રકાર કાંઈ બોલતો નથી, પણ મનમાં મૂંઝાય છે. સુભદ્રાનું શ્રદ્ધાનું ઝરણુ નથી સૂકાતું પણ જીવન સૂકાય છે ! બુદ્ધિના ચમત્કારથી એ હૃદય જીવંત પડવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે.

અંતે ચિત્ર સંપૂર્ણ થયું. ચિત્રકારે છેલ્લામાં છેલ્લો હાથ ફેરવી તેને મૂકી દીધું. પણ તે દરમિયાન તો તેણે ઘણું ગૂમાવ્યું હતું : સુભદ્રાની શ્રદ્ધાનો એના જીવનમાં સમાસ હતો પણ બહુ જ ઓછો. લજ્જવતીના બુદ્ધિવાદે ને ચાતુરીએ તેને પોતાનો કર્યો હતો. ‘ આટલી ચતુર સ્ત્રી ’ એ વિચારમાં ‘ આવી સાદી સ્ત્રી ’ એ વિચાર જ ભૂલાર્ધ ગયો : જે દિવસે ચિત્ર પૂરું થયું, તે દિવસે તે ધીમેથી લજ્જવતી તરફ કર્યો. લજ્જવતી અર્ધમીઁચ્યાં નયને તેને જોઈ રહી હતી. તેણે તેને આવતો જોયો પણ તે હાલી નહિ. ચંદ્રમોહને, અચાનક, તેનો હાથ પકડ્યો : ‘ લજ્જવતી ! જાગો છો ? પૂરું થયું ! ’ વધારે છૂટ લેવાનું આમંત્રણ આપતી હોય તેમ તે પ્રોત્સાહન ભર્યું મીઠું હતી. આવેશથી ધકેલાયો હોય તેમ તે નીચે વળ્યો : તેના કપાળ પરથી થોડા બાલ પણ ખસેડ્યા. લજ્જવતી બેહરકાર ભરેલી રીતે હતી. અને તે ચંદ્રમોહનને પાસે બેસારવા માટે જરા પાછી હતી.

તે જ વખતે શ્રદ્ધા સ્નેહમાં રડે એવો એકલા નિર્મળ

આત્માનો અવાજ સંભળાયો : ‘ હવે તમે સૂઈ જાઓને !
એક થયો સમજ્યા ? ’

લજ્જતવતી જવા માટે સફાળા બેઠી થઈ ગઈ. ચંદ્રમોહન
હોમો થયો, ‘ હા. હું આવું છું. ’ એટલું બોલીને લજ્જતવતીને
દાદર સુધી વળાવા ગયો.

‘ કાલે તમે આવશે ? ’ . . . ચંદ્રમોહન બોલ્યો.

‘ હવે ? આવીને શું કંઈ ? ’

‘ લખનૌની તૈયારી ! તમે પણ આવોને ! પ્રદર્શનમાં
લગભગ બધા ચિત્રકારોની કૃતિઓ આવશે. ’

ચિત્રકાર લજ્જતવતીનો બની ગયો હતો. લજ્જતવતીએ
આજે એ સ્પષ્ટ જોયું.

તે ઘેર પહોંચી ત્યારે ફરીને વિજયમાં કે અભિમાનમાં
તે હસી રહી હતી ! પ્રતિભાશાળી પુરૂષને હરાવવો, એ સ્ત્રી
જીવનનો જાનામાંજાનો મીઠો અભિલાષ છે. આજે લજ્જતવતીનો
એ અભિલાષ તૃપ્ત થયો હતો.

લખનૌના પ્રદર્શનમાં અનેક પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો આવી
રહ્યાં હતાં. પ્રખ્યાતમાં પ્રખ્યાત ચિત્રકારોની સુંદરમાં સુંદર
કૃતિઓ રજુ થઈ હતી : ‘ આશાનો છેલ્લો દોર ! ’ હમેશનું
ચિત્ર . . . ‘ કૃષ્ણ કનૈયો ! ’ અંધની લાકડી ! ‘ તોફાની
દરિયો ’ ‘ ભવાંનીનાં દર્શને ’ ‘ ઉજ્જવલ સ્વપ્ન ’—આ અને
આવાં અનેક ચિત્રો રજુ થયાં હતાં પણ જે રંગની મિલાવટ
ને માધુર્ય ‘ મધ્યયુગના દિલ્હી ’ માં હતું તે ક્યાંય મળે
નહિ ! એકા અવાજે સૌ બોલવા લાગ્યા કે આ પીછીમાં
ઈશ્વરીપ્રસાદ છે !

રેખા રંગ ને ધ્વનિ ત્રણેનો, સૌન્દર્ય સાધન ને શક્તિ
જેવો વિરલ યોગ એ ચિત્રમાં જામ્યો હતો. એ ચિત્રમાં
ચિત્રકારે ન આપવાનો સંયમ કેળવીને જ ઘણું આપ્યું હતું.

શુદ્ધસંગેમરમરની ભૂરા આસ્માની રંગની ભોં પર,
ચંદ્રમોહને, મેઘધનુષના જુદા જુદા રંગોમાં દીવાને ખાસનાં
ફૂલ મૂક્યાં હતાં : ચંદનનાં સુગંધી મહેલ પર ચાંદની ઝમે,
તેમ રંગોની મિલાવટને લીધે આખા ચિત્રમાંથી એક
જાતની શીતળતા ઝરતી હતી : આંખ ઠરે તે પહેલાં આત્મા
ઠરે, એટલો પ્રાણ દરેકે દરેક રેખામાં ભર્યો હતો : દૂર દૂર
ગંગા જમનાનાં કાળાં ભૂરાં પાણી દેખાતાં હતાં : તાજ-
મહાલનો ધુમ્મટ ને મથૂરાસન આછી છાયા જેવા લાગતાં
હતાં : ને તેવી અનેક છાયાની નીચે વિલાસવતી તેજસ્વી,
મધુર, ખિન્ન અને દુઃખભર્યું કરુણ હસતી, એક જુવાન
સ્ત્રી સૂતી હતી—બસ ચિત્રકારે એ ચહેરો મૂકવામાં કમાલ
કરી હતી !—જેતાં ન ધરાય કે ન આંખને જૂનો લાગે એવો
અમરયૌવનનો એ ચહેરો હતો ! . . .

અને ચંદ્રમોહનને પહેલું ઇનામ મળ્યું. સૌએ તેને
કીર્તિનો કળશ ચઢાવ્યો.

બધા ચિત્રકારોએ અને પ્રદર્શનના અન્ય ગૃહસ્થોએ
સાથે મળી તેને માનપત્ર સ્વીકારવા આમંત્રણ આપ્યું.
ચિત્રકાર પોતાની પ્રિયતમા જેવી લજ્જાવતી સાથે ત્યાં
જવા ઉપડ્યો.

સુખદ્રાને આ ખૂંચ્યું. તેણે કહ્યું ‘ હું સાથે ન આવું ? ’ . .

‘ તું ? તને શી સમજણ પડશે. ત્યાં કાંઈ છે નહિ . ’

‘ પણ તમારી મોટાઈ જોઈને રાચવાનો મને લ્હાવો

મળશે.’ ચિત્રકારથી ના ન પડાઈ. સૌ ગયાં. પણ તેને વારંવાર લાગતું હતું કે સુભદ્રાથી પોતે ઉઘાડો પડી જશે. સૌ બેઠાં હતાં, ત્યાં પાસે એક પારસી બાઈ ચશ્માં ચડાવીને બેઠી હતી. તે સુભદ્રાની પાસે સરી. ‘ટૂંકમે મી. ચંદ્રમેહનનાં ‘વાઈફ’ થાવ છ? . . .

સુભદ્રાએ ડોકું ધૂણાવીને હા પાડી.

સભામાં માનપત્ર વંચાવું શરૂ થયું હતું.

પારસણે વળી પૂછ્યું : ‘ટમને બી ચિતરકરનો શોક છે વાડુ?’ સુભદ્રા કાંઈ બોલે તે પહેલાં લજ્જવતી મદદે આવી પહોંચી હતી :

‘હાસ્તો! એમની અનેક રીતે અસર ન હોય તો આવું ચિત્ર થાય?’

સુભદ્રા સમજી નહિ. લજ્જવતીએ જવાબ આપી દીધો માટે સંતોષ ભરી માત્ર મોં મલકાવ્યું. ચિત્રકાર, દરબજે, પોતાની સુભદ્રાના અજ્ઞાનથી પોતે ઉઘાડો પડી જશે, એમ ધારી આધો ખસતો હતો. છતાં કાન તો આ બાબત જ હતા. લજ્જવતીનો જવાબ સાંભળી તેણે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. પણ ત્યાં પેલી પારસણે બીજો સવાલ પૂછ્યો.

‘ટમે સાડાં ‘ક્રિટીક’ બી હશે. ટમને એમનું કયું ચિત્તર સૌથી સાડું લાગ્ગ છ?’

સુભદ્રા મૂંઝાણી : પારસણ જરા તાણીથી બોલી હતી, એટલે બે ચાર સંભાવિત ગૃહસ્થો પણ ‘ચિત્રકારની સ્ત્રીની વિવેચના’ સાંભળવા માટે જરા તે તરફ ખેંચાયા : ને કાન ઈધ સાંભળવા લાગ્યા. ચિત્રકાર મનમાં ને મનમાં ડૂબ્યો !

‘મને તો એમનાં બધાં . . .’

‘ અરેરે ! ’ ચંદ્રમેહન મનમાં જ બોલ્યો.

ત્યાં લક્ષ્મણવતીએ ધા વાળ્યો.

‘ એમનામાં સાધારણ રીતે જ વિવેચના કરતાં પક્ષપાત વધુ હોય—અને પાછો તેમનો પૂજ્યભાવ પણ એ જ દિશામાં કામ કરે—છતાં તેમને ‘ નિરાશાના આંસુ ’ સૌથી સુંદર લાગ્યું છે ! ’ ધણુના મોં પર સંતોષ છવાતો ચિત્રકારે જોયો. તેણે અંતઃકરણથી લક્ષ્મણવતીનો આભાર માન્યો.

પણ આ બનાવ પછી સુભદ્રા વધારે ને વધારે એકલી થતી ચાલી : હવે તે અગાશી પર પહેલાંના જેવી સારંગીની મીઠાશ રેડાતી નથી. હવે ચિત્રકાર જ્યારે તેના કામમાં ચોટે છે ત્યારે લક્ષ્મણવતી તેને અનેક રીતે મદદ કરતી કરતી ટીકા કરતી જાય છે ! ધીમે ધીમે સુભદ્રાની જગ્યા લક્ષ્મણવતી લેતી ગઈ. સુભદ્રાના હૃદય પર ભારે આઘાત થયો. ઢેટલીક માતાઓ જેમ નાનાં છોકરાં પર એટલો પ્યાર રાખે છે કે, તેમની રજેરજ-સેવા કરવામાં જ તેમને આનંદ આવે છે તેમ સુભદ્રા પણ ચિત્રકારનું રજેરજ કામ પોતાને હાથે કરવામાં આનંદ લેતી ! એના જીવનનો આ એક જ આનંદ ઊડી ગયો !—હવે લક્ષ્મણવતી ચિત્રકારની માનસિકસૃષ્ટિમાં સાથે—સાથે જ ઉભી રહે છે. એમની વાતોમાં ન સમજે, ત્યારે સુભદ્રા એક ખૂણામાં જઈ રડી કાઢે છે ! છતાં સુભદ્રા પોતાના મનમાં બધી ગડમથલ કર્યા પછી પોતાનો દોષ કાઢે છે : ‘ હું મૂઝ ! અભણ મને કાંઈ ન આવડે ત્યારે ‘એ’ બાપડા ક્યાં મન મોકળું કરે ? ’

ચિત્રકાર લક્ષ્મણવતીની સાથે જ્યારે ચિત્રકળાના ગુણ દોષ વર્ણવી આનંદ કરતો હોય છે, ત્યારે તેના ધરના એક

ખંડમાં દૂરના ખૂણામાં, ઝાંખો દીવો હમેશાં પ્રગટે છે: એ દીવો પાસે સાદી સુભદ્રા બેસે છે; તે તેના અનંગ સાથે રમતી નથી: બીજી કોઈ વાતમાં તેનું ચિત્ત નથી: તેનું ધ્યાન પોતે જ્યાંથી અભ્યાસ અપૂર્ણ મૂક્યો છે—ગુજરાતી પાંચમી ચોપડીથી—ત્યાંથી ક્રમશઃ આગળ વધવામાં છે. હમેશ વાંચે છે, વિચારે છે, રડે છે ને બીજે દિવસે કરેલા એક પાઠના જ્ઞાનથી ચિત્રકાર અને લક્ષ્મણવતીની વાતમાં પોતાને હવે કાંઈ વધારે સમજાય છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરે છે ! દિવસો પસાર થાય છે: આખી જીંદગી ચોપડી વાંચ્યા પછી પણ પોતે તેમની વાતમાં કાંઈ સમજતી નથી. હજી લક્ષ્મણવતીની પેઠે પોતે ચિત્રો પર ભારે ભારે વાતો કરી શકતી નથી; ‘આ બાધ બહુ નમણી છે !’ એ સિવાય, બીજી કોઈ ભાષા એના મોંમાં આવતી નથી. એ ના એ દીવો પાસે સુભદ્રા સાતમી શરૂ કરે છે !

પણ એક વાતની એના મનમાં ખાત્રી થઈ ગઈ છે. પોતે કોઈ દિવસ લક્ષ્મણવતીની પેઠે બોલી શકશે નહિ. પોતે કોઈ દિવસ ચિત્રકારની માનસસૃષ્ટિનું પૃથક્કરણ કરી શકશે નહિ. પોતે કોઈ દિવસ ગુમાવેલી જગ્યા પાછી મેળવશે નહિ !

છતાં સુભદ્રા ધીરજથી, શ્રદ્ધાથી, હમેશાં પાઠ કરતી જ જાય છે ! એના માત્ર બે જ સાચા સાક્ષી છે; એક દીવો અને બીજો અનંગ ! ચિત્રકાર જ્યારે સૂઈ જાય છે ત્યારે પણ ઘણી વખત, એના ઘરમાં ઝાંખો દીવો બળ્યા કરે છે અને તેની પાસે બેસીને સુભદ્રા ગોખતી હોય છે: ‘ચિત્રમાં રંગની મિલાવટ હોય છે ત્યારે ચિત્ર ‘અદ્ભુત’ નથી કહેવાતું. લાગણીની મિલાવટ હોય છે ત્યારે તે અદ્ભુત કહેવાય છે. દરેક રંગમાં કે રેખામાં જે ચિત્રકાર લાગણીનું ગુપ્ત બીજ જોઈ શકે છે

તે ખરો ચિત્રકાર છે, એને મન દુનિયામાં માત્ર બે જ તરત છે, રંગ કે રેખા અને લાગણી. ’

અને પછી ચોરની માફક એક પડછાયો ચિત્રકારના ‘સ્ટુડીઓ’ માં ઉભેલો દેખાય છે. ‘મધ્ય યુગના દિલ્હી’ ના ચિત્ર પાસે ઉભા રહીને, આ પડછાયો, ચિત્ર જુએ છે ને પેલી ‘નોટ્સ’ ને ચિત્રકારે ઉતારેલી છે—તે ગોખે છે. મોડેથી એ સૂવા જાય છે, ત્યારે કોઈ પૂછે કે ‘સુભદ્રા! તું ચિત્રમાં શું સમજી?’ તો તે તરત સાદો ઉત્તર આપે. ‘પેલી બાઈ બહુ નમણી છે ! માત્ર પ્રાણ મૂકવો બાકી છે !’

સુભદ્રાનું શરીર લેવાતું જાય છે. શ્રદ્ધાજીવી મનુષ્યો શ્રદ્ધા ગત્રા પછી ખાલી ખોખાં જેવાં જ રહે છે.

સુભદ્રા છેક હારી ગઈ. જીર્ણોન્નર—ચિંતાના બીજ જેવો ધીમે ધીમે લાગુ પડ્યો. તે ધસાતી ગઈ. જ્યારે તે છેક મૃત્યુશય્યા પર પડી ત્યારે ચિત્રકારને ઘરમાં ઘેર અંધારું છવાતું લાગ્યું. જીર્ણોન્નરથી લેવાયા છતાં સુભદ્રાએ એ ઘરનાં દૂંધ ને વ્યવસ્થા જાળવી રાખ્યાં હતાં. પરંતુ હવે એ બાજુ હાથથી સરી ગઈ હતી. સુભદ્રાએ મરતાં પહેલાં ચિત્રકારને બોલાવ્યો. અને તેના ખભે હાથ મૂકીને તેના ‘સ્ટુડીઓ’ માં ગઈ. ત્યાં ‘નિરાશાનાં આંસુ’ ‘આશાનું કિરણ’ ‘મધ્ય યુગનું દિલ્હી’ વગેરે ચિત્રો લટકતાં હતાં. સુભદ્રા બધાંને વારાફરતી જોઈ ગઈ. તેણે પોતાનું માથું ચિત્રકારના ખભા પર નાખી દીધું. ‘મારા વહાલા ચિત્રકાર! તું વાતો કરે છે એવું આમાં ક્યાં છે? આમાં તો જો, ‘પેલી બાઈ કેટલી નમણી છે’ તું શું વાત કરે છે એ એક વખત તો સમજાવી દે!’ . . . ચિત્રકાર માત્ર રડી શક્યો. તેના હાથમાં ઝીલાઈને સુભદ્રા તરત પાછી

પથારીમાં ફરી. ત્યાં અનંગ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં, તેણે એક વખત ચિત્રકાર સામે જોયું ને પછી તે બેશુદ્ધ થઈ મરણશય્યામાં ઢળી પડી.

હું પણ મનુષ્ય છું. સુભદ્રાનો શોક મને ધા કરી ગયો છે. પણ જેના જીવનમાં સાચો પ્રેમ નથી, તેના જીવનમાં સાચો શોક નથી. સુભદ્રાના મૃત્યુ પછી માત્ર ત્રણ માસે જ જે જગ્યાએ સુભદ્રાએ મારાં ચિત્રો છેલ્લી વખત નિહાળ્યાં હતાં ત્યાં જ, હું અને લજ્જવતી, વધારે છૂટથી મળ્યાં છીએ. વધારે રસથી વાતો કરી છે. તેને વધારે યોગ્ય માની હું આનંદ પામ્યો છું. લજ્જવતી જેવી સ્ત્રી તો નહિ પણ વીસમી સદીના નિયમ પ્રમાણે ‘મિત્ર’ મળવાથી, મારી ચિત્રકલા વધારે ખીલશે એમ મેં માન્યું છે. હું માનતો હતો કે તેણે મારાં ચિત્રોને વિવેચનની દુનિયામાં અજ્ઞ રીતે ઓપ ચઢાવીને પ્રદર્શિત કર્યો છે. પણ મારી આ માન્યતા એકદમ ફરી ગઈ. ને મેં તેને છોડી દીધી.

એક સંધ્યાકાળે આમ બન્યું. તે દિવસ હું બહારથી ફરીને આવ્યો. અનંગ હવે તો એકલો રહેવાને ટેવાઈ ગયો હતો. એ છોકરો મારાથી કાંઈક અતડો રહે છે એ મેં જોયું હતું. ઘણી વખત હું અચાનક આવી ચડતો ત્યારે તે મારાથી કાંઈક છુપાવી દેતો. મારા કરતાં તે સુભદ્રાની સમીપ વધારે રહેતો હોય એવું વારંવાર લાગતું. સંધ્યા આથમતી હોય ત્યારે એના કિરણો પર જોઈ રહેવાનો એને અભ્યાસ હતો. અને હું ન સમજી શકું તેવું ખાલી પણ મધુર અને દુઃખ ભર્યું સ્મિત આકાશ સામે કરીને હમેશાં તે ઉઠી જતો. આને

હું આવ્યો ત્યારે, તે પોતાની વસ્તુઓમાં એકતાન હતો. હું તેની પાછળ આવીને ઉભો હતો તો પણ તેનું ધ્યાન ખેંચાયું નહિ. તે એક નાના ટ્રંકમાં છઠ્ઠી અને સાતમી ચોપડી, કાગળ પેન્સીલ, ને ચિત્રના કટકા, એક બે બંગડી, કપડાનો કકડો માથાના વાળ, કાંસકી, ને તેલની શીશી આવું આવું લઈ આમથી તેમ વહાલથી ફેરવતો હતો, ગોઠવતો હતો, ને કાંઈકે બોલીને બધું પાછું ફેંદી નાખતો હતો. તે કોઈની સામે જોઈને વખતે વખતે બોલતો હતો. જરા ધ્યાનથી મેં જોયું તો મેં વિસારી દીધેલી સુભદ્રાની એક જૂની છબી તે ટ્રંકમાં સામે જ પડી હતી. તેના પર ફૂલ પણ ચડાવેલાં હતાં. આ છોકરો તેની સામે જોઈને જ, તે જીવતી હોય તેમ રમતો હતો !

મારા જીવનમાં તે વખતે ખરો ધા પડ્યો. ‘અ હા હા હા ! આ છોકરો સાચો ચિત્રકાર છે. હું તો દુનિયા ને ઠગવા માટે રાતા પીળા લીટા કંઈ છું. . . .’

અનંગ રમતો રમતો બોલતો હતો: ‘મા ! પાછી તું કાલે આ વખતે આવજો હો ! આવીશ નાં ? કેમ ના પાડે છે ? લજ્જાવતી બેનની બીક લાગે છે ? મારા બાપુથી ડરે છે ? . . . પણ તોય તું મને તો મળજો. જરૂર હો, મા ! જરૂર’ —અને છેલ્લા શબ્દો તે એટલા તાણીને બોલ્યો કે તેના અવાજથી પોતે જાગી ગયો હોય તેમ લાગ્યું. તેનું કુમળું મોં કાલ્પનિક દેશમાંથી પૃથ્વી પર આવતાં જ ફિક્કું પડી ગયું.

મેં નીચા વળીને તરત એને લઈ લીધો. હજી અર્ધો જાગેલો ને અર્ધો કલ્પનામાં સૂતેલો તે વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકે તે પહેલાં, એક વખત બોલી ગયો. ‘અરે ! મા ! તું એમ કાં તેડી લે ? . . .’ વસ્તુસ્થિતિ સમજતાં જ તેને માના

કુમળા સ્પર્શને બદલે, મારા કઠોર હાથનો ધસારો લાગ્યો હશે ! . . .

મેં આ સાચા ચિત્રકારને બચાવ્યોથી નવરાવી દીધો. તે દિવસથી અમે બે સાચા એકઠાની બન્યા છીએ.

હું ત્યાર પછી સુભદ્રાનું ચિત્ર કરી રહ્યો હતો. મેં એમાં સતત પરિશ્રમ કરીને, જેમ બને તેમ તેને આબેહૂબ કરવા યત્ન કર્યો હતો. પણ ‘કાંઈક’—શું એ તો હું પોતે પણ સમજી શક્યો નહિ—બાકી રહેતું હોય, ને તેથી ચિત્ર અપૂર્ણ લાગતું હોય તેમ લાગ્યા કરતું હતું.

રાતે લગભગ બે ત્રણ વાગે હું મારા ‘સ્ટુડીયો’ માં કામ કરતો હતો. સુભદ્રાના જ ચિત્રપર છેલ્લોહાથ લગાવી રહ્યો હતો. મારા બીજાં સુંદર ચિત્રો ‘નિરાશાનાં આંસુ’ ‘આશાનું કિરણ’ ‘મધ્યયુગનું દિલ્હી’ એ સર્વ ઉપર પણ નજર ફેરવી ગયો. કોણ જાણે કેમ સુભદ્રાનું ચિત્ર અપૂર્ણ જ લાગ્યા કરતું હતું. હું એક તરફ બેસીને એકી નજરે તે ચિત્ર નિહાળી રહ્યો હતો. સુભદ્રા મને આજના કરતાં વધારે સુંદર તો ઘણી વખત લાગી હશે. પણ આજે જાણે એ પવિત્ર પવિત્ર લાગતી હતી: જાણે એ ચિત્રના સાન્નિધ્યમાં પવિત્રતા જ અનુભવવી ને બીજાં ચિંતન પણ ન કરવું એમ લાગ્યા કરતું હતું.

અચાનક લુગડાના આછા આછા ખડખડાટથી મેં પાછળ જોયું: અને આ શું ?

ફાટી આંખે, જાણે જોતો હોય પણ જાણતો ન હોય તેમ અનંગ આવતો હતો !

હું એકદમ સફાળો બેઠો થયો. તેનો હાથ પકડ્યા ને તેને પાછો સૂવારી દેવા—પણ તરતજ મને સાંભર્યું કે તે ઉંઘમાં જ ચાલી રહ્યો છે !

કાંઈ પણ અવાજ કર્યા વિના હું ગુપચુપ બેસી ગયો. ને તેના માર્ગમાં રંગની પેટી હતી, તે લાંબો પગ કરીને ખેસવી દીધી. અનંગે જોયું હોય કે ગમે તેમ, પણ તેણે એમાંથી મારી સુંદરમાં સુંદર પીછી ઉપાડી. રંગમાં બોળી, ને સુભદ્રાના ચિત્ર તરફ આગળ વધ્યો.

અરેરે ! હું માથે હાથ મૂકી અત્યંત દુઃખથી નીચે જોઈ ગયો. મારા મહિનાઓનાં સુંદર ફળ પર એના હાથથી ગમે તેવા રંગો ફરી જશે ! એક ચિત્રનો વિનાશ થશે, એ વિચારે હું લગભગ શૂન્ય બની ગયો.

પણ અત્યંત સંભાળથી જાણે એક જ બિંદુ મૂકવામાં જીવનમૃત્યુ છે એવી સાચવણીથી, અને નિરતિશય પ્રેમથી, અનંગે, સુભદ્રાના ડાબા કાનની ખૂટ નીચે એક જ ટપકું મૂક્યું : અને જેમ આવ્યો હતો તેમ, જાણે બધું જોતો હોય પણ કાંઈ જાણતો ન હોય એવી રીતે તે પાછો ફર્યો !

મેં ચિત્ર તરફ જોયું : ‘ આહાહા ! આખાદ સુભદ્રા ! એટલી જ સાદી, એટલી જ સુંદર, એવી જ પવિત્ર. . . .

એક જ ટપકાથી, સુભદ્રાના મોંને પલટો મળી ગયો હતો. સુભદ્રાના ડાબા કાન નીચે નાનો સરખો મસ હતો, અને એ મસ એના ચહેરાની આબેહૂબ રેખા દોરવામાં અગ્રસ્થાન ભોગવતો હતો ! આ અપૂર્ણતા અનંગે આજે પૂરી, ને પેલી છબી આબેહૂબ સુભદ્રાની બની ગઈ !

એ એક પળે એક બનાવે માડું જીવન ફેરવી નાખ્યું !

એક મોટો ચળકતો છરો લઈને હું મારાં પ્રિયમાં પ્રિય ચિત્રોની સામે ઉભો રહ્યો : ઘણાંએ મને ચાંદ અપાવ્યા હતા : કેટલાકે પૈસા અપાવ્યા હતા : ઈનામની પરંપરા પણ

ધણાએ અપાવી હતી: પણ નિર્દયતાપૂર્વક—જાણે કોઈ ભયંકર શત્રુનું ખૂન કરવાનું હોય તેમ, આવેશથી મેં એક પછી એક દરેક ચિત્રને ઉભું ને આડું ને અવળું ચીરી નાખ્યું ! એની રેખા પણ ન દેખાય, એનો રંગ પણ નજરે ન ચડે, એવું છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું . . . અને છેવટે પેલું કીર્તિના મુગટ જેવું, જેણે મને કલાનો તાજ પહેરાવ્યો તે ‘મધ્યયુગના દિલ્હી’ નું રમ્યચિત્ર આવ્યું. હું જરાક ડગ્યો: થોડુંક થોભ્યો: આને પણ ચીરું ? અનંગ પથારીમાં પડખું ફરતો હોય તેવું લાગ્યું.

એકદમ નિશ્ચય કરવામાં જાણે આ પ્રેરણા હોય તેમ સપાટાબંધ એના પર છરો ચલાવ્યો ! ખૂન ! ખૂન !—લજ્જાવતીનું પણ ખૂન ! . . . અને સાથે સાથે, લજ્જાવતી સાથે સંબંધ રાખવાનો મોહ હતો, એ છૂટી ગયો !—હું તો એનો ખૂની; ભયંકર શત્રુ. એને મળતાં જ હવે ફરી આવેશ આવી જશે એમ લાગ્યું.

બધાં ચિત્રોને વેડફીને, કિર્તિનો મુગટ ફેંકી દઈને, અત્યંત શાંતિથી, સંપૂર્ણ સંતોષથી, સુભદ્રાના ચિત્રની પાસે બેસી, મેં એક નવું ચિત્ર શરૂ કર્યું . . .

ખુલ્લતા ગુલાબના ફૂલ જેવી રંગ અને સુગંધની અગમ્ય સૃષ્ટિ ઉધડતી હોય તેમ હું માત્ર જોઈ જ રહ્યો . . . જોઈ જ રહ્યો ! આકાશ, ને સમય, છેક પાસે આવતા લાગ્યા ! . . .

‘આ કઈ સૃષ્ટિ ? આ . . . શું ? . . .’

અને પૂર્વ દિશામાં પ્રભાતના અતિ મનોહર રંગ પૂરાતા હોય એમ દેખાયું

અનાથબંધુ

રૂઝિના અગિયારના ટકેરા પડ્યા: અને એનો સ્પષ્ટ અવાજ સંભળાયો. આકાશ તદ્દન ચોખ્ખું હતું. અને ચંદ્રમાના અજવાળાનો ઝમો ઓઢીને કેટલાક તારા રમવા આવ્યા હતા. એ વખતે કિલ્લાની બહાર, સીધા વિશાળ રસ્તા પર એક જુવાન ચાલ્યો જતો હતો. રસ્તાની બન્ને બાજુએ મોટાં હિંચાં ઝાડો હતાં, અને તેમનાં પાંદડાંમાંથી ચંદ્રનું તેજ, સુંદર ભરતગૂંથણીની માફક પૃથ્વી પર પડી રહ્યું હતું. ક્યારેક પવનથી ખખડતા પાન સિવાય કિલ્લા બહાર બધું શાંત હતું. પેલો જુવાન ત્વરાથી ચાલ્યો જતો હતો: દૂર દૂર એક ઘરના એ ચાર દિવાઓ દેખાતા હતા, તેની દૃષ્ટિ તે તરફ હતી. રસ્તામાં એક અંધારી કોટડી આવી ત્યાં તે જરા અટક્યો: એ સ્થળે, આસપાસ ઝાડની ભારે ઘટા જમી હતી: એક નાનો સરખો વોંકળો ત્યાં હતો: અને તેના પર પુલ બાંધી, મોટા ચોરની વાડથી, જગ્યાને વધારે સુરક્ષિત કરી હતી. તે જુવાન ત્યાં અટક્યો: અને કોટડીના બારણાની સાંકળ ધીમેથી ખખડાવી. તરત જ બારણું ઉઘડ્યું, અંદર એક ઝાંખો દીવો બળતો દેખાયો. બારણું ઉઘાડીને એક વૃદ્ધ ડોસો ઉભો હતો. જુવાન જરાક નીચો નમ્યો: એનો હાથ ખીસ્સામાં પડ્યો, અને બીજી ક્ષણે ડોસાના હાથમાં રૂપાનો ખખડાટ થયો; થાદ રાખળે '૪૫' એટલું કહીને તે જુવાન એક કૂદકે દૂર થઈ કાંઈ ન

હોય તેમ પાછો જાહેર રસ્તા પર ચાલતો થઈ ગયો.

તેણે પાછું જોયું હોત, તો તેનાથી પચીસ ત્રીસ કદમ દૂર—પણ તેના પર નજર રાખીને આવતો એક માણસ તે જોઈ શકત.

પણ તે પોતાની ધૂનમાં હતો. તેની ઝડપ પરથી જણાતું હતું, કે તેને આજે બહુ જ મોડું થયું હશે. જે માણસ તેની પાછળ આવતો હતો તે જરાક ઉંચો ને કદાવર હતો. તેના ચહેરામાં આગળ પડતું સીધું અણીદાર નાક, ને બે પાણીદાર આંખો—એ ખાસ લક્ષણ હતાં: તીખાશ ને ચપળતા—એ બંને જન્મસિદ્ધ લક્ષણો તેમાંથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય. આગળ ચાલ્યા જતા પેલા જુવાનની દરેક હિલચાલ પર તેની નજર ચોટી રહી હતી. પેલો જુવાન હવે અટક્યા વિના જ સીધો—પેલા દૂર જણાતા દીવાઓ તરફ દોડ્યે જતો હતો. તે જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે દરવાને સાંકળ ખોલી, તેને અંદર લીધો ને પાછળ સાંકળના ખખડાટ સાથે દરવાજો બંધ થયો: પેલો પાછળ ચાલ્યો આવતો માણસ ત્યાંથી તરત પાછો ફરી ગયો.

કિલ્લાની બહાર હવે વધારે શાંતિ જામી ગઈ હતી: એક જગ્યાએ, એક પીપળાનું જૂનું ઝાડ, કિલ્લાના કોઠા પાસે જ અડીને ઉભું હતું. કિલ્લાનું અને કોઠાનું સામટું અંધારું તે જગ્યાને, વધારે ભયાનક બનાવી રહ્યું હતું.

ધણી વખત એમ કહેવાતું કે આ કોઠામાં કોઈક ફરે છે: ગામડિયાઓ તો રાતે એ રસ્તે ચાલતા નહિ: કોઈક કોઈક સુધરેલા, એ વાત માનતા નહિ, પણ તેમ એકલા ચાલતા નહિ. અચાનક એ સ્થળ પાસે આવતાં જ પેલા માણસને એ વાતનું સ્મરણ થયું. તેનો વેષ—એક સાધારણ માણસ

જેવો જ હતો, પણ તેની મજબુત લાકડી, કાંઈક વધારે ભયંકર હથિયાર છૂપાવી રહી છે એમ, એનો હાથ વારંવાર ત્યાં પડતો હતો તે પરથી અનુમાન થતું હતું. તે હિંમત ધરીને ત્યાંથી પસાર તો થયો; પણ થોડે દૂર જતાં જ તેના પગ ધૂજવા લાગ્યા; શરીરે પરસેવો વળતો હોય તેવું થયું: પીપળાના થડ પાસે જ કોઈક—અને તે કોણ?—જે સ્ત્રીનું એ ચાર દિવસ પહેલાં જ ખૂન થયું હતું, અને જેની શોધ હજી પોલીસ ચલાવી રહી હતી, તે સ્ત્રી પોતે જ—આખેદૂખ એ જ સૂતિ—જે વખતે ખૂન થયેલું તે જ વેષમાં, ત્યાં સ્થિર ઉભી હતી ! અને તેના એ ડોળા—પેલા માણસ પર જ ચોટેલા હતા !

પેલા માણસે એકદમ દોટ મૂકી. તેને શ્વાસ ચડી ગયો. ‘કેમ દોડે છે?’—એવો કોઈકનો સામેથી અવાજ આવતાં, તે ત્યાં જ રસ્તામાં બેસી ગયો.

જે માણસે એને સવાલ કર્યો હતો, તે પગથી માથા સુધી પોતાના યુનિફોર્મમાં હતો. તેનો ચહેરો કડક અને સખ્ત હતો, તથા દર પળે માણસને વિંધી વિધીને જોવાની તેને ખાસિયત હશે, એમ તેની પહોળા સ્થિર આંખો પરથી લાગતું હતું. તેણે તરત પડી ગયેલ માણસને બેઠો કર્યો. પેલો તો હજી ધૂજતો હતો; એક બટન દાખતાંની સાથે જ વિજળીના તેજમાં બન્નેના ચહેરા સામસામા વધારે સ્પષ્ટ દેખાયા.

‘અરે ! હરગોવિન્દ ! તું છે ? કેમ ધૂજે છે ? શા માટે દોડ્યો ?’

‘હાકા સાહેબ !—’ એથી વધારે જવાબ પેલો માણસ આપી શક્યો નહિ.

‘અત્યારે ક્યાં હતો ?’

‘પેલો કેસ—’ અને એની દષ્ટિ પેલા ઝાડ તરફ સહજ

પાછી ફરી. હજી પણ તે વધારે બોલી શક્યો નહિ. કાકા સાહેબ હવે સમજી ગયા કે પોતાના ભત્રિજાને દહેશત લાગી છે. તેણે તેને શાંત કરવા વાતને જરાક ફેરવી.

‘ લે ચાલ, હવે મારી સાથે આવે છે ? ’

‘ કાકા સાહેબ ! હા—ના—પણ માફ કરો, મને ઊંધ આવે છે. મારે સૂઈ જવું છે. ’

પણ તું મારી સાથે તો ચાલ ! આમ કેમ સાવ ઘેલો થયો છે ? એ જ વખતે ત્રણ—ચાર સિપાઈ ત્યાંથી નીકળ્યા. તે બધા સલામ કરીને ત્યાં ઊભા રહ્યા. પછી હરગોવિન્દ સાથે સૌ પેલા સ્થાન પર ગયા. ત્યાં તો અપૂર્વ શાંતિ હતી, માત્ર ઝાડનાં પાંદડાં હાલી રહ્યાં હતાં. પણ તેમનો અવાજ ધીમાં ફેરાં જેવો અત્યંત ધીમો હતો. હરગોવિન્દ ત્યાંથી પોતાના કાકા સાથે પાછો ફર્યો. છૂટા પડતાં તેણે કાકાને કહ્યું ‘ કાકા સાહેબ ! એક વાત જડી છે ! ’

‘ શું ? ’

‘ ઝપ ! ’ આ એ ચમત્કારીક આંકડા નીચે કાંઈક ભેદ રમાઈ રહ્યો છે ! ’

કાકા સાહેબ આનંદભર્યું ખડખડાટ મોટેથી હસી પડ્યા. નિઃસ્તબ્ધતામાંથી તેનો પડઘો આવ્યો.

‘ હા હા હા—એમાં શું ? ઝપ—એ આંકડો કહેવાથી અમુક સંસ્થાના મેમ્બર છીએ તેમ ખબર પડે છે. એ સંસ્થા તે પેલી—’

હરગોવિન્દનો ચહેરો પડી ગયો. તેને એમ હતું કે પોતે કાંઈક નવીન શોધ કરી છે, પણ ત્યાં તો આ વાત જૂની નીકળી, ને કાકા સાહેબને તેની અક્ષરેઅક્ષર માહિતી લાગી.

‘ એનું નામ શું ? ’ કાકા સાહેબને ન સાંભરવાથી એકદમ પૂછ્યું.

‘ જી, મને સાંભરતું નથી—પણ—’

‘ અરે હા, હા !—પેલું કેવું ?—આપણે ‘ મૃત્યુંજય સભા ’

‘ એ શું—કોના હાથ નીચે છે ? ’

‘ કેમ વળી—મહેન્દ્રપ્રતાપ—પેલા જાગીરદારનો પુત્ર—બહુ અચ્છો જુવાન છે. તેં જોયો છે ? ’

‘ જી, ના. ’ હરગોવિન્દે ઉત્તરે આપ્યો. પણ તેનું ધ્યાન વાતમાં સ્થિર ન હતું. ને તે થોડીવાર રહીને કાકાની રજા સર્પ પોતાનું ઘર આવતાં જુદો પડ્યો.

૨

પેલો જુવાન જ્યારે અગિયાર વાગે ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે બારણા પાસે જ અરધી હિંધમાં પડેલા નોકરો જોયા. ઘરમાં પેસતાં, એક નાનો છોકરો ને એક નાની છોકરી દોડતાં તેને વળગી પડ્યાં.

‘ અરે ! સરુ ! હજી તું જાગે છે ? ’

છોકરી તેની સામે હસીને જોઈ રહી : ‘ હા—લાવો શું લાવ્યા છો ? ’

‘ આપો—મને આપો ’ છોકરાનો અવાજ આવ્યો.

‘ બેટા ! ’ તે પ્રેમથી બોલ્યો. ‘ ગોવિંદ ! આજે તો હું કંઈ નથી લાવ્યો ! ’

‘ તમે ક્યારેય કંઈ લાવતા જ નથી ! ’ કહીને ગોવિંદે તેના તરફ ક્રોધભરી આંખે જોયું. ‘ મારી બા પણ આજે ધણ્યાં છે ! ’

તે વખતે ઘરમાંથી ચંદાનો મધુર અવાજ આવ્યો.
‘ તમે આવો છો કે ? તમારા માટે દાળ ઉની રાખી છે !—
ગોવિંદ ! બેટા ! હવે કાલે જરૂર કાંઈક લાવશે હો !—’

‘ ના, આજે તો મને ભૂખ નથી ! ’

‘ પણ મેં દાળ ઉની રાખી છે—અને ઉભા રહો
જોઈ દઉં ’—એટલું કહીને તે હાથ લૂછતી બહાર આવી.
‘ શું તમારું નશીબ છે ? ભાત પણ ઉના છે ! દ્યો, ચાલો
આવો છો ? ’

‘ તું જમી ? ’

‘ હા, અરધું જમી છું અને . . . ’

‘ અરધું મારી સાથે એમ કાં ? ’

ચંદાએ હાસ્યથી જવાબ વાળ્યો.

બન્ને છોકરાં આશાનું જગરણ કરતાં હતાં, તે હવે
ધીમે ધીમે આંખો મીંચવા લાગ્યાં.

‘ સરુ ! આવ બેટા હીંચોળું કે ?—’

છોકરી ધીમે ધીમે ઘોડિયામાં જઈને સૂઈ ગઈ
ગોવિંદ પણ થોડી વાર ખાટલામાં રીસાતો પડ્યો રહ્યો—ને
તેની નિરાશા તથા ક્રોધ પર સુંવાળા હાથે નિદ્રાએ આશાનાં
સ્વપ્નાં મૂકી દીધાં.

જમવાનું આપવા ચંદા આવી. બન્ને જમવા બેઠાં :

‘ આજ તો કાંઈ બહુ મોડું થયું ? ’ ચંદાએ તેની
સામે જોઈને પૂછ્યું.

‘ હા, આજ જરા મોડું છે. ’

‘ તમને થોડાં બજ્યાં કરી આપું ? ’

‘ હવે ? અત્યારે ? તું પણ હવે મારા ઉપર જૂલમ

કરે છે હો !’

પણ ચંદા તો બીજી થાળીમાં હાથ ધોઈ બેઠી થઈ ગઈ હતી. ઝડપથી બજારમાંની સામગ્રી એકઠી કરવા લાગી. પ્રૌઢ સ્ત્રીની ઠંડી માથા, અથવા, યુવાન સ્ત્રીના તોફાનને બદલે, ચંદા, બહાલસોઈ માતાના જેવી સુંદર ઉષ્માભરી હતી. તે બોલે ત્યારે, તેના મધુર અવાજમાં હમેશાં, નાના બાળકને પટાવે તેવી કામળતા સહેજે જ આવી જતી.

થોડીવારમાં બજારમાં પણ તૈયાર થયાં. તે થોડું જમ્યો. પણ બહુ બોલ્યો નહિ.

‘આજે કેમ તમે શું વિચાર કરો છો ?—તમારા વિચારની મેં ક્યારેય અવધિ જોઈ નથી. અને બધા વિચાર પાછા મનમાં ને મનમાં; સમુદ્ર જેવા તમારા હૃદયમાં વિચાર ઉઠે છે પણ કાણ જાણે કેટલા, ને સમાય છે પણ કેટલા ?’

‘આપણે જૂનો પટાવાળો નથુ હતો તે તને ખબર છે નાં ?—’

‘હા—તેનું શું ?’

‘તેની પુત્રી—પેલી કેસર—એનું ખૂન ચાર દિવસ પહેલાં થયું છે.’

ચંદાનો ચહેરો પડી ગયો. તેના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. પોતાના પતિને એ વાત સાથે શું સંબંધ હોઈ શકે ?

‘હશે. આપણે એનું શું કામ ?—’

તેણે પણ વાત વાળી : ‘હા, હા, હું તો અમસ્તોજ એ વિચાર કર્યા કરતો હતો. આજનાં બજારમાં બહુ સારાં થયાં છે હો !’

બન્ને જણાં ઉઠીને સૂવાના ખંડમાં આવ્યાં. બે નિર્દોષ

બાળકો—પરમ વિશ્વાસથી ત્યાં સૂતાં હતાં. તેણે તેમના તરફ જોયું. સરિતાના ચહેરામાં સુંદર નિર્દોષતા ખીલી રહી હતી. ગોવિન્દ—હિંધમાં પણ કડક દેખાતો પડ્યો હતો. તેની આંખમાં સહજ જ આંસુ આવ્યાં : તેણે પોતાની પાસે હિમેલી ચંદાના ખભા પર હાથ મૂક્યો : ચંદા સામે તે પ્રેમથી જોઈ રહ્યો :

‘ ચંદા ! ’

‘ આજ તમે કેમ એમ મોળા પડી જાઓ છો ?— મોડા આવ્યા, થોડું જમ્યા, કાંઈ ખોલ્યા નહિ, અને હવે . . . ’

ચંદા વધારે ખોલી નહિ. સામેના ચહેરા પર ભારે વેદનાનાં ચિન્હ હતાં. તે તેની પાસે વધારે ને વધારે સરી. તેના ખભા પર હાથ મૂક્યો : વાંસે હાથ ફેરવ્યો : ને મા છોકરાને પટાવે તેમ, ધીમાશથી, મીઠાશથી જહાલપથી ખોલી :

‘ તમને શું થાય છે ? ’

‘ ઓ ચંદા !—હવે મેં લક્ષ્મી ’ તે વધારે ખોલી શક્યો નહિ.

‘ તમને કાંઈ દુઃખ થાય છે ? ’

‘ ચંદા ! તું એટલી સરલતાથી—શાંતિથી સુખનું વાતા-વરણ ફેલાવી રહી છે, કે હરવડીએ એ જ આનંદની ટોચ હશે તેમ લાગ્યા કરે છે. ને પછી—ટોચ પછી—ઉતાર હોય છે, એ કલ્પના વજના જેવા ધા કરે છે—’ તેણે તેના વાળ પર પ્રેમ ભર્યો હાથ ફેરવ્યો. તેની સામે જોઈ રહ્યો.

ચંદા જરા માંહું હતી : એક દષ્ટિ બાળકો પર ફેરવીને ખોલી : ‘ બન્ને કેવાં સુતાં છે ! ગભરૂ—એમને શી ખબર ? ’ પછી તે કાંઈ ખોલી નહિ. પણ એ અધુરા વાક્યમાં, ઘણાક પૂરા અર્થ ભર્યા હતા. એ જ વખતે કાંઈકનાં પગલાંનો

જરાક અવાજ થતો લાગ્યો : હાયા જેવું કાંઈક બારી પાસેથી પસાર થતું લાગ્યું. તે એકદમ બારણા તરફ ગયો, ને બારી ખોલી પણ સળિયામાંથી બહાર ચોકમાં ઘસઘસાટ જિંઘતા એક નોકર સિવાય બીજું કોઈ દેખાયું નહિ.

મોડી રાત્રે તે સૂતો, ત્યાં સુધી ચંદા પાસે બેઠી હતી : તે મનમાં જ બબડતો હતો. ફ્યં ગેહે લક્ષ્મી . . . અને પછીની લીટીઓ યાદ ન આવતાં—વપુષિ બહવચ્ચન્દનરસ : કરીને પૂરું કરતો હતો. તેને જિંઘમાં પડતો જોઈને ચંદા બિઠી, અને જતાં જતાં જરા હસતી ગઈ : ‘ તમારા ધરની બાજુ હું લક્ષ્મી છું એ તો ફીક, પણ ચંદનરસ જેવા ઠંડા તો તમે જ છો ! ’

‘ ચંદા ! આંહીં આવ, આંહીં આવ એક વાત કહું ! ’

‘ ના, ના, ’ ચંદાએ હસતાં જવાબ વાળ્યો અને તે છોકરાં પાસે ચાલી, ‘ મારે તમારી વાત સાંભળવી નથી ! ’

રાત્રિના સાડા બારના ટકોરા થયા ને ધરમાં શાંતિ ફેલાઈ રહી. તે વખતે હજી તે અરધી જિંઘમાં હતો, ને તેની કલ્પનાની આંખ સામે, એક મૂર્તિ ખડી થઈ હતી; ચંદા બિઠી જતાં, તરતજ તે શાંતિથી ફ્યં ગેહે લક્ષ્મી એમ વારંવાર બોલતો બોલતો સૂવા મંડ્યો, પણ થોડીવારમાં જ એ પ્રયત્ન છતાં, બે બીજી આંખો તેની સામે તર્યાં કરતી હતી.

એ વખતે કોઈ આવે ને પૂછે કે મહેન્દ્રપ્રતાપ ! આ બે આંખો કોની છે ? તો તે તરત જવાબ આપે કે ‘ કેસરની ! ’

૩

મહેન્દ્રપ્રતાપને, આજે ચંદા સાથે વાત કરતી વખતે જે પગલાં પસાર થઈ જતાં લાગ્યાં હતાં, તે માત્ર કલ્પનામય

ન હતાં, પણ ખરેખર એક વૃદ્ધ માણસનાં હતાં. એમને એમને વાતચીત કરતાં તે વૃદ્ધ સાંભળ્યાં હતાં; અને તે પગલાં થોડી વાર ત્યાં થોભ્યાં પણ હતાં, અને પછી જ છાનાંમાનાં સરી ગયાં હતાં. બારીમાંથી કોઈ જુએ, તે પહેલાં તો, ફળીમાંના ઝાડની ઓથે ઓથે તે દરવાજા સુધી પહોંચી ગયાં હતાં. ત્યાં દરવાજા જાગતો જ બેઠો હતો. તેણે ઊભા થઈને પેલા વૃદ્ધને બે હાથ જોડ્યા, ને દરવાજાની બારી ખોલી નાખી.

પછી કિલ્લાની ઉત્તર તરફ ચાલી જતી સીધી સડકે તે વૃદ્ધ ચાલ્યો ગયો. દૂર એક મંદિર હતું, અને તેની ધ્વજનો ફડફડાટ, એટલી જગ્યામાં સંભળાઈ રહ્યો હતો. તે વૃદ્ધ મંદિરમાં ગયા. દરવાજા પર એક પચીસ-ત્રીસ વર્ષનો જુવાન આતુરતાથી તેની રાહ જોઈને ઊભો રહ્યો હોય તેમ લાગ્યું.

‘કેમ જઈ આવ્યા ?’

‘હા !’

જુવાને આતુરતાથી તેની સામે જોયું. વૃદ્ધ તેને ખેસવાની નિશાની કરી. બન્ને જણા આરસના પગથિયા પર બેઠા. ચારે તરફ ચાંદની ખીલી રહી હતી અને ધ્વજના ફડફડાટ સિવાય બધે પરમ શાંતિ હતી.

‘અમરનાથ !’ વૃદ્ધ પુરુષ બોલ્યો. તેનો અવાજ સ્પષ્ટ, સુંદર ને મધુર હતો. છોટેથી ખખર ન હોય તો લાગે કે વૃદ્ધ પુરુષને બહાર કોઈ જુવાન આત્મા બોલે છે.

‘આ મંદિર પ્રતાપરાય મજૂમદારે બંધાવ્યું છે. મજૂ-મદારના કુટુંબની, મંદિરોના મહંતોએ કાંઈ ને કાંઈ સેવા હમેશાં બજાવી છે. મજૂમદારના કુટુંબને વારંવાર અનેક વિધ્નો નડતાં આવ્યાં છે. ખખર તથી પણ કોઈ ભૂતકાળના

ભયંકર દોષને લીધે મજ્જૂમદારનું કુટુંબ વધારે ને વધારે વસાણું ચાલ્યું છે. હવે એ ખોખડધજ વૃક્ષનાં છેલ્લાં કુમળાં પાન ખરી જવાની તૈયારીમાં છે. અહા ! હું તને દૂંડામાં કહી દઉં. અત્યારે કેસરના ખૂનની જ ચર્ચા ચાલે છે, એ ખખર છે નાં ?

‘હા !’

‘તેનો ખૂની કોણુ હશે ? તું શું ધારે છે ?’

‘હશે, કોઈ અતિ દુષ્ટ. પંદર સત્તર વર્ષની કન્યાનો વધ કરનાર હાથ શરવીર તો ન જ હોય.’

‘અને કોઈ તને કહે કે એ ખૂન મહેન્દ્રપ્રતાપે કર્યું છે તો તે તું માને ખરો ?’

જુવાન આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયો : ‘હેં ! મહેન્દ્રપ્રતાપ !—’

‘હા; આપણો અનદાતા મહેન્દ્રપ્રતાપ મજ્જૂમદાર.’

‘તમને કેમ ખખર પડી ?’

‘કહું, સાંભળ. તે દિવસે મહેન્દ્રપ્રતાપ દર્શન કરવા આવ્યો હતો. તેની પાછળ જ અરધી કલાકે કેસર પણ આવી હતી. મહેન્દ્રપ્રતાપને મંદિર પાછળની વાડીમાં થઈ, જંગલમાં ચાલ્યો જતો મેં પોતે જોયો હતો. કેસર પણ તે તરફ જ ગઈ હતી. છેક સાંજ સુધી એમાંથી કોઈ પાછું ફર્યું ન હતું, અને જરા જરા અંધારું થયે, મહેન્દ્રપ્રતાપને ઉતાવળે જંગલમાંથી આવતો મેં મેડી ઉપરથી જોયો હતો. પછી તે મંદિરમાં થઈ એકદમ ચાલી ગયો. તે દિવસે રાતે કેસરની ખૂબ ખોળ થઈ ને બીજે દિવસે તે જંગલમાંથી મરેલી મળી આવી. એનો ખૂની કોણુ છે એ હજી સુધી કોઈને ખખર નથી. પણ આજે સવારે જ્યારે હું તે તરફ ફરતો હતો ત્યારે અચાનક વૃક્ષોની ગાઢ ઘટામાં, કાંઈક ચમકારા મારતી ચીજ ઉપર મારી દૃષ્ટિ પડી.

મને ભય લાગ્યો કે કદાચ સર્પ હશે. વધારે તપાસ કરતાં, કાંઈ કે ઉતાવળમાં થોડી ધૂળ નીચે ઢાટેલી આ છરી મળી આવી . . . જો.

ચંદ્રના પ્રકાશમાં વૃદ્ધે છરી આગળ ધરી. તેના ઉપર થોડા લોહીના ડાઘ પણ દેખાતા હતા.

‘એ છરી કોની છે?’

‘મહેન્દ્રપ્રતાપની!—એમાં M છે. અને મેં પોતે તે ઘણી વાર તેની પાસે જોઈ છે. છરી ઉપર લોહીના સ્પષ્ટ ડાઘ છે. પછી આજે હું છાનોમાનો રાતે તેને ઘેર ગયો હતો. તેના ઘરમાં કેસરની વાત નીકળતાં, ચંદાએ તેની વિહ્વળતા વિષે કાંઈક કહ્યું તે મેં ભીંત પાસે લપાઈને કાનોકાન સાંભળ્યું.’

‘પણ મહેન્દ્રપ્રતાપ ખૂન શા માટે કરે?’

એક પક્ષી જાગી ઊઠ્યું લાગ્યું. પાંદડામાં થોડો ખખ-ડાટ થયો.

‘ચુપ ! ભીંતને પણ કાન છે. ચાલ, અંદર ચાલ, અમર-નાથ !’

બન્ને જણા મંદિરના ચોગાનમાંથી, છેક અંદરના ગર્ભ-દ્વારમાં ગયા. ત્યાં દીવાના જાંખા તેજમાં શંકરની મૂર્તિ શોભી રહી હતી. જળાધારીમાંથી પડતું એક એક ટીપું પાણી રાત્રિની નીરવ શાંતિમાં મધુર શબ્દ જેવું લાગતું હતું.

‘હં, તું એમ કહે છે કે એમ શા માટે થાય કાં?’
વૃદ્ધે વાત પાછી ઉપાડી લીધી.

‘હા!’

‘કૂર માણસને શૌર્યની કિમ્મત ન હોય, કારણ કે શૌર્યથી બરાબર વિરુદ્ધ તે કૂરતા. આળસુને કર્મચોગીમાં શ્રદ્ધા ન હોય:

કારણ કે એ બંને વિરોધી છે. તેમ જ કામી પુરુષને સ્ત્રીની કિંમત ન હોય : કારણ કે સ્ત્રીનું સૌન્દર્ય જાણવું એ કામ પ્રેમીનું છે : કામીનું નહિ. ’

‘ પણ મહેન્દ્રપ્રતાપે કેસરને . . . ’

‘સમજ્યો. ક્યારે ચાહી-છઁછી એમ નાં ? એ ઘણી જૂની વાત છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં મહેન્દ્રના પિતા મરણ પામ્યા ત્યારે કેસરના પિતા નથુએ મજૂમદારની નોકરી છોડી, તેમાં એક કારણ મહેન્દ્રપ્રતાપની અશુદ્ધ નજરનું હતું. પછી પણ મહેન્દ્ર કેસરની પાછળ જ હતો, એ સૌ જાણે છે. તે કામીપુરુષ, ત્યારે ભોગવી ન શકે ત્યારે ભાંગી નાખે છે. કારણ કે કામ, ક્રોધ મોહ તે ઇર્ષા-એ બધાં એક જ માખાપનાં સંતાન છે ! ’

‘ ત્યારે હવે શું કરવું છે ? ’

‘ તને શું લાગે છે ? ’

અમરનાથ ઘડીબર શાંત થયો. તેના મોં પર અનેક ભાવો વહી જતા વૃદ્ધે જોયા, પણ તે શાંતિથી, તેના ઉત્તરની રાહ જોતો હતો.

‘ મજૂમદારના સંકટ વખતે મહંતોએ આગળ સ્વાર્પણ કર્યું છે. આજે એ ધર્મપંથથી વિરુદ્ધ જવાનું મન થતું નથી. એટલા માટે કેસરનો ખૂની હું બની જાઉં. બીજો ઉપાય નથી. ’

વૃદ્ધના મોં પર અનેક તેજ ઝળક્યું : ‘ બસ, તારી પાસેથી જે જવાબની આશા રાખી હતી તે જ મળ્યો ! પણ હજી તારી ખરી કસોટી બાકી છે. આ વૃદ્ધ શરીર લથડ્યું છે એ તને ખબર હશે. અને દેવકુમારી જેવી ચંદાનાં આંસુ લૂછવા એ પડે તો ધન્ય થયું કહેવાય : પેલાં બે નિર્દોષ બચ્ચાં પણ, એના બાપથી વિખૂટાં ન પડે. અરે ઇશ્વરે કેવો સુંદર સ્વાર્પણ-

ધર્મ સરળવીને, મનુષ્યને પોતા જેવો બનાવ્યો છે ! તારી જરૂર હજી દુનિયામાં ઘણી છે.’

અમરનાથનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો. વૃદ્ધે તે જોયું ને બોલ્યો: ‘ આપણે સાધુને એક બીજની પાછળ રહેવાનો મોહ ન હોય. મારી પછી તું મરણ કરતાં જીવનથી વધારે સેવા બજાવી શકે તેમ છે, માટે તું જીવતો રહે ! અને મજૂમદારના કુટુંબને-એની મૂળ સ્થિતિ પર લાવવાનું તારું કર્તવ્ય બજાવતો રહે ! ’

બંને ઊઠ્યા ત્યારે કોઈ નિશ્ચય પર આવીને જ ઊઠ્યા હતા. અમરનાથ પાછળ રહેવાનો હતો, અને તેનો વૃદ્ધ ગુરુ, મજૂમદાર કુટુંબના એક જુવાન પુરુષને, વધારે સુંદર બનવાનો વખત મળે માટે, પોતાનો દેહ અર્પણ કરી ધર્માચાર્યનું કર્તવ્ય બજાવતો હતો. કાલે મૃત્યુ હતું, છતાં આજે તેના જીવનમાં મૃત્યુનો આનંદ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો.

જીવનમાં જ્યારે એક આદર્શ હોય છે ત્યારે મૃત્યુના કાંટા એની મેળે ખરી જાય છે: અને એનો અનહદ આનંદ, જીવનના અનેક રસ જેવો એક રસ-એક લહાવો બની જાય છે.

૪

રાત્રે હરગોવિંદ કાકાસાહેબ પાસેથી છૂટો પડી તેને ઘેર તો ગયો, પણ તેને નિદ્રા આવી નહિ. તે છૂપી પોલીસનો બહુ બાહોશ અમલદાર મનાતો, અને કેસર સિવાયના બધા પ્રસંગોમાં તો તે ઘણી વખત સાંગોપાંગ પાર ગિતરી ગયો હતો; એટલે એની એ કામમાં કીર્તિ હતી. આજે આ પહેલા પ્રસંગમાં, તેને હજી સુધી હાર મળી હતી. પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પર પડતો વા તે સહન કરી શક્યો નહિ: ગમે તે રીતે આગળ

વધવું એ તેનો સિદ્ધાંત હતો : ઘણા એ એમ માનવાને પ્રેરતા કે હરગોવિન્દે એ ત્રણ પ્રસંગોમાં તો, પોતાની બાહોશ કારકીર્દિ જાળવવા, એક એ નિર્દોષ માણસને પણ હોમી દીધાં હતાં. પરંતુ તે કાયદાની રીતે સિદ્ધ થઈ શકે તેવી વાત ન હતી, અને તેથી તે ગરબાં છે એમ માનનારો બીજો પક્ષ પણ હતો. બારના ટકોરા થતાં સુધી હરગોવિન્દને નિદ્રા આવી નહિ. તેણે એક વાર બધી બીક કાઢી મૂકી, ને પોતાના એક ખાસ માણસ સાથે, પોતાના કાકાને-પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટને મળવા નીકળ્યો.

હરગોવિન્દના કાકા, ક્યારના પથારીમાં પડ્યા હતા પણ રાત્રે અચાનક ઊઠવું પડે, એ અનુભવ, એમને પહેલો ન હતો. એટલે હરગોવિન્દ આવ્યો કે તરત જ તે દિવાનખાનામાં આવીને બેઠા.

‘ કેમ હરગોવિન્દ ! શું છે ? કેસરના કાંઈ સમાચાર ? ’ એક કાળું વાદળું હરગોવિન્દના મોં પરથી પસાર થઈ ગયું, પણ તે દીવાના પ્રકાશમાં સ્પષ્ટ દેખાય તેમ ન હતું.

‘ કાકાસાહેબ ! હું એવા નિશ્ચય પર આવ્યો છું કે ખૂન મહેન્દ્રપ્રતાપને હાથે જ થયું છે ! ’

પોલીસસુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટને જરાક અવિશ્વાસ પડ્યો. પણ અગાઉ એ ત્રણ વખત તેણે હરગોવિન્દને કસી જોયો હતો. અને તેને ખબર હતી કે હરગોવિન્દની વાત સાચી ન હોય, તો પણ સજ્જડ સ્વરૂપમાં હોય છે, છતાં આ વાતમાં તેને વિશ્વાસ બેઠો નહિ.

હરગોવિન્દ તે કળા ગયો.

‘ વાત એવી છે કે કાકા સાહેબ ! મને પોતાને એ

માનવાનું મન થતું નથી. પણ પૂરાવો સખળ છે. પ્રથમ તો કેસર અને મહેન્દ્ર વિષે જે ચર્ચા ચાલે છે તે મારી પોતાની જોયેલી છે. પેલી ગાનારી લાલકુંવર કહે છે કે કેસરના મૃત્યુ પહેલાં બે દિવસે તેઓ તેને ત્યાં આવ્યાં હતાં, અને ત્યારે બન્ને વચ્ચે ખટરાગ હતો. નથુની શંકા પણ મહેન્દ્ર પ્રત્યે જ છે. મહન્તની વાડીની આસપાસનું ખૂન પણ એ વાતમાં ટેકો પૂરાવે છે, કારણ કે મહન્ત તો મહેન્દ્રનો આશ્રિત જ ગણાય.’

પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટે ઘડીભર વિચાર કર્યો; હરગોવિન્દ શંકા અને ચિંતાથી, પોતાનો શ્વાસ થંભાવીને તેના તરફ જોઈ રહ્યો :

‘સાચું તો લાગે છે હરગોવિન્દ ! તો હવે તું શું કરવા માગે છે ?’

‘પ્રથમ તો એ જ કે, પેલી સભા ‘મૃત્યુંજય’ મહેન્દ્રના હિતની ખાતર, કોઈ બીજાને ખૂની દરાવી ન બેસે’... તે બોલતાં જરાક ધૂન્યો, પણ તરત જ શાંત થઈને આગળ વધ્યો. ‘માટે એકદમ મહેન્દ્રને તો પકડી લેવો. પછી નથુ, મહંત, લાલકુંવર, વગેરે શેતરંજ યથાસ્થિત ગોઠવાઈ જશે !’

‘શેતરંજ ?’

‘એટલે એવું છે નાં કાકા કે, સત્યને ટેકો આપીને ન્યાયસભામાં ઊભું કરવું પડશે !’

‘નિર્દોષને હાનિ ન થાય એ જોવાનું છે !’

‘ઝ હા ! ઝ હા ! એમાં તો વાંધો નહિ આવે.’

હરગોવિન્દે પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટને બરાબર સમજાવી કાલે મહેન્દ્રને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો; ને ત્યાર પછી જ તે ત્યાંથી ઊઠ્યો.

૫

સવારે જ્યારે પુશ્પતુમા પ્રભાત થયું ત્યારે ગર્ભ રાતની બધી વાત ભૂલીને મહેંદ્ર બેઠો થયો હતો. છેલ્લાં બે વર્ષ થયાં તેના જીવનમાં, ધીમે ધીમે બે વિરોધી તત્ત્વો એકી સાથે ઉદય પામતાં હતાં. તેને જોઈને અનેક ગરીબ માણસો ‘મળૂ-મદાર દાદા’ કહીને ઊભા રહેતાં. મહેંદ્ર પાસે, તેમને આપવા જેવું કાંઈક હોય જ. એક વખત તે બહાર ફરવા ગયો હતો. ટાઢથી થરથર ધૂળતી, એક ગરીબ બાઈએ, પોતાના બચ્ચાંને જેમ તેમ ઢાંક્યું હતું; મહેંદ્રે કાંઈ વિચાર કર્યા વિના, એકદમ પોતાની શાલ તેના પર ઓઢાડી દીધી ! બીજી એક વખત તે એવી જ રીતે કોટ ગુમાવીને આવ્યો હતો ! પણ તે સાથે જ તેની સુંદર સંગીત સાંભળવાની લાલસાએ પણ હદ ઓળંગી હતી. લાલકુંવરને ત્યાં તેને સિતાર સાંભળતો ઘણાં જોયો હતો. કેસરને તેડીને ઘણી વખત, તે ફરવા નીકળતો; ને અચ્છામાં અચ્છી ગાનારી પાસે, તેને તાલીમ અપાવી રહ્યો હતો ! એમ કહેવાતું કે તેના આગલા પટાવાળા નથુએ એટલા જ માટે રાજીનામું આપ્યું હતું, પણ કેસરના પિતાને પોતાનો પટાવાળો રાખવો એ મહેંદ્રને જ ફીક લાગ્યું ન હતું. ને ત્યારથી નથુએ બીજે સ્થળે ચોકીદારની જગ્યા લીધી હતી. અવારનવાર મહેંદ્રને ઘણી વખત ઘણા માણસોએ એક એકાંત સ્થળમાં ગમગીન બેઠેલો જોયો હતો. તેમ જ મહંતે વારંવાર, શંકરની મૂર્તિ પાસે અરધો કલાક સૂધી તેને એકલાં આંસુ સારતો જોયો હતો ! એવી રીતે આ પુરુષ ઘણા વિરોધી તત્ત્વોનો બનેલો હતો ! મહંત કહેતો કે તેના જીવનમાં વારંવાર સુદ્ધ જામે છે. જો કે મહેંદ્ર હારે છે. પણ તે હારતો નથી. છેલ્લા

એક વર્ષમાં કેસરની ગુલાબી પાની પર, ને યૌવનના પ્રભાત પર એને એવો મોહ લાગ્યો હતો કે અસ એના આગલા જીવનની બધી સુંદરતા વચ્ચે, એ દોષ વધતો ચાલ્યો !

અને આ વાતની ચંદાને ખબર હતી. પણ તેણે કોઈ દિવસ આ વાત સંભારી છે એવું ન જ અન્યું. મહેંદ્ર આગળના જેવો જ તેનો પ્યારો પતિ રહ્યો હતો: ને પોતાના અગડેલાં છોકરાં પર કેટલીક માતાઓ જેમ વધારે પ્રેમ રાખી શકે છે તેમ આ છોકરા જેવા વિચિત્ર પતિ પર, ચંદાનો પ્યાર વધતો જતો હતો ! મહેંદ્ર આ બધું સમજતો: અને ચંદા, જેવી છાની રીતે સહન કરી રહી હતી, તેવી જ છાની રીતે તે પોતાની નબળાઈ પર આંસુ પાડતો ! તેણે કોઈ દિવસ ચંદાને ક્યંત મોહ લક્ષ્મી વિના બીજા ભાવથી જોઈ ન હતી: તેમ જ પિતા તરીકેના કે પતિ તરીકેના વર્તનમાં કેસરને ક્યારેય આંડે આવવા દીધી ન હતી. છતાં, તેના હૃદયમાં, એક જાંડી જાંડી ગુફા કેસર માટે પણ કોતરાઈ રહી હતી: અને ક્યારેક કલ્પનામાં, તે તેને સ્મરતો હોય, ત્યારે ચંદાનો ચહેરો, મા જેમ પોતાના અડપલા છોકરાને જોઈને હસે તેવો હસતો લાગતો હતો ! તેને ચંદાની ધાક ન હતી: પણ જ્યાં ઘેર આવે ત્યાં એવું પવિત્ર વાતાવરણ ફેલાતું લાગતું કે તેમાં, કેસરનું નામ દેતાં પણ પોતે અત્યંત અપવિત્ર બની રહ્યો છે, એવું ભાન તેને રહ્યા કરતું ! પણ કેસરને જોતાં, પાછો તે બધું ભૂલી જતો: એના હાથ, હોઠ, ગાલ, જ્યાં નજર કરે, ત્યાં એકત્રી સુંદર છબી કોતરાઈ રહી હતી. અને તેના મધુર કંઠની હલક-લાલકુંવરે કબૂલ કર્યું હતું કે આ જન્મસિદ્ધ કંઠને, તાલીમ એવો ઓપ ચડાવશે કે કેસરને જે કોઈ સાંભળશે,

તે દિવસોના દિવસ સુધી, એ ધૂનમાંથી મુક્ત જ નહિ થાય ! કેસર તથા મહેન્દ્રને મળવાનું પ્રિય-સ્થાન રાજેશ્વર મંદિર પાસે હતું. રાજેશ્વરનું મંદિર, મહેન્દ્રના દાદાએ જ બંધાવ્યું હતું : અને ત્યાંના પવિત્ર મહંતોને મળૂમદાર કુટુંબે, ધર્માચાર્યની માફક જ પૂજ્યભાવથી પોષ્યા હતા. ગમે ત્યારે તેઓ મળૂમદારને ત્યાં આવી શકતા : ને રાત્રિ હોય તો પણ પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના મહંતને માટે દરવાજો ખોલી નાંખવાનો રિવાજ હતો. એક વખત વિશ્વેશ્વર સ્વામીએ—અત્યારના મહંતના ગુરુના ગુરુએ અરધી રાતે આવી, મળૂમદારને કોઈ ભયમાંથી ઉગાર્યા હતા, ત્યારથી એ પ્રથા ચાલી હતી, ને તે હજી સુધી જળવાઈ રહી હતી. રાત્રિએ, મહેન્દ્રની વાત મહંત સાંભળી ગયા તે આ નિયમના પ્રભાવથી. તે પહેલાં જ કેસર તથા મહેન્દ્રની વાત મહંતને કાને આવી હતી : ને તેણે તે વિષય પર મહેન્દ્રને કહ્યું પણ હતું : મહેન્દ્ર ગુરુદેવ પાસે રડી પડ્યો હતો. ને મહંતે પણ બેયું કે એ વાત વધારે છેડતાં, મહેન્દ્રનો જીવનમર્મ છેદાઈ જશે. એથી, ‘ તારા જેવા વિચિત્ર વિરોધી સત્ત્વોવાળા મનુષ્યનું જીવન, એક લાંબી લડાઈ જેવું છે. સમય અને અનુભવ જ તને ફેરવશે. જ્ઞાન, લાગણીપ્રધાન ને વિચિત્ર મનુષ્યમાં ભાગ્યે જ ફેરફારે કરે. તારો જીવનક્રમ બદલાતાં માત્ર લાગશે એક પળ ! પણ એ પળ, ઘણા ઘણા—તાપ, પશ્ચાત્તાપ ને તપ પછી આવશે. ’ એટલું કહીને તેણે તે વાત મૂકી દીધી. પણ આ શબ્દો મહેન્દ્રના હૃદયમાં ચોટ્યા. દરમ્યાન તેને કાને વાત આવી હતી કે કેસરે મહેન્દ્ર સાથે વધારે વખત રહેવા સાફ ના પાડી હતી . . . પછી તો જે બંધુ તે નવીન જ હતું.

મહેન્દ્ર બેઠો થઈ પોતાના ફળીમાં નાચતા મોરને જોઈ રહ્યો હતો. સરિતા અને ગોવિન્દ, તેની પાસે અડોઅડ બેસી હતાં. ને ચંદા એક પથ્થર પર બેસી-ગોવિન્દ સામે જોઈ હસતી હસતી ગાતી હતી:

“ મારે આંગણે તલાવડીરે, હબ્બબિયાં પાણી થાય !

‘ હું ને નાહુલિયો; ’

એ તાલ ઝીલવા સરિતા તો આગળ વધી હતી, ને તેણે નાનકડા રૂપાળા હાથ આગળ ધર્યા હતા, તે જ વખતે દરવાજાનું બારણું ઉઘાડીને એક સિપાઈ અંદર આવ્યો: તેની પાછળ બીજા બે સિપાઈ આવ્યા: ને સૌથી છેલ્લે રુઆબખંધ બેભેસો પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ દેખાયો.

ઢોકરાં હતાં ત્યાં સ્થિર થઈ ગયાં. મહેન્દ્રના ચહેરા પર ફિક્કાશ આવી ગઈ. દરવાને તેમને રોકવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કર્યો. એક માણસ આગળ વધ્યો.

‘ મહેન્દ્રપ્રતાપ મજૂમદાર તમે ? ’ મહેન્દ્ર બેઠો થયો. તેણે હાથ લાંબો કરી કાગળ લીધો. તેને એકદમ પકડવાનું વોરંટ હતું !

‘ ચંદા ! ’ મહેન્દ્ર બોલ્યો: ચંદા જાળીમાં ચાલી ગઈ હતી, ને બધું ત્યાં બેભી સાંભળતી હતી. ગોવિન્દ કડક નજરથી પોલીસ સામે જોઈને બેભો હતો: ને સરિતા ચંદાનો છેડો ઝાલી બેભી રહી હતી.

‘ શું છે ? ’ ચંદાનો માયાબર્યો જવાબ આવ્યો.

‘ હું આવું છું. ’ કહી મહેન્દ્ર અંદર ગયો.

ગોવિન્દ પોલીસ સામે બેભો રહ્યો: ‘ રજા વિના અમારા ઘરમાં અવાય ખરું ? ’ તેણે બાપની જગ્યા સાચવવા માટે મોટા

માણસની ઢબથી કહ્યું. એટલી ચિંતામાં છતાં, મહેન્દ્ર તે સાંભળીને ખડખડાટ હસી પડ્યો:

‘ અરે ગોવિન્દ ! છાનો રહે. જો હું આવ્યો. ’ એટલું કહીને તે અંદર કપડાં પહેરવા ગયો.

‘ પણ આ છે શું બધું ? આપણે ત્યાં પોલીસ શું ? વોરંટ શું ? ’

‘ કેસરનું ખૂન થયું છે નાં ? હશે તેમાં કાંઈક ગોટા ! ’

ચંદાનું મોં પડી ગયું. કેસરનું ખૂન અને પોતાનો પતિ એ બે સાથે સાંભળતાં તેને કંઈ કંઈ થઈ જતું.

‘ પાછા ક્યારે આવશે ? ’

‘ કેમ, થોડી વારમાં. જમીન પર છૂટી શકાશે. હા, પણ કાંઈ કામ પડે તો મહંતને સંભારજો ! ’

‘ પણ તમે જલદી આવો છો નાં ? ’

‘ હા. હા. બેટા સરુ ! કેમ ઢીલી છો ? ’ છોકરી કાંઈ સમજી ન હતી, પણ વીલે મોંએ તેના પિતા તરફ જોઈ રહી હતી. ‘ અને તું ગોવિન્દ ! તોફાની !—જો જો હો કાંઈને પજવતો નહિ. આજે તારા માટે ચોક્કસ કાંઈક લાવીશ. ’ એટલું કહીને મહેન્દ્ર બહાર આવ્યો; ને તેની સાથે પોલીસમંડળ રવાના થઈ ગયું.

તેના ગયા પછી ચંદા એક ખાટલા પર પડી રડવા લાગી. સરિતા રોતી રોતી સૂઈ ગઈ અને ‘ હું મારા બાપુજીની રાહ જોઈ’ છું. ’ કહીને ગોવિન્દ દરવાન પાસે વાતો કરતો બેઠો. ગોવિન્દે દરવાન પાસે બેસીને ખૂબ વાતો કરી: કાલ પોતાના બાપુ કેવા મોડા આવ્યા: ખાવાનું કાંઈ લાવ્યા નહિ માટે પોતે કેવા રીસાયો, અને આજે જો મોડા આવશે

તો પોતે એને કેવો હપકો આપવાનો છે, વગેરે એની કલ્પનામાં ને આવે તે તેણે કહ્યું. પોતે મોટે થશે ત્યારે, કેવી રીતે દયામાં બેસીને ગામમાં જવાનો છે, અને એક એવું ઘર કરવાનો છે કે તેમાં પોતે પેસે ત્યાં ચારે તરફથી સંગીતના સૂર છૂટ્યા કરે, અને પોતે, તે ઊભો ઊભો સાંભળ્યા કરે. વૃદ્ધ દરવાન દેવદાને મજૂમદાર કુટુંબની ઘણી ઘણી સ્થિતિઓ અનુભવી હતી: અને એને મન એ ઘર નોકરી માટેના સ્થાન કરતાં, પવિત્ર મંદિર જેવું જ વધારે હતું. ઘણી વખત, જ્યારે મહેન્દ્ર રાતે મોડો આવે, તે દરવાન દરવાજા ઉઘાડે, ત્યારે મહેન્દ્રના હાથમાં, કાંઈ ને કાંઈ ભેટ દરવાન માટે હોય ! ને કેટલીક વખત રાત્રે તે પોતે એનું બાણું પીરસાવીને વૃદ્ધ દરવાનની એકાંત ઓરડીમાં છાનોછાનો મૂકી આવતો. દરવાન આવીને, પોતાનો હમેશનો જૂનો ચૂચો સળગાવવા દિવાસળી બાળવા બેસે, ત્યાં અંધારામાં એનો હાથ, થાળી સાથે અથડાય ! વૃદ્ધ પુરુષ ઘણી વખત ઉપકાર ને પ્રેમનાં આંસુ સિવાય બીજું કાંઈ બોલી શકતો નહિ ! એણે પોતાની પચાસ વર્ષની નોકરીમાં મજૂમદાર કુટુંબમાં પણ આવો ઉદાર પુરુષ જોયો ન હતો. ને લક્ષ્મીદેવી જેવી ચંદા નીકળે ત્યારે તે તેના ગયા પછી, દરવાજા પાસેની ધૂળ તે લઈ લેતો ને જોયા કરતો ! તેની માન્યતા હતી—અને ઘણાએ તે ખોટી પાડવા ખૂબ દલીલ કરી હતી—કે જ્યાં સીતા જેવી પવિત્ર સ્ત્રી ચાલે ત્યાં કંકનાં પગલાં પડે છે ! ગોવિન્દની સાથે વાત કરવામાં, તેને અરથી પોણી સદી પહેલાંનાં સ્વપ્નાં ખડાં થતાં ! ગોવિન્દનો દાદો પણ એની સાથે એ જ દરવાજા પર એવી જ વાતો કરી ગયેશે !

દસના ટકોરા તો થઈ ગયા ને અગિયાર વાગવા આવ્યા પણ મહેન્દ્રનાં ક્યાંય દર્શન થયાં નહિ.

થોડી વારમાં ચંદાનો મધુર અવાજ આવ્યો: તેમાં આજે એવી તો શોકની ઘેરી છાયા હતી, કે દેવદાનની આંખ-માંથી બળ કરીને આંસુ ખરી પડ્યાં.

‘કેમ રૂઓ છો ! દેવદાન બાપા !’ ગોવિન્દે તરત જ તેને પકડ્યો.

‘એ તો જરા છે નાં ગોવિન્દ ! તે આજે પેટમાં બળે છે !’

‘કેમ ભૂખ બહુ લાગી છે કાં ?’

‘ગોવિન્દ ! એ-ગોવિન્દ !’ ચંદા ગોવિન્દને બોલાવી રહી હતી. પણ ગોવિન્દ એની ધૂનમાં જ હતો.

‘ગોવિન્દ !’ ફરી ચંદાનો સાદ આવ્યો. પણ આ વખતે તે બહાર આવી હતી.

‘તું આંહી તો આવ !’ ગોવિન્દે પોતાની જગ્યા છોડ્યા વિના જ જવાબ વાળ્યો: ‘આ દેવદાન બાપુને એવી ભૂખ લાગી છે કે એમના પેટમાં બળે છે !’

ચંદા દરવાજા પાસે આવી: તેણે જરા બહાર નજર ફેરવી: સામેથી મહન્તને આવતો જોયો. તે આતુરતાથી જોઈ રહી. થોડીવારમાં મહન્ત આવી પહોંચ્યો: હમેશનાં કરતાં તે આજે વધારે આનંદી હતો, ને તેણે આવતાં વેત જ ગોવિન્દનો હાથ પકડ્યો: ‘તોફાની ! દરવાજા પર જ ચોકી ભરે છે કે શું ?’

ચંદા સહેજ હસી: ‘સ્વામીજી ! આ દેવદાનની ટેવ હજી છૂટતી નથી !’

‘કઈ?’ સ્વામીજીએ પાછા ફરીને જોયું. દેવદાન હજી હથેળી આંખ પાસે ધરી રહ્યો હતો. સ્વામીજી મીઠું હસ્યા.

‘એ તો એમ છે બા! કે દેવદાન કહે છે કે જ્યારે કાઈ દેવી પૃથ્વી ઉપર ઊતરે ત્યારે તે જ્યાં ચાલે, ત્યાં ધૂળની કંક થઈ જાય! અને વળી દેવદાન તો કહે છે કે તું દેવી છો: પણ તો તો તારે ચાર હાથ હોય નાં? આપણા મંદિરમાં પેલાં દેવી કેવાં વાધ ઉપર બેઠાં છે! એવાં દેવીમા કાંઈ કાઈનાથી ડરે? અને તું તો કેવી કૂતરાથી પણ ડરે છે?! કાં સ્વામીજી! મને લાગે છે, કે દેવદાનને આંખે બરાબર નહિ સૂજતું હોય, એટલે બાના બે હાથ તેને ચાર હાથ જેવા લાગતા હશે!’

ગોવિન્દતું ભાષણ તો—કાંઈ અટકે તેવું ન હતું. પણ એટલામાં, પોતાને કાંઈ બરાબર સાંભળતું નથી, ને બા, કાંઈક ગંભીરતાથી, સ્વામીજીને કહેવા જાય છે, એ જોઈને તે અટકી ગયો.

‘સ્વામીજી! આપે હકીકત તો સાંભળી હશે, શું છે આ બધું?’

‘ચંદા! બેટા, મને લાગે છે કે કાંઈ કપટ છે. હું હમણાં જ તપાસ કરવા જઈ છું, પણ તે પહેલાં, તને એક વાત કરવા આવ્યો છું, ખાનગી છે હો!’ સ્વામીજીથી સહજ જ જ આસપાસ જોવાઈ ગયું. ગોવિન્દ, દેવદાન પાસે ફરતો હતો. તે સિવાય બધું શાંત હતું.

‘એવું છે ચંદા! કે કેસરતું ખૂન થયું છે!’

ચંદા ફિક્કી પડી ગઈ. સ્વામીજીએ તે જોયું.

‘હવે એનો ખૂની કાણ છે એનો પત્તો મળ્યો નથી. પણ સ્વામીજી કહેવું કે ન કહેવું એ નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ.’

‘ પણ-શું ? ’

‘ કેસર સાથે સૌથી વધારે પરિચય . . . તું સમજે છે નાં ? ’

‘ હા, એને હતો. ’ ચંદા ધૂળ.

‘ એટલે કદાચ તકરારનો અંત એમ આવ્યો હોય . . . તને કાંઈ ખબર છે ખેટા ! સાચું બોલજો . . . ઉપર ઈશ્વર છે એ યાદ રાખજો. ’

‘ બીજી કાંઈ ખબર નથી, પણ, છેલ્લા બે દિવસ થયાં, એમનું મન વિહ્વળ રહેતું. અને કેસરના ખૂનની વાત તો કાલે રાત્રે અમસ્તી જ થઈ હતી. ’

‘ પણ મહેન્દ્ર એવું કામ કરે ? તને શું લાગે છે ? ’

‘ એનામાં એટલી દુષ્ટતા હોય એ માની શકાય નહિ. ’ સ્વામીજી કાંઈ બોલ્યા નહિ. પણ એનું મન વધારે નિશ્ચિત થતું લાગ્યું: ‘ ખેટા ચંદા ! હવે જે હોય તે. હું મહેન્દ્રને છોડાવવા પ્રયાસ કરું છું. તું શુદ્ધ છો, ને તારી શુદ્ધિ અખંડ રહે ! ’

ચંદા કાંઈ બોલે તે પહેલાં, મહન્ત પાછા ફર્યા હતા. ને વહાલભરી એક ટાપલીથી ગોવિન્દને આશીર્વાદ આપતા ચાલ્યા ગયા.

૬

નં: ૪૫ ના મોહક આંકડા નીચે, ‘ મૃત્યુંજય ’ સભા ના સર્વ સભાસદો તે દિવસે સવારે હાજર થયા હતા. કેસરના ખૂનની ખરી શોધ કરવા તેઓ તૈયાર થતા હતા. ત્યાં, સૌને ખબર મળ્યા કે મહેન્દ્ર પકડાયો છે !

થોડી વારમાં જ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ અને હરગોવિન્દ પણ આવી પહોંચ્યા. હરગોવિન્દે, નથુને લાલચ આપી, ફરિયાદ કરનાર બનાવ્યો હતો. ને તેથી મહેન્દ્રે તે રાત્રે તેને સૂચના આપી હતી તેમ નં: ૪૫ માં હાજર થઈ પોતાની વાત સભામાં કહેવાને બદલે, તે અત્યારે હરગોવિન્દ સાથે હતો ! ને લાલકુંવર તો હરગોવિન્દના પક્ષમાં બળવા તૈયાર હતી: એટલે આ પ્રમાણે કેસરના ખૂનીનો બરાબર પત્તો મેળવી, હરગોવિન્દ, હવે નં: ૪૫ માં કાંઈ ગોટા છે કે નહિ એ બેવા પોતાના ‘કાકા સાહેબ’ને લાવ્યો હતો !

પણ તેમની બધી ધારણા વ્યર્થ ગઈ:

બરાબર બારના ટકોરા થયા: ને બારણામાં, એક ભવ્ય મૂર્તિ દેખાણી. પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ ને હરગોવિન્દ તેમના તરફ બેઠા રહ્યા. પણ તે મૂર્તિ—અડગ નિશ્ચયથી આગળ વધતી હતી: તેની પાછળ એક જુવાન નીચે મોંએ ચાલ્યો આવતો હતો. બરાબર, પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટની સામે તે અટક્યો:

‘હું મહેશ્વરાનંદ—રાજેશ્વરનો મહંત તમારી પાસે, કેસરના ખૂની તરીકે અહીં ઉભો છું !’

‘હેં !’ હરગોવિન્દની રાડ ફાટી ગઈ: તેનો આનંદ તે દાબી શકે તેના કરતાં પણ માપમાં વધી ગયો હતો ! સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટે એક દૃષ્ટિથી, હરગોવિન્દને વીંધ્યો.

‘તમે તમારા ખૂનનો એકરાર કરો છો કે બચાવની તૈયારી કરવા માંગો છો ?’

આકાશમાંથી જેમ ગંભીરમેઘ રસ વરસાવે તેમ સ્વામીનો મધુર અવાજ, એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ગાજી રહ્યો.

‘હું સાધુ છું ને પશ્ચાત્તાપ કરવો એ સાધુનું કર્તવ્ય

છે. હું ખુદ્દા દિલથી એકરાર કરું છું કે મહેન્દ્રપ્રતાપ મળૂ-મદારને કેસરના મોહમાં સળગતો જોઈ તેમાંથી તેને ઉગારવા મેં કેસરનું ખૂન કર્યું છે. જે છરી પોલીસને મળી પણ નથી તે આ મારા નામવાળી છરી, સહીસલામત મારી પાસે છે ! ’

કાળા લોહીવાળી છરી જોઈ ઘણાની આંખે કમકમાં આવ્યાં. હરગોવિન્દ એક ખૂણામાં, એક જણની પાછળ જરા લપાયો. તેના મોં પર લોહી ચડી આવ્યું હતું, ને તે પેલા જીવાન સાધુની દષ્ટિ ભૂલાવવા યત્ન કરતો હતો.

જેમ મૃત્યુંજય સભા પાસે મહંતે પોતે ખૂન કર્યું છે એવો ખુદ્દો એકરાર કર્યો હતો, એવો જ સ્પષ્ટ એકરાર તેમણે ભર કોર્ટમાં પણ કર્યો. હરગોવિન્દે નથુ, લાલકુંવર વગેરેની સાક્ષી પરથી સાબીત કરવા નિશ્ચય કર્યો કે મહંતને એ કામની પ્રેરણા મહેન્દ્રે જ આપેલી. એ વાતમાં પણ એને અરધી સફળતા તો મળી જ. અને કોર્ટે ફેંસલો આપ્યો કે ખૂન કરનાર મહંત છે છતાં, મહેન્દ્ર આડકતરીરીતે તેમાં સંડોવાયેલ છે, માટે તે પણ સજાને પાત્ર છે.

૭

આ વાત જૂની થઈ ગઈ. સ્વામીજીએ હસતે મોંએ ફાંસી સ્વીકારી લીધી. પણ તેમની ધારણા પૂરેપૂરી સફળ થઈ નહિ. મહેન્દ્રને પણ સ્વામીના સહાયક તરીકે પાંચ વર્ષની સજા મળી હતી. એ ન્યાય થઈ ચૂક્યો, અને એ વાત પર ત્યારપછી સતરસો નેવું રાત્રિઓ ચાલી ગઈ ! પછી તો મહેન્દ્રને છુટવા આડે માત્ર ચાળીસ રાત્રિ બાકી રહી !

એક દિવસ પોતાના કેદખાનામાં બેસીને મહેન્દ્ર એકી નજરે, ચાલતાં પાંદડાં જોઈ રહ્યો હતો : ત્યાં અચાનક બારણું

ખૂલ્યું, ને એક આઘેડવયના નવાકેદીને લઈ ને જેલર આવ્યો. આવનાર કેદીનો ચહેરો ખૂબ કડક હતો. તેનું નાક, ને આંખો, આ સખ્તાઈમાં વધારે કર્કશતા પૂરતાં હતાં. તે વધારે પડતો ઉંચો હતો : અને તેના સ્વભાવની કડવાશ તો, ચહેરા પર સ્પષ્ટ જ હતી. તેને આવતો જોઈને, મહેન્દ્ર તેની સામે જોઈ રહ્યો : ચહેરો પરિચિત લાગ્યો, પણ ફેરફાર એટલા બધા લાગ્યા, કે તે એકદમ કળી શક્યો નહિ.

આવનારને પાસેની એક જગ્યા દેખાડી, જેલર ચાલતો થયો. તે વખતે સાંજ પડવા આવી હતી, ને રાત્રિનો આછો અંધકાર શરૂ થયો હતો. પેલો નવો આવનાર માણસ ત્યાં આખી રાત શાંત પડ્યો રહ્યો.

સવારે મહેન્દ્ર ઉઠ્યો, ત્યારે નવો કેદી હજી સૂતો હતો. ધણીવાર થઈ પણ તે ઉઠ્યો નહિ. મહેન્દ્રે એને બોલાવ્યો, પણ તેણે જવાબ આપ્યો નહિ. જેલર આવ્યો, ત્યારે તેણે મોં ઉઘાડીને તેની સામે જોયું. મોં લાલચોળ બની ગયું હતું, ને તે સખ્ત તાવથી ધ્રુજતો હતો ! તે દિવસ તો એમને એમ પસાર થયો. દવાખાનામાં, પૂરતા દર્દી હતા, અને એક જગ્યા ખાલી હતી નહિ તેથી કેદખાનામાં જ તેની સારવાર કરવાની ગોઠવણ થઈ.

દર્દી ભારે દુઃખથી, દર ઘડીએ ખૂમ મારતો હતો : અને મહેન્દ્ર તેને વારંવાર પાણી પાઈ ને શાંત કરતો હતો : પણ દર્દી લગભગ બેભાન અવસ્થામાં જ હતો. ત્રીજે દિવસે તેની સ્થિતિ ભયંકર થતી ચાલી : તે રાત્રે ડોક્ટર દવા આપીને ગયા પછી, મહેન્દ્ર, તેનું માથું ચાંપી રહ્યો હતો. અચાનક દર્દીની આંખ ખુલી ગઈ. એક ખૂણામાં, ઝાંખો દાવો બળ્યા કરતો હતો, ને બહાર પવનના સૂસવાટ વચ્ચે

વરસાદની ધારા પડી રહી હતી ! દહીંએ આંખ ખોલીને મહેન્દ્ર સામે જોયા કર્યું : મોટી દાઢી ને વાળથી, તે કદાચ ડરતો હશે, એમ મહેન્દ્રને લાગ્યું : પણ પેલો દહીં અચાનક સફાળો બેઠો થઈ ગયો : તેના શરીરમાં તાવ તો ધગધગતો હતો : તે મહેન્દ્ર તરફ ફાટી આંખે એકી ટશે જોઈ રહ્યો. મહેન્દ્રને લાગ્યું કે દહીંએ પોતાની બુદ્ધિ ગૂમાવી છે !

‘ બસ, આજ રાત્રિ ! વૈશાખ વદ ૧૨ આજે પાંચ વર્ષ પૂરાં થયાં ! ’

મહેન્દ્ર પગથી માથા સુધી ધૂળ ઉઠ્યો : દહીંની આંખમાં ચોખ્ખી ઘેલછા હતી !

‘ ભાઈ ! તું નિરાંત કરીને સૂઈ જા ! . . . ’

નિરાંત ? . . . ’ દહીં ખડખડાટ હત્યો : રાત્રિમાં, એના અવાજનો પડવો, વધારે ભયંકર બનીને પાછો ફર્યો : ‘ નિરાંત ? શાંતિ ? ’ ફરી તે એનું એ બોલ્યો. મહેન્દ્રે તેનો હાથ પકડ્યો. હાથની નાડી વેગમાં, ઝપાટાબંધ, ચાલી રહી હતી, ને તેમાંથી ધગધગતા અંગારા જેવી અગ્નિ ઝરતી હતી.

દહીં તેની સામે જોઈ રહ્યો પછી બોલ્યો : પણ અવાજ એકદમ મંદ પડી ગયો હતો : ‘ ભાઈ ! તારું નામ ? . . . ’ મહેન્દ્રે તેની સામે જોયું પણ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. દહીં ફરીવાર બોલ્યો : આ વખતે તેનો અવાજ વધારે ક્ષીણ હતો : ‘ ભાઈ ! તારું નામ ? ’

‘ મહેન્દ્રપ્રતાપ મજૂમદાર ! ’

‘ હાય ! . . . ’ દહીંએ એક ભારે દુઃખની ચીસ પાડી, ને તીચે ઢળી ગયો : મહેન્દ્રપ્રતાપના પગ પાસે તે લાંબો થઈ ને પડ્યો : પગ ચૂમવા માંડ્યો : તેની ધૂળ ચાટવા લાગ્યો.

‘હું કોણ છું ? તમને ખબર છે ?’ તેણે પોતાનું મોં નીચેથી ઉપર લાવ્યા વિના જ યજ્ઞતા અવાજે કહ્યું :

‘ભાઈ ! આપુ ! ખ્યારે ભાઈ ! બેઠો થા : પછી વાત કર !’

‘ના. . . ના. . . ના. . . ના’ દ્વીએ પોતાના દાંત કચ-કચાવીને જોસથી ઉત્તર આપ્યો : ‘તમે પહેલાં મારું નામ સાંભળો—મારું નામ હરગોવિન્દ !’

‘હે ! આહ ભાઈ ! તારી આ દશા ? હરગોવિન્દ ! બેઠો થા : મારાથી તારે મોં ધૂપાવવાનું કારણ નથી ! તને જોઈને મને ભારે આનંદ થાય છે. એક ગામના બે કેદી. આહ ! ઇશ્વર તું પણ કેવો . . .’

‘અન્યાયી છો !’ દ્વીએ વચમાં જ જવાબ વાળ્યો.

‘એમ નહિ ભાઈ !’

‘સાંભળો ! સાંભળો ! હજી સાંભળો : વૈશાખ વદ ૧૨. આજે બરાબર પાંચ વર્ષ પૂરાં થયાં. તે દિવસે તો એણે—તમને મળવા રંગરેજને કહીને અસલ કસુંબલ ભાતની ઓઢણી ઓઢી હતી ! સાંભરે છે ? મહેન્દ્ર ! એ—એ કેસરનું ખૂન કરનાર—હું પોતે !’ છેલ્લો શબ્દ બોલતાં હરગોવિન્દે ઘુસકો મૂક્યો.

‘હે !’ મહેન્દ્ર બે ડગલાં પાછળ હટી ગયો : તેની કલ્પના એકદમ પાંચ વર્ષ પાછળ દોડી ગઈ. કસુંબલ રંગની ઓઢણી ઓઢેલી, લલેસાં મારતી જળકુકડી જેવી કેસરની મૂર્તિ હવામાં ખડી થઈ ગઈ : ચારે તરફથી અવાજ આવતો લાગ્યો : ‘વૈર ! વૈરશુદ્ધિ ! વૈરશુદ્ધિ !’

અને તરત જ સરુનું કુમળું ગમગીન મોં ચંદાની સોડમાં ધૂપાયેલું—આગળ તરી આવ્યું : એનું મન, એના ઘર પાસે, બમણા વેગથી દોડી ગયું : તેમાં બેલતો ગોવિન્દ

દેખાયો : ને તેની પાછળ ચંદા ઉભેલી હતી ! અરે ! આ એક દુષ્ટાત્મા માટે કેટલો ભોગ આપવો પડ્યો છે તેને આ વિચાર આવતાં જ તે વધારે પાછળ હઠ્યો. હવે ? અરે ! જે દુષ્ટાત્માના કૃત્યથી—પોતે ગોવિન્દને—‘ કાસે તારે માટે ખાવાનું જરૂર લાવીશ હો ’ એમ કહીને પરબારો ઘેરથી ચાલતો થયો છે—અને મહંત—

એની આંખમાંથી ક્રોધનાં ને દુઃખનાં આંસુ નીકળી પડ્યાં. તે વિચાર પણ કરી શક્યો નહિ.

‘ બસ, એ જ, એ જ ! તારી માશી નહિ, પણ દંડ માથું છું ! ’ દહીંએ ભારે દુઃખમાં જ કહ્યું : ‘ મને દંડ આપ ! દંડ આપ ! દંડ વિના મારો ઉદ્ધાર નથી ! ’

પણ મહેન્દ્રની વિચારમાળા પાછી ચાલી રહી હતી : ‘ અને મહંત—’ એ શબ્દની સાથે જ મહંત મહેશ્વરાનંદની સૌમ્ય મૂર્તિ મીઠું મીઠું હસતી ખડી થઈ ગઈ. આહ ! એણે મને ઉગારવા જ પેલું ખૂન માથે લીધું—મહેન્દ્રના હૃદયમાં એકદમ વિજળીનો આંચકો લાગ્યો : ગુરુનું સ્વાર્પણ જીવતા શબ્દોમાં સામે ખડું થયું. તેણે હરગોવિન્દને જમીન ઉપરથી ઉઠાડવા પ્રયત્ન કર્યો.

‘ અરે ! ભાઈ, એકો થા, એકો થા. એ વર્ષો તો ફૂલની માફક વહી ગયાં ! આવ, આપણે નવું જ જીવન શરૂ કરીએ ! ’

તેણે હરગોવિન્દને ધીમેથી ખાટલામાં નાખ્યો ને પોતે તેનું માથું ચાંપતો એકો. હરગોવિન્દ બીજા ત્રણ દિવસ તો તદ્દન બેશુદ્ધ રહ્યો : પછી, ધીમે ધીમે તે સારો થતો ગયો, પણ હજી તાકાત આવી ન હતી. એક દિવસે, અચાનક જેલરે આવી, સારી ચાલચલગત માટે મહેન્દ્રના બાકીના દિવસ માફ થવાનું જણાવ્યું.

‘પણુ મારે પૂરી સગ્ન ભોગવી છૂટવું છે’ મહેન્દ્રે ઉત્તર વાળ્યો. તેને હજી હરગોવિન્દની તંદુરસ્તી માટે જરાક શંકા હતી; ને તેટલા માટે ત્યાં વધુ રહેવા માગતો હતો.

તે રાતે હરગોવિન્દ, મહેન્દ્રના ખોળામાં માથું મૂકી ખૂબ રાયો : ને રોતાં રોતાં પોતાની જીવનકથા કહી સાંભળાવી : પોતે કેવી રીતે લાલકુંવર મારફત કેસરને મેળવવા યત્ન કરતો હતો : કેસરે તેના પ્રેમને ધિક્કારી કાઢ્યો : કેવી રીતે લાલકુંવર મારફત જ, મહેન્દ્રની છરી મેળવી ને છેવટે તે દિવસે, તે તમને મળવા આવનાર છે એ ખબર મળતાં, કેવું કૂર ખૂન કર્યું તે !—તે પહેલાં જ—તમારી ને કેસર વચ્ચે તકરાર થઈ છે—એવી ગપ્પ ઉડાડનાર પણ પોતે જ ! ખૂનનો ખુલ્લો એકરાર ! સ્વામી મહેશ્વરનદે ખૂન પોતા પર ઓડ્યું તે સાંભળી પોતે કેવો રાજી થયો—હરગોવિન્દે આ સઘળી વાત કરીને પોતાનું જીગર હલકું કર્યું. પછી પોતાના કૃત્યનો બદલો મળવાનો હોય તેમ પોતે એવા ખીગ્ન કોભાંડમાં સપડાઈ ગયો. તેના કાકા—જે પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ હતા—તે મૃત્યુ પામ્યા હતા, ને તેથી પોતે નિઃસહાય હતો. તેના પર અપરાધ સાબીત થયો, ને સાત વર્ષની સખ્ત સગ્ન ભોગવવા આંહી આવ્યો હતો ! . . .

પોતાના ગામના છેલ્લા સમાચાર વિષે મહેન્દ્રે પૂછ્યું પણ તેને ખબર પડી કે હરગોવિન્દ પાંચ વર્ષ થયાં કેદમાં છે. ને છેલ્લી કેદમાંથી જ આંહી તેને બદલ્યો છે.

છૂટવાને દિવસે, બન્ને ભાઈની પેઠે ભેટચા ને રડચા. હરગોવિન્દનું હૃદય ચીરાઈ જતું હતું. ભારે હૈયે મહેન્દ્રની રગ્ન લઈ, તે કેદખાનામાં પાછો ફર્યો.

૮

મહેન્દ્ર કેદમાંથી છૂટીને સીધો ઘેર જવા નીકળ્યો ! સરુનું કુમળું મોં અને ગોવિન્દનાં તોફાન આખે રસ્તે તેની સામે તર્યાં કર્યાં. એનો આત્મા કલ્પનામાં, બાળકો સાથે રમત કરતો હતો, ને શરીર આગળ ચાલ્યું જતું હતું.

તે અગ્નિમાંથી ધીમે ધીમે પસાર થઈ ગયો. એક દુકાનમાં ભારે હાહમાહથી રમકડાં ગોઠવ્યાં હતાં. તે ત્યાં ઘડી ઉભો રહ્યો : કાંઈક જોયા કર્યું. ને પછી, એક પછી એક રમકડાં ખરીદવા લાગ્યો ! એણે પુષ્કળ રમકડાં ખરીદ્યાં. ને પછી ત્યાંથી ચાલ્યો ! રસ્તામાં, સૂકા મેવાવાળાને ત્યાંથી, ફળવાળાને ત્યાંથી કાંઈ ને કાંઈ ખરીદી કરી. પોટલું ઉપાડીને મહેન્દ્ર ઉતાવળે પગલે ઘર તરફ વળ્યો. ઘર પાસે તે પહોંચ્યો ત્યારે છેક સાંજ થઈ ગઈ હતી. ઘેર એકલો બુદ્ધો દરવાન એ ના એ ઓટલા પર માળા ફેરવતો બેઠો હતો : પાસેના જ્ઞાનસમાંથી તેના ઘોળા નિમાળા પર પ્રકાશ પડતો હતો.

મહેન્દ્રે ધીમેથી ખારી ખોલી : હજી તે ઉઘાડી જ હતી. ‘કાણુ !’ દરવાને પૂછ્યું !

‘હું’ મહેન્દ્ર થડક્યો : ‘હું મહેન્દ્ર !’

‘આહ ! મારા ઘણી’ દરવાન માળા મૂકી દહને તેની સામે દોડ્યો : ‘હજી કાલે મને સ્વપ્નું આવ્યું કે તું આજે આવે છે, ને તું આજે આવ્યો પણ ખરો ! વાહ ! ઈશ્વર ! વાહ !’ તેની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં : તેનો સાદ ફાટી ગયો ! ‘ગોવિંદ ! સરુ ! ચંદા દેવી ! આંહી આવો કાણુ આવ્યું છે, જુઓ !’

ઘરમાં એકદમ ખળભળાટ થયો. સૌથી પહેલો ગોવિંદ

હતો : તેનો મદીનગીભયો અવાજ આવ્યો :

‘કાણુ છે ? . . . એ . . . ’

મહેન્દ્ર તેની સામે દોડ્યો. તેને ઉપાડી લીધો : તેનો ભાર, કાંઈ લાગ્યો જ નહિ. મહેન્દ્ર તેની સામે નિહાળી નિહાળીને જોવા લાગ્યો.

‘બેટા ! ગોવિન્દ આળખે છે ? ’

ગોવિન્દે તેની કેડમાંથી ઉતરવા આંચકો માર્યો : તેણે તેનો ખભો પકડ્યો : ‘મુકી દે’ ગોવિન્દ તેના નિમાળાવાળા બિહામણા મુખ તરફ જોઈ રહ્યો : ‘કાણુ છે તું ? ’ તે હવે વધારે જુરસાથી બોલ્યો. એ જ વખતે ચંદા બહાર આવી. પેલી તરફથી દરવાન દોડતો આવતો હતો.

ચંદાનો પહેલાં જોવો જ મધુર અવાજ આવ્યો : ‘બેટા ! ગોવિન્દ ! શું છે ? આકળો કાં થાય ! કાણુ છે ? ’

પાંચ વર્ષ પહેલાં સાંભળેલો ચંદાનો અવાજ ચંદાની આખી મૂર્તિ ખડી કરતો, મહેન્દ્રની સામે ઉભો. તેણે તરત જ જવાબ વાળ્યો : ‘ચંદા ! દેવી ! એ તો હું.’

તેનું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં તો ચંદાનો સુંદર સાણુ ધૂળમાં રગદોળાતો હતો : અને તેના પગ પાસેથી ચંદાના સુંવાળા રેશમ જેવા વાળ ધૂળ વાળી રહ્યા હતા !

‘ગોવિન્દ ! ગોવિન્દ ! ’ તે નીચે મોંએ જ, મહેન્દ્રના પગ પાસે પડી બોલી ‘જે, જે, એ તો તારા બાપુ છે ! ’

અને સરુ બિચારી કુમળી છાડી-છોટથી આ બધું જોયા કરતી હતી.

મહેન્દ્ર સાથે સૌ ઘરમાં ગયા. મહેન્દ્રે પાંચ વર્ષનાં ચોખ્ખાં સ્નાન કર્યાં ને જમવા બેઠો.

તેની થાળીમાં કંસાર જ પ્રથમ આવ્યો : તે ચંદા સામે જોઈ રહ્યો : ચંદા મીઠું હતી : ‘ તમારા આવવાનું સ્વપ્ન મને— અને દેવદાનને બંનેને કાલે આવ્યું હતું ! પણ રહો એ વાત પછી—’ બહાનસોઈ માતા જેવી ચંદામાં હજી એટલી જ ઉખા ભરી હતી—તેણે ભજ્યાંની સામગ્રીની તૈયારી કરી !

‘ ચંદા ! શું કરવું છે ? ’

‘ એ તો જરા તમે જમો—ન જમો ત્યાં તમને ઉનાંડિનાં ભજ્યાં બહુ ભાવે છે નાં, એટલે કીધું, બે ચાર કરી નાખું ! ’

એ નું એ વાતાવરણ : મહેન્દ્રના મોંમાંથી પેલો જૂનો શ્લોક આજે નવા સ્વરૂપમાં આવ્યો : હવે મેહે લક્ષ્મી !—

‘ હવે, મારે તમારા ઘરની લક્ષ્મી નથી થવું હો ! ’ ચંદા હતી. ‘ તમે આ ભજ્યાં લ્યો—ને પછી મને—નિરાંતે—ઘરની લક્ષ્મી બનાવ્યા કરજો ! ગોવિંદ ! બેટા બહાર કાણુ છે જે તો ? ’

બહાર જરા ખખડાટ થયો. દેવદાન તથા અમરનાથ ત્યાં હતાં : અમરનાથ અંદર આવ્યો.

‘ તમારા સુખમાં ભંગ નથી પડાવતો કે ? ’ ભોગથી પર યોગીના જેવી વિશુદ્ધિ છતાં, અમરનાથે, એક રસિકને છાંટે તેવી દૃષ્ટિ પકડી. મહેન્દ્ર જમતો જમતો જ બેઠો થઈ ગયો. અમરનાથને જોતાં જ તે ગળગળો થઈ ગયો. તેના પગમાં પડ્યો :

‘ હવે તમે પણ જમવા બેસો—ચંદાએ અમરનાથ માટે પણ પાટલો ઢાળ્યો : ને ને દેવદાન ! આંહી આવ તો—જે તું આંહી બેસી જ ! ’

ગુરુ—નોકર—ને શેઠ ત્રણે જણા ત્યાં જમવા બેઠા.

‘ દેવદાન ! તને શું સ્વપ્નું આવ્યું ? ’ મહેન્દ્રે પોતાના વૃદ્ધ દરવાનને પૂછ્યું. આવી અખૂટ શ્રદ્ધાની દોરી વર્ષો થયાં ચાલી આવે છે, એ જાણીને, એનું અંતઃકરણ આજે તેના પ્રત્યે વધારે મમતાથી ઢળ્યું હતું.

‘ જાણે કે સ્વામી મહેશ્વરાનંદ મને મળ્યા. ને કહ્યું, કે, તે દિવસે તેં મારે માટે જારી ખુદી રાખી હતી, તેમ, આજે તારા ધણી માટે રાખજે ! ’

‘ હેં ! તેં ક્યે દિવસે જારી ખુદી રાખી હતી ? ’

‘ જી ! આપ કેદમાં ગયા, તેની આગલી રાત્રે સ્વામીજી રાત્રે જાર વાગ્યે પધાર્યા હતા, ને આપની સાથે વાત કરી તરત પાછા વળ્યા. બીજે દિવસે સવારે તો આપ પકડાયા ! ’

મહેન્દ્રની આંખમાં આભારનાં આંસુ દેખાયાં.

અમરનાથ કાંઈ બોલ્યો નહિ : મહેન્દ્રે તેની સામે જોયું, ‘ સ્વામીજી ! આ શું કહે છે ?—જે દિવસે હું પકડાયો તેની આગલી રાત્રે સ્વામીજી મને મળ્યા જ નથી. ’

‘ તમને મળવા આવ્યા ન હતા : સાંભળો પૂરી વાત કહું. ’ તેણે પોતાનો અવાજ ચોખ્ખો કર્યો : સ્વામીજીએ સોંપેલું મજૂમદારની કુટુંબશુદ્ધિનું કાર્ય આજે થાય છે, એ વિચાર આવતાં તેના ગુરુની મૂર્તિ નજર આગળ તરી આવી. તેણે બધા ભાવો દાખીને આગળ ચલાવ્યું :

‘ કેસરનું ખૂન કેવા સંજોગોમાં થયું તે તો તમને ખબર છે ? ’

‘ હા. ’

‘ ત્યારે તે રાત્રે સ્વામીજી, છાના આંહી આવેલા, ને તમારી તથા ચંદાની વાત સાંભળી ગયેલા. પછી, તેમણે મને

મંદિરના યોગાનમાં બેસારીને કહ્યું કે મહેન્દ્રે ખૂન કર્યું છે !
ને ચંદાના આંસુ મારાથીજોઈ શકાશે નહિ અને—’

ચંદા પોતાના છેડાથી આંસુ લૂછતી હતી, તે અમર-
નાથે જોયું.

‘ અને મારું વૃદ્ધ શરીર, એ ખૂનનો આરોપ લઈને
ફાંસીએ ચઢે, એ વધારે સારું લાગે છે ! તમારી છરી પણ
તેમને જ-જંગલમાંથી મળી આવેલી ! ’

મહેન્દ્રના અંતઃકરણમાં વિજળીના આંચકા લાગતા હોય
તેમ થવા લાગ્યું : ચંદા તો આંસુ રોકી શકી નહિ :

‘ મારી છરી ? આખો દિવસ જંગલમાં શોધી-ક્યાં
ગૂમાવી છે તે ખબર પડી નહિ, તે તેમને મળી આવી ? ’

અમરનાથ ધૂળ્યો. હજી પણ મહેન્દ્ર ખૂન સંતાડવા
મંદિર છે કે શું ?

‘ હા. અને તમે ખૂન કર્યું—’

મહેન્દ્રનો અવાજ વધારે કરુણ બન્યો ‘ મેં ખૂન કર્યું ?
સ્વામીજી ! ચંદા ! સાચું બોલજો—શ્રદ્ધાથી કહેજો, તમે મને
હજી પણ ખૂની જ ધારી રહ્યા છો ? ’

ચંદાના મોં પર આછો ઉગ્ગસ આવી ગયો : ‘ ઇશ્વરની
સાક્ષીએ, મેં હમેશાં માન્યું છે કે તમે કોઈ દિવસ ખૂન કર્યું
નહિ હોય ! ’ મહેન્દ્ર તેની સામે જોઈ રહ્યો : એની આંખ-
માંથી, આટલી શ્રદ્ધા પ્રત્યે અખંડઝરણારુપે એકલો નિર્મળ
પ્રેમ વહેવા લાગ્યો.

‘ અને સ્વામીજી ! તમે ? ’

‘ હું માનું છું કે . . . ખૂન તમારા હાથે થયું છે ! ’

‘ ચંદા સાચી છે ! ’ મહેન્દ્ર બોલ્યો : પછી તેણે હરગો-

વિંદની વાત સૌને સંભળાવી. પણ સૌ જમીને ઉઠ્યા, અને પાછી મહેશ્વરાનંદની વાતો નીકળી : મહેશ્વરાનંદના સ્વાર્પણે પોતે જીવતો છે ને ચંદા મળી છે—એ વિચાર આવતાં—મહેન્દ્રની આંખમાંથી સ્વામીનું નામ સાંભળીને આંસુ નીકળવા લાગ્યાં : છોકરાં પણ રોયાં !

મેાડી રાતે જ્યારે અમરનાથ ઉઠ્યો ત્યારે મહેન્દ્ર બારે ગંભીર બની ગયો હતો. તેની સમક્ષ આજે જૂના જીવનનો ઇતિહાસ પડ્યો હતો : એક તરફ વિશુદ્ધ પ્રેમની મૂર્તિ ચંદા, બીજી તરફ શ્રદ્ધા ને સેવાની પ્રતિકૃતિ જેવો દેવદાન, ત્રીજી તરફ નરી સુંદરતા ને નિર્દોષતા જેવાં બે છોકરાં : ને સૌની ટાચે એકલું શુદ્ધ સ્વાર્પણ—સ્વામી મહેશ્વરાનંદ ! પાંચ પાંચ રત્નોની તેજછાયા તેના પર પડ્યા પછી આજે તેના જીવનની તમામ આંટીઘૂંટી છૂટી ગઈ હતી. તેને મહેશ્વરાનંદના શબ્દો સાંભર્યા : ‘ સમય અને અનુભવ જ તને ફેરવશે. જ્ઞાન, લાગણીપ્રધાન ને વિચિત્ર મનુષ્યમાં ભાગે જ ફેરફાર કરે.’

આ ફેરફારની તક આપવા, સ્વામીજીએ પોતાનો હેલ છોડ્યો છે, એ વિચાર આવતાં, તે ગળગળો બની ફરી રોઈ પડ્યો : તેણે રોતાં રોતાં જ અમરનાથને કહ્યું : ‘ મહાનુભાવ ! રાજેશ્વરની ગુરુપરંપરાએ આ કુટુંબનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. તમારા ગુરુના મૃત્યુ માટે, જીવન ઢાઢી આપું, એવું થાય છે. ’

‘ જીવન ઢાઢવાની જરૂર નથી : મહેન્દ્ર ! તારું જીવન ક્યું એટલે બસ. આવી પણ લાવવા માટે સ્વાર્પણ કરવું એ તો અમારો ધર્મ છે ! ’

‘ સ્વામીજી ! આવી જ દષ્ટિ આ મારા ગોવિંદ પર રાખજો. ગોવિંદ ! આંહી આવ, અને ગુરુને ચરણે પડ ! ’

ગોવિંદ મહંત પાસે નમી પડ્યો.

‘ જોડા ! સુખી રહે ! અને તારે જરૂર પડે ત્યારે અમર-
નાથનો દેહ માગી લેજે. ’ છેલ્લો શબ્દ બોલતાં જ અમરનાથ
ઉઠ્યો. સૌ બહાર આવ્યાં, ત્યાં ચાંદની ખીલી હતી, ને દૂર
ઢાંઢના ફળામાંથી, રાસડાની રમઝટ આવતી હતી. પણ શાંત
રાત્રિમાં શબ્દો સોંસરવા નીકળે તેવા ચોખ્ખા હતા.

‘ બાર બાર વરસે માધાવાવ ગળાવી,

તો યે ન નિસર્યાં નીર, મારા બહાલા—’

અર્થભરી દષ્ટિથી સૌ એક બીજની સામે જોઈ રહ્યા:

‘ મહેશ્વરાનંદ ! અનાથબંધુ !—તને હવે શું અર્પણ
કરું ? ’ મહેન્દ્રથી હૃદય ફાટે તેવા અવાજે બોલાર્થ ગયું. પેલા
લોકગીતે તેને, મૂળમાંથી હચમચાવી મૂક્યો. ‘ કાંઈ નહિ ’
અમરનાથે જવાબ વાળ્યો: ‘ માત્ર શુદ્ધ જીવન ! ’ અને પછી
તે તરત જ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

આખું કુટુંબ ઘરમાં પાછું ફર્યું, પણ સૌની નજર આગળ
પાંચ વર્ષ પહેલાં થયેલું સ્વાર્પણ આજે જ થયું હોય તેમ
તરી રહ્યું હતું ! ફટલી જૂની વાત તે કેવી નવી લાગે છે !

ચંદા પાછી ફરતાં, તેના પગે પોટલી અથડાણી. તેણે
તે તરત ઉપાડી. અંદર જૂએ છે ત્યાં રમકડાં

તે હસતી હસતી બોલી: ‘ ગોવિંદ ! સરુ ! આંહી આવો.
આ તમારા માટે તમારા બાપુ લાવ્યા છે. જુઓ ! ’

છોકરાં દોડ્યાં. ને ગંભીર બનેલો મહેન્દ્ર પણ પાછળ
હસતો હસતો આવ્યો:

‘ હ્યો તમે રમો—’ ચંદાએ ઢગલો કર્યો.

ગોવિંદ, હસી પડ્યો; ‘ હ્યો બાઈ ! આ બાપુ પાછા

આજ અમને ફરી રમાડવા બેઠા !’

ભારેખમ વાતાવરણ ઉડી ગયું. ને ધર પાછું રમતિયાળ બની રહ્યું. ચંદા મહેન્દ્રને જોઈ ખડખડાટ હસી પડી: ‘તમારા મનને એમ હશે કે ગોવિંદને રમકડાં હજી પણ ગમતા હશે !

‘ચંદા ! હું તો ગોવિંદને એવડો જ ધારીને આવ્યો હતો, જાણે એક પણ દિવસ ગયો નથી !’

છાકરાં સૂતાં, પણ પાંચ પાંચ વર્ષના વિયોગી બને જીવોએ તો રાત્રિભર વાતમાં વિતાવી દીધી: ચંદા હસતી હસતી કહે છે; ‘હવે તમે તો મને ધરની સાચી લક્ષ્મી બનાવી: પણ ચંદનરસ જેવી ઠંડી બનાવતા નહિ હો ! . . .’

મહેન્દ્ર ક્યારેક ફરતો હોય છે ને ચંદા પાછળથી છાની સાંભળે છે, ત્યારે મહેન્દ્રનો જૂનો શ્લોક ફરતે લક્ષ્મી તો સમજાય છે જ: પણ તરત જ પાછળ-ખીજી એક તૂક આવે છે:

મુખ મેરા હોવે ઉજલા

મેરી નાલ ગુરાંદે બનાવે !

કાંઈ આસપાસ ન હોય તો ચંદા ધીમે પગલે એની આંખો દબાવીને પૂછે છે: ‘મહેન્દ્ર ! આ વળી નવી ગોખવાની લીંટી ક્યાંથી શોધી કાઢી ?’

અને એનો અર્થ સમજતાં, બનેલી સમક્ષ, ગુરુ મહેન્દ્રનાં દની પવિત્ર મૂર્તિ—તેમના ધર તરફ આવતી—દૂર દૂરના ક્ષિતિજમાં દેખાય છે !

નોકરિયાત જીવનમાં રવિવારનો મહિમા દક્ષિણના ગણેશચતુર્થીના ઉત્સવથી ઓછો નથી. આજે રવિવાર હતો એટલે હું નિરાંતે જમીને હમેશના નિયમ પ્રમાણે બે પાન ચડાવી, આરામખુરશીમાં પડ્યો. મારી નોકર મોતીએ પાસે ટેબલ મૂક્યું ને સીઝરની સિગારેટની ડબ્બી તથા દિવાસળીની ડબ્બી મૂક્યાં. જરાક હાથ લાંબો કરું ત્યાં પહોંચે એટલે છોટે એક નોવેલ પડ્યું હતું: લાંબા પગ કરી મેં આરામ ખુરશીમાં લાંબાવ્યું ને નોવેલ હાથમાં લઈ, સિગારેટ સળગાવી. સિગારેટમાંથી ધૂમાડા નીકળવા મંજા ને હું નોવેલમાં વધારે ને વધારે તદ્દલીન થતો ગયો. પણ આરામભરેલી પ્રમાદની આ પળો વધારે ટકી નહિ: થોડીવારમાં જ ‘સાહેબ . . . લે . . . જો’ એમ તાલબદ્ધ સૂર લલકારતો પોસ્ટ-મેન એક કાગળ નાખતો ગયો ને ચાલ્યો ગયો. મેં જાહીને કાગળ લીધો. જેટલી બારીકાઈથી છૂપીપોલીસનો અમલદાર એક નજીવા કાગળને તપાસે કે જેટલી ચોકસાઈથી વાણિયો ઘી જોખે, તેટલા ધ્યાનથી મેં કાગળ ફેરવી ફેરવીને જોયો. અક્ષરો અપરિચિત હતા. અક્ષરનો મરોડ સ્ત્રીના હાથનો હતો. અને ક્યાંથી આવ્યો છે તે છાપ ઉપરથી સૂજે તેમ હતું નહિ. મેં કાગળ ફેંડ્યો ને વાંચતાની સાથે જ મારાં ગાત્ર ઢીલાં થઈ ગયાં. કાગળ નીચે પ્રમાણે હતો:

મુંબઈ, તા. ૨૯-૧૦-૨૪ નો માળો.
રા. . .

[આંહી થોડાં એ બહેને બતાવેલાં વિનયનાં વાક્યો છે, તે મૂકી દઈને મૂળ વાત પરથી જ શરૂઆત થાય છે] . . .
હું ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં આરવર્ણની વયે પરણી હતી. મારા પિતા માં ડોક્ટર હતા. એકની એક દીકરી હોવાથી તેમણે-માતપિતાએ-કરેલાં લાડ આજે સંભારું છું ત્યારે એમ થાય છે કે હું હમેશાં દીકરી જ રહી હોત અને ક્યારેય વડુ ન થઈ હોત તો કેવું સારું ! અમારી પડોશમાં એક બીજું ડોક્ટરનું કુટુંબ રહેતું. એ કુટુંબમાં મારો સંબંધ બંધાયો.

તે ડોક્ટરને એક જુવાન દીકરો હતો, અને તે પણ મુંબઈ કોલેજમાં અભ્યાસ કરી પછી ડોક્ટરી લાઈસન્સમાં જ આગળ જવા ધારતો હતો. વેવિશાળ થયા પહેલાંથી જ-કોણ જાણે કેમ મારાં સાસુ-અમને એને ઘડી નિરાંતે ઊભેલાં જુએ તો સળગી ઊઠતાં. વૃદ્ધાવસ્થા આવી હોય ને રહી-સહી વાસના અમારાં જુવાન શરીરોને સાથે ઊભેલાં જોઈ, ભભૂકતી હોય કે પછી સાસુનો ધર્મ જ એવો હોય, પરંતુ પરણ્યા પછી એક દિવસ એવો ગયો નથી કે જ્યારે સાસુએ હપકો ન આપ્યો હોય. એક દિવસ ‘હરીકેન’માં કેરોસીન પૂરતાં જરા ઢળી પડ્યું. સાસુએ એના પર જામરી ધમાલ કરી: ને સસરાએ ‘પૈસો કેમ થાય છે: પૈસો કેમ જળવાય છે: ને પૈસાનો શો ઉપયોગ છે’ એ વિષે છેક રાત્રે દસ વાગે હું પતિના બોળામાં જઈને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રહી ત્યાં સુધી વ્યાખ્યાન આપ્યું. હું માત્ર તેર વર્ષનું-હજી તો માના તાજા દૂધની હોઠ પર મુવાસ ફેલાઈ રહી હોય તેવું-નાનું બાળક જરા શી ભૂલ કરું, તેના

ઉપર પચાસ પચાસ વર્ષના ઘોઠ પુરુષો ટીકા કરવા બેસે. આ વાત ધર ધરની છે.

પરંતુ આ ધગધગતી રેતીના રણમાં ઇશ્વરે શીતળ-છાયાનાં બે સ્થાન નિર્માણ કર્યા હતાં. મારા પિતાની બદલી . . . થઈ, એટલે સાસરેથી દૂર જવાનું થયું. બદલી થઈ તે ગામ પણ ઘણું દૂર ન હતું. વારંવાર હું સાસરે આવતી જતી. પણ સાસરે હોઈ—ને એમને ‘વેકેશન’—રજા હોય તો, રાત્રે, એક વખત, એમના કુમળા બોલ સાંભળું ત્યારે ધગ-ધગતાં અંગો ઉપર શીળા છાયા ફેલાઈ જતી; શીતળછાયા જેવું આ પહેલું સ્થાન. છતાં એમના હૃદયમાં પણ ઊંડો ઊંડો અસંતોષ ફેલાઈ રહ્યો હતો કે પોતાને આવી અર્ધશિક્ષિત સ્ત્રી મળી છે ! નાની છતાં મોટી બનીને ડહાડમરી થઈ ગઈ હોઈ, ને કૃત્રિમ ગંભીરતા રાખી, મારા તેર વર્ષના રમતિયાળ સ્વભાવને કચરી નાખ્યો હોય, એ બધી જીવનની આંટીઘૂંટી, સાસરેથી ગાડામાં બેસી પિયર જઈ ને ગામને પાદર વડલાની છાયા નીચે મારી મા રાહ જોઈને બેઠાં હોય તેને મળું, એટલે આપોઆપ છૂટી જતી ! આ મારા વિસા-માનું બીજું સ્થાન. ઝેર—અમૃતનાં પાસે પાસે સરોવર ભર્યા હોય. . . તેવા જીવનના આ દિવસો પસાર થવા લાગ્યા. જ્યારે મારી ઉંમર પંદર વર્ષની થઈ ત્યારે મારા પિતાએ નોકરી છોડી, ને ત્યાર પછી છ માસમાં તે મૃત્યુ પામ્યા. સસરા ગયા, ને મારી મા પણ ત્રણ માસ પછી ગયાં. હું એકલી પડી. હવે તો મારે સાસરું એક જ આરામસ્થાન હતું. એક માશી હતાં, પણ મા મર્યા પછી માશી અને મામાના સંબંધ વધારે પોલા અને વધારે ચળકતા બને છે એટલું જ.

હું હવે બારેમાસ સાસરે રહેવા લાગી: ને સહન થાય તેટલું સહન કરીને—અને ન સહન થાય ત્યારે—પેલી વડની છાયા નીચે મા રાહ જોઈને બેસતાં એ વાત સંભારીને એકાંતમાં રડી રડી દિવસો પસાર કરવા લાગી. તમે તો . . . વાદી છો. ગવૈયાની, ચિત્રકારની, અને શિલ્પીની આદર્શસૃષ્ટિમાંથી, આ દુનિયા દેખાડવા માટે માફ કરજો. પણ સારો હિંદુસંસાર સ્ત્રીઓનાં આંસુનો બનેલો છે.

આ સ્થિતિમાં ઈશ્વરે એક આશાનું કિરણ મૂક્યું. મારા પતિ મેડીકલ કોલેજમાં હતા પણ ત્રીજા વર્ષમાં નાપાસ થયા, એટલે મારા પરાધીનતાના દિવસો વધવા જ લાગ્યા. મારા પતિમાં એની મા સામે એક પણ હરફ કાઢવાની ટેવ જ હતી નહિ. વળી પોતાના અનેક મિત્રોનાં સુશિક્ષિત બૈરાં જોઈ, તે મારા પ્રત્યે સારી રીતે ઉદાસીન પણ બન્યા હતા. પણ ઈશ્વરે મને એક બાળક—પુત્ર આપીને, અંધની લાકડી જેમ ટેકો આપી દીધો.

ખરી કસોટી હવે શરૂ થઈ. એમને તો મુંબઈ રહેવાનું—ધેર હું ને મારી સાસુ. એક વખત હું નદીએ ધોવા ગઈ હતી. કૂવો અને નદી ન હોત તો સ્ત્રીઓનાં ઘણાં દુઃખ છાનાં આંસુમાં જ સૂકાઈ જત. તમને ખબર નહિ હોય પણ અમારી અર્ધશિક્ષિત સ્ત્રીઓની માન્યતા પ્રમાણે નદી એ તો સ્ત્રીનું પિયર મનાય છે. હું જ્યાં ધોતી હતી, ત્યાં પાસેની ‘છીપર’ ઉપર એક આધેડ બાઈ લૂગડાં ધોઈ રહી હતી. તેનું શરીર ઘાટીલું ભરાઉ હતું. અને ડોકમાં મોહનમાળા, કાનમાં કાંપ, હાથે કડું, પગમાં બેડી, આંગળીમાં વિંટી, એવાં આભૂષણો પહેરીને નિરાંતે ધોતી હતી. સુખી ગૃહિણીનાં સર્વ ચિન્હ

તેનામાં દેખાતાં હતાં. હું પણ ત્યાં ધોવા બેઠી. તમે પુરુષો મુંબઈથી કલકત્તા સુધી સાથે મુસાફરી કરો છતાં અતડા રહી શકો છો. અમારી સ્ત્રીની જાતમાં પ્રેમની સૃષ્ટિ ફેલાવવાની ઈશ્વરે પ્રેરણા મૂકી છે. અરધી કલાકમાં તો અમે બંને કુટુંબોની વાતોએ ચડી ગયાં. મારો એક ભ્રમ ભાંગ્યો. તે બાઈ મુખી ગૃહિણી ન હતી: અસંતોષી વહુ પણ ન હતી. બેદરકાર પ્રૌઢ હતી. ઘેર છોકરાં રાહ જોતાં હશે, પણ આજે ધોવાનો દિવસ એને મન ‘છોકરાંની કાશ’ માંથી રજાના દિવસ જેવો હતો. તેણે કહ્યું કે ‘રાં—સાસુ, આજ ઠીક ઢેખે ચડવાની છે. ખીચડી આરશે, ને છેક સાંજે ઘેર જવાશે એટલે જઈને છોકરાં ને સૌ જમવા બેસશું.’ તે એક વેપારીની સ્ત્રી હતી. સાસુ સાથે પૂનેમ—અમાસે કળિયા થતા. પણ છોકરાં એનો પક્ષ ખેંચતાં અને વેપારીએ ચોખ્ખું કહ્યું હતું કે તમારી વાતમાં હું પડવાનો નથી. બહુ થાય, ને વેપારી થાક્યો પાક્યો ઘેર આવે તે વખતે જ, યુદ્ધ જમ્યું હોય તો એને ‘કોંટખુંડટ’ પડતી ને બધું શાંત થઈ જતું. પ્રૌઢ વયનાં પતિ—પત્ની નેટલી સહેલાઈથી ‘સંધિ’ કરી લે છે તેટલી સહેલાઈથી તેમની વચ્ચે કોલકરાર થઈ જતા. ને વેપારી, પટાવી—ફેસલાવી વાતો કરાવી તેને રીઝાવી દેતો. હિંદુસંસારનું આ એવું ચિત્ર છે કે જે સૌથી વધારે પ્રસરેલું છે: તેમાં જેમ દોષ થોડા લાગે છે તેમ પ્રાણની ખામી સ્પષ્ટ જણાય છે. બહુ બહુ તો વેપારી, સ્ત્રીને ક્યારેક એકાદ ઘાટ બધારે ઘડાવતો કે વખતે, તેની સાથે બેસી ખુબ વાતો કરતો. પણ છોકરાંની—અને ભવિષ્યની—કે બીજી ઉત્તમ સાવનાવાળી ચિંતાઓ તેમના સંસારમાં ભાગ્યે જ ઉમેરાતી.

હિંદુસંસાર સ્ત્રીને ત્રણરૂપે રાખે છે. દીકરીરૂપે—સારી

દુનિયામાં એનમૂન લાડથી. વહુરૂપે-સારા જગતમાં એનમૂન એદરકારીથી: અને સાસુરૂપે અનિયન્ત્રિત સત્તાધીશની હબથી. આ વેપારીની સ્ત્રીની જેમ જે ‘રીઠું’ થઈ જાય, તે ધીમે ધીમે વાંધા વિના ‘ગાડું’ બેંચતાં શીખી જાય છે. તમારે ત્યાં-જે તમે એમ ધારતા હો કે હવે વીરપુરુષોના જન્મનો અવકાશ છે-તો તમે ભારે ભૂલ કરો છો. ગામડામાં સ્ત્રીઓનું જીવન પશુ જેવું વૈતરાંભરેલું અને રસહીન છે: શહેરોના મધ્ય-વર્ગમાં મુશ્કેલીભર્યું યંત્ર જેવું છે: અને શ્રીમંત તથા સુધરેલા વર્ગમાં, સ્ત્રીઓને વધારે સુધરેલી માનવાનો રિવાજ ચાલે છે ખરો, પણ એ રિવાજ-સિદ્ધાંતરૂપે ખાટો છે: અને રિવાજરૂપે દંભ છે. પણ હું વાત ઉપર જ આવું છું. હા અમારી અરધા કલાકની મૈત્રીમાં, એની પાસેથી મારી માશીની ઓળખાણ ને સરનામું મળ્યાં. એણે મને શિખામણ આપી કે ‘એન મનમાં કાંઈ લાવવું જ નહિ.’

મને ઘણી વખત હવે મન થાય છે કે એ શિખામણ પ્રમાણે જ હું ચાલી હોત ! એક વર્ષ તો મેં જેમતેમ કાઢી નાખ્યું.

એક વખત હું ઘઉંમાં કાંકરા વીણતી હતી. બાણુની હમણાં આંખો બહુ દુખતી, એટલે તે રોવા લાગ્યો ને હું એને સંભાળવા ગઈ. પાછળથી એક ગાય ફળીનું બારણું ઉઘાડું રહી ગયેલું એટલે આવીને બેચાર મોં ભરી ગઈ. સાસુએ એ દીકું. હવે હું જે લખું છું તે તમને અતિશયોક્તિ લાગશે. પણ માફ કરજો, આ કાંઈ વાર્તા નથી, બનેલા બનાવોની, બળતે હૃદયે લીધેલી નોંધ છે. સાસુએ થોડાંક વાક્યોથી શરૂઆત કરી. જ્યારે મારી માને પણ એમણે સાથે

ઉપાડ્યાં ત્યારે મારાથી બોલાર્ધ ગયું ‘બાઈજી ! મારી રાંક માને તો નિરાંતે સ્વર્ગમાં રહેવા દો !’

‘કાઠી કે ? આજ બોલતાં શીખી કાં ?’ . . . સાસુએ આટલું બોલીને મને બેચાર લપાટ ચોડી કાઢી. છોકરો રોવા લાગ્યો. તેને એક હાથે દૂર ફેંકી દીધો. ને તેને પણ એક ચોડી કાઢી. અમે બંને મા દીકરો હૈયેહૈયું મેળવીને તે દિવસે ખૂબ રડ્યાં.

સાંજ આવી. તે દિવસે ખીચડી દાઝી ગઈ હતી. સાસુજી જમવા બેઠાં. દાઝેલી ખીચડી [‘ઘરવડાં’] મેં મારા માટે કાઢી લીધેલી. પણ ગંધ તો આવ્યા વિના રહે ? સાસુજીએ વળી ભાખ્ય શરૂ કર્યું, આ વખતે ઉપાડ્યા મારા પિતાને. મેં પણ હડીલાઈથી જવાબ વાળ્યો. એના જવાબમાં બે ‘ઘોલ’ વધારે પડી. પણ સાસુજીને છોકરો રૂએ એની હવે ભારે ચીડ થવા લાગી. અને છોકરો—મારું પેટ—મને રોતી જોઈને કાંઈ રોવા વિના રહે ? એટલે ખીજે દિવસથી સાસુજીનાં બે દુસ્મન થયાં : હું અને મારો છોકરો ! મારાથી સહન ન થાય તેવી ઘટનાઓ બનતી ગઈ . . . એની સાથે ભણનાર દોસ્તદાર એક દિવસ મળવા આવ્યા. તેની સાથે મેં પણ વાત કરી. ને તેણે પ્યારથી ‘બાબુ’ ને લીધેલો, પણ બાબુ રોવા મંડ્યો એટલે મેં તેની પાસેથી તેડી લીધો . . . સાસુ પેલાની સાથે નરમાશથી વાતો કરતાં ગયાં ને આ બધું જોતાં ગયાં. પણ પછી, પેલા ભાઈ ક્યાં કે તરત જ મને ઉપાડી : ‘તું નાનકડી, હવે મને સાઠવરસની ડોશીને ઊંઠાં ભણાવે છે કાં ? પણ હવે જો જો તારાં હાડકાં બોખરાં થાય છે કે નહિ ?’

ખીજે દિવસે એ આવવાના હતા. આ તેમના દોસ્તદાર—હમણા હમણામાં મશહૂર રખડુ બન્યા છે એ મને બખર

નહિ. એ આવ્યા. હમેશના જેવા નરમ ને આશાંકિત. સાસુએ ખૂબ વાતો કરી દીધી. પેલા દોસ્તદારની વાત સાંભળીને તેનો પિત્તો ગયો. કોઈ દિવસ નહિ ને તે દિવસ એમણે મને મારી ! બસ થઈ રહ્યું. હવે મારે ' દુનિયા ' અસાર હતી. પછી તે જેટલા દિવસ રહ્યા તેટલા દિવસ પેલો મિત્ર આવ્યા વિના રહે નહિ : ને સાસુજી પણ નિરાંતે જંપ વળવા દે નહિ. એ આવ્યા ત્યારે કાંઈક પણ વળી શકે તેવા વદાલસોયા પતિ હતા. ગયા ત્યારે પરીક્ષામાં અક્ષણ થયેલા નાસીપાસ ને નીરસ પરદેશી જેવા હતા. હમેશના કકળાટથી માણસ કેવું ફરી જાય છે. . . ગયા ત્યારે એ રોક્ષથી બોલતા ગયા : ' યાદ રાખજે, જો મા સામે હરફ કાઢ્યો તો તારો જીન લઈ નાખીશ. '

મેં કીધું : ' તમારે જીન લેવો પણ નહિ પડે, હું જીન આપીશ. પણ આ કુમળું બાળક સંભાળજે ! '

એટલું બોલીને હું રડી પડી.

પેલો મિત્ર જ્યારે મળે ત્યારે મને બોલાવે : હું પાણી ભરવા ગઈ હોઉં ને તે રસ્તે મળે તો બોલે. સાધારણ રીતે એમાં કાંઈ બોલું નથી. પણ તમારા ઘણા ભણેલા જીવનનો, માબાપની ટેવનો વિચાર કર્યા વિના, મિત્ર મિત્રથી છૂટ લેતા દેતા થાય છે, ને તે બધાનું પરિણામ અમારે જાને ખૂણે સહન કરવું પડે છે.

ધીમે ધીમે સાસુને હું દીઠી ગયું નહિ, એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. મારું કોઈ કામ એને ફાવે જ નહિ. મારા બાળુના હાલ વિચિત્ર થવા લાગ્યા : આખો દિવસ સવારથી સાંજ સુધી મારે કામ તો હોય જ. એટલે એ બિચારો આખો દિવસ રડે, પણ એના ઘોડિયા પાસે બેસું કે જરાક તેડું તો

સાસુજી બોલવાનાં : ‘ નવરી થઈ ને બેઠી નાં ? હજી સંજવારી પડી છે. બાણાં પડ્યાં છે, દળણું કરવું છે, ને છોકરા સાથે રમવા બેઠી ! . . . કાંઈ છોકરાને સોનાનાં આંસુ ખરતાં નથી ! છોકરાં છે તે રુએ. રુએ એ તો સારું. ઘડાઈ જાય. ’

છોકરો દયામણું મોં કરીને રોયા કરે ને મારે કામ કર્યાં જ કરવું. સાસુજી બજારની ડાબલી લઈ ને ઉપર તપાસ રાખવા બેસે ને બહુ થાય તો છોકરાને ધમકાવે ! એક વખત કાધું કે નવરાં છો તે જરા હીંચકાવે ને !

‘ હા નવરી જ છું નાં ? ’ સાસુજી બોલ્યાં : ‘ પેટ પડ્યાં છે તે પાળો ને. કાંઈ કોઈના માટે પાળતાં નથી. કામીને તમને ખવરાવશે. ’

બીજું, હું ઘરમાં હોઉં ત્યાંસુધી સાસુજી છોકરાને સાચવતાં નહિ. પણ જેવો મેં ઘરની બહાર કાંઈ કામ માટે પગ દીધો કે તરતજ બાબુની સાથે વાતો કરવા મંડતા : છોકરો પણ એવો નિર્દોષ હતો કે મારા ગયા પછી તરતજ મા સાથે પોપટની પેઠે પઢવા મંડતો ને માદીકરો બન્ને મારી નિંદા કરતાં ! પણ કેટલો ફેર ? સાસુને મન એ ખરેખરી નિંદા હતી, છોકરાને મન પોતાની બાનું નામ આવે છે એટલી જ સમજણ હતી ! એના મોંમાં એ નિંદા પણ કેવી સુંદર લાગતી !

અને હું બહાર હોઉં ત્યારે ડોશી ને દીકરો—બન્ને વાતો કરે, જમવા બેસે ને જાણે ઘરમાં ક્યાંય કંકાસ નથી એમ લાગે. પણ જેવી મને આવતી જૂએ કે સાસુનો સ્વભાવ તરત ફરી જાય ! . . .

મારે મન તો આટલી વાત પણ આધાર રૂપ હતી. એક દિવસ હું પાણી ભરવા ગઈ હતી. પાણી ભરીને પાછી

વળતી હતી, ત્યારે રસ્તામાં ગાયો આખડી પડી. હું હડ-
ફેટમાં આવી ગઈ. બેકું નીચે પડ્યું ને ભાંગ્યું. હું માંડમાંડ
બચી ગઈ. આજ હું ઘેર તો ગઈ, પણ મનમાં સાસુની બારે
બીક હતી. જોવું બેકું પાણિયારે મૂક્યું ને સાસુને વાત કરી
કે તરત જ સાસુએ તો મહાયુદ્ધને જ આમંત્ર્યું ! માર પણ
પડ્યો ! બારણાં બંધ થયાં, ને બે કલાક તાપમાં શેકાયા
પછી, છેક સાંજે સાસુજીએ ઘરમાં પેસવા દીધી ! . . .

તે રાત્રે સૂતા પહેલાં સવારમાં મેં નાસી જવાનો
નિશ્ચય કર્યો.

આખી રાત્રિ મેં ખૂબ વિચાર કર્યો. તમને પુરુષોને
આવા સંકટની બરાબર સમજણ નહિ પડે. મારા બાપુને
છોડતાં મારું હૈયું ફાટી જતું હતું : હું સવારની પાંચની ગાડીમાં
રવાના થવાનો વિચાર કરી રહી હતી. બ્યાંસુધી આ ઘરમાં
રહી ત્યાંસુધી એક પણ દિવસ હું ને સાસુજી સામે જમવા
બેઠાં છીએ કે બેઘડી સાથે સુખ દુઃખની વાત કરી છે તે
બન્યું જ નથી. અધુરામાં પૂરું ઉપરાઉપરી નાપાસ થવાથી
એમનો સ્વભાવ ચિડિયો ને શંકાશીલ બની ગયો હતો. ને
સાસુના હમેશના ટકટકાટથી એવા બદલી ગયા હતા કે તેમના
તરફથી પણ હવે કાંઈ આશા રાખવી વ્યર્થ હતી. એક આ-
શાનો સ્થંભ—મારો નાનો છોકરો—બાપુ હતો. આજ એને
છોડવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે હૈયું હાથ રહ્યું નહિ. બે કલાક
સુધી રોઈ રોઈને જીવનનાં ઝરણ ખાલી કરી નાખ્યાં.

અરે ! હિંદુસંસારમાં ઘેરઘેર જીવન સ્ત્રીઓનાં લોહીનાં
આંસુ થઈને જીવન સરી જાય છે. પાંચના ટકેરા થયા ને
હું ગિડી. એક વખત બાપુને નિહાળ્યો. ફરી નિહાળ્યો : ધીમેથી

ચાલી; ઉંબર પાસેથી પાછી ફરી નિહાળ્યો. પોતાના આત્માને જોતાં કાંઈ કાંઈ દિવસ તૃપ્તિ થાય ? ધીમેથી, એના બાલ ખસેડી, ગાલ પર મીઠું ચુંબન લીધું ! ફરી લીધું. એક વખત ફરી લીધું. કાળના બધા પડદા ભેદીને એ છેલ્લાં ત્રણ ચુંબનની તાજી યાદ પર મેં ઘણા દિવસો ગાળ્યા છે.

એટલામાં પાસેના ખંડમાંથી સાસુજીએ મને બોલાવી. હમેશાં પાંચવાગે સાસુજી મને ઉઠાડે. અને અમારો ‘આચાર’ સાચવવા, મારે નાહીધોષને તૈયાર થઈ જવાનું હતું. પ્રથમ પૂજનની ઓરડી વાળવી પડતી. એ ઓરડીના ઉંબર પર પણ નાણા વિના પગ દેવાની મના હતી !

અંતે મેં ભારે હૈયે બાબુની રજા લીધી. મનમાં ને મનમાં આશીર્વાદ આપ્યો કે બેટા સુખી થાજે અને કાંઈક દિવસ મને સંભારજે. કાલે પાણી ભરાયું ન હતું એ એક કારણ આગળ ધરીને મેં સાસુજીને કહ્યું કે હું એક બેડું ભરી લાવું. એટલું કહી, જરા બેડાનો ખપડાટ કરી હું બારણે નીકળી પડી. ને પરબારી સ્ટેશને જ પહોંચી ગઈ.

સ્ટેશને પણ સહભાગ્યે ગામડાના જ બધા બેસારુઓ હતા, તેમની વચ્ચે બેસી ગઈ. ટીકીટ લઈ લીધી ને ‘ટ્રે-ઘન’ ની ‘બ્લીસલ’ થઈ, ત્યારે જાણે જુગજુગના વિજેગ વોર્ચા હોય, તેમ ‘બાબુ’ ને સંભારીને મારું હૃદય રોવા માંડ્યું !

મુંબઈનાં માશીનું સરનામું તો યાદ હતું જ. મારા માશી દયાળુ હતાં. પણ ઈશ્વરે તેમને રૂપમાં કાંઈક ખામી રાખી હતી. માસા જરા ફક્કડ હતા. એક બેન્કમાં નોકર હતા. પણ મને પાછળથી જ ખબર પડી કે માસા નોકર તો નામના હતા. તેમણે પોતાના ઘરને એક અખાડા જેવું જ રાખ્યું હતું.

કાઠિયાવાડના જેતપુર, રાજકોટ, અમરેલી, વઢવાણ વગેરેના સંખ્યાબંધ માણસો માસાને ત્યાં આવતા. એ લોકો આવતા, ત્યારે માસાના દિવાનખંડમાં મુંબઈના પણ અનેક ગૃહસ્થો આવતા, અને એ બધાની વચ્ચે ધડોધડ નાસ્તાપાણી ઊડતાં, પણ તેમની વચ્ચે શું વાત થાય છે એ હજી મુઠ્ઠી મારાથી અગ્નણ્યું રહ્યું હતું.

એક વખત હું મારી પાસેના ખંડમાં ગડબડાટ થવાથી અચાનક જાગી ઊઠી. એ ખંડ મારા માસાનો જ હતો.

તે ખંડમાં કોઈ બેજણુ ગુપચુપ વાતચીત કરતા હોય તેમ લાગ્યું. મેં સામે ઘડિયાળમાં જોયું તો હજી સાડા અગિયાર થયા હતા. હું કાન દબને સાંભળવા લાગી. ‘છેવટ દોઢહજારથી ઓછા તો નહિ જ પડે.’ આ અવાજ મારા માસાનો હતો તે મેં તરત ઓળખ્યો.

‘ના. છેવટ એક હજાર’ ખીજો અવાજ આવ્યો. તે તદ્દન અપરિચિત હતો. પણ અવાજ પુરુષનો લાગ્યો. છેવટ બન્ને જણા જુદા પડતા હોય તેમ લાગ્યું. ને ‘સવાહજાર’ એટલા શબ્દો સાંભળાયા. ‘ભલે, ભલે, કાલે રાત્રે ચોક્કસ.’ એવો જવાબ માસાએ આપ્યો હોય તેમ લાગ્યું. થોડીવાર શાંતિ રહી. કોઈ ચાલ્યું ગયું હોય તેમ લાગ્યું. હું કાંઈ સમજી નહિ, પણ કાંઈક ગુપ્ત મસલત ચાલી રહી છે તે સ્પષ્ટ થયું. થોડી વારમાં પાછી વાત શરૂ થઈ. આ વખતે પેલા પુરુષના અવાજને બદલે, માશી બોલતાં હોય તેમ લાગ્યું.

‘ખિચારી, મારી બેનની દીકરી છે. આપણે આશરે આવી છે. આટલાં કાળાં-ઘોળાં કર્યાં તોય આપણું પેટ ભરાતું નથી !’

હું ચમકી. આ તો મારી જ વાત થાય છે કે શું ? માસાએ ઉતાવળે જવાબ આપ્યો. ‘ હવે રાખને, તું મોટી ધરમની પૂંછડી થઈ છો ! હજારનો સોદો વેડી નાખવો છે ? કાલને કાલ સમજાવી દેજે. કહેવું કે તારો ઘણી, સાસુ, છોકરો બધાં મરી પરવાર્યા છે, જીવાની છે ત્યાં સુધીમાં આશરો બાંધી લે તો સારું. પછી આગળ જતાં દિવસો કપરા આવશે.’

‘ બિચારીને ખોટું કહેવું ! ’ એટલું બોલીને માશી મૂંગાં બિભાં રહ્યાં. માસાએ એકાદ લપાટ ચોડી હોય તેમ લાગ્યું, કારણ કે, માશી બોલતી હતી: ‘ હં હં મારો છો શું કરવા ? તમારાં કરમ તમને નડશે. ’

‘ હા, હા, બંને નડે, મોટી ધરમવાળી થઈ છે ’ માસા એટલું જ બોલીને ચાલ્યા ગયા. ત્યાર પછી પાસેના ખંડમાં તદ્દન શાંતિ પ્રસરી ગઈ. માસાની કેટલીક વાત આજે મને દીવા જેવી સ્પષ્ટ થઈ. માસા અનેક કન્યાઓના એજન્ટ હતા, અને બંને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન કરાવી, પોતે મોજશોખ કરતા. માસાનો કૂર ચહેરો મારી નજર આગળ તરી આવ્યો. હવે એ જોરજૂલમથી પણ કોઈ અજાણ્યા સાથે મારું સાટું નક્કી કરવાની તૈયારી કરે છે. આજ તૂટ્યું હોય તેમ મારી અનાથ દશા જોઈ મને રડવું આવ્યું. પણ જેમ ઘર છોડ્યું હતું તેમ આ માસાનું ઘર પણ કાલ સવાર પહેલાં છોડી દેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો.

હજી માળામાં, કોઈ બિડ્યું ન હતું. ને દરવાજે ભેંચો પણ પાછલી રાતના સ્વપ્નામાં પડ્યો હતો. હું તે વખતે બિડી, ને પાછલે બારણે થઈ, બહાર નીકળી પડી. પહેલાં તો મુંબઈ છોડી દેવાનો વિચાર કર્યો. પણ હજી મને આશા હતી કે મારા પતિની મુલાકાત થઈ જશે, તો તે મને જાળવી લેશે.

હું એક ગૃહસ્થને ત્યાં વાસણ માંજવા રહી ગઈ હતી. મારે સારે નસીબે એ માણસ ઠીક દયાળુ નીવડ્યા. પણ તે પછી લાંબા મંદવાડનો એક સપાટો આવી ગયો. તેમાં મેં એક આંખ ગુમાવી. વાળ ગુમાવ્યા. મોં પર કાઢના જેવા ડાઘા મેળવ્યા. જાણે મારું રૂપ જ ફરી ગયું. અને એ ડાઘા કાઢવા જે દવા ફરી તેણે તો મારું રહ્યું સહ્યું રૂપ પણ છૂપાવી ને બગાડી દીધું હતું. આમ ને આમ અઢી વર્ષ ચાલ્યા ગયાં.

એક દિવસ, મારી ગંદી ઓરડીની સામે જે માળો હતો તેમાં એક દાર ખૂલ્યું. બીજે દિવસે ત્યાં એક કુટુંબ રહેવા આવી ગયું. તે બજારના ભાગ પર ‘ડૉ. શંકરપ્રસાદઃ એમ. બી. બી. એસ’ ના નામનું પાટિયું લટકવા માંડ્યું.

આખો દિવસ થાકીને લોથ થઈ સાંજે આવું ત્યારે એ ઘર તરફ દષ્ટિ રાખીને હું બેસું. પેટમાં ભૂખ હોય, ને આંખે શ્રાવણ ભાદરવાનો વરસાદ હોય, પણ હું છેક અંધારું વિટાવા લાગે, ને સામેના ઘરનાં માણસો દેખાતાં બંધ થાય ત્યાં સુધી ત્યાં જ બેસી રહું. મારા પતિ ડોક્ટર થઈ દવાખાનું બોલી મુંબાઈનિવાસી બન્યા હતા. એમનું જ આ નવું ઘર. મારી સાસુને પણ હેરાફેરા કરતી હું જોઈ શકતી અને મારો બાપુ—એને સૌ હવે રાજેન્દ્ર કહેતા—પોતાનાં નાનાં પગલાં પાડતો આમથી તેમ ફરતો હોય, એ જોવામાં તો હું યુગના યુગ ભૂલી જતી ! છેવટ એનું કોઈ કપડું સૂકાતું હોય તે જોઈ રહેતી ! એનો એકાદ નાનો ખૂટ—એણે તોફાનમાં ભીનો.કર્યો. હોય, એટલે સૂકાવા મૂક્યો હોય, તે જોયા કરતી ! તે દિવસથી, હું થાક, ભૂખ ને દુઃખ ભૂલી ગઈ હતી.

એ રસ્તે થઈને જ હું હમેશાં જતી આવતી. મને આશા

હતી કે કોઈક દિવસે મારો બાબુ નીકળશે તો જોઈશ. પણ એ આશા તો ક્યારેય ફળીભૂત થઈ નહિ.

અનેક વિટંબનાઓ અને સખ્ત મજૂરીથી, અને લાંબા મંદવાડથી મારો દેખાવ ફરી ગયો હતો. અને દવાઓના પ્રયોગથી ચહેરો પણ તદ્દન કાળો બન્યો હતો એટલે એક દિવસ મારા પતિ લગભગ મારી પાસેથી ચાલ્યા ગયા, પણ મને ઓળખી હોય તેમ લાગ્યું નહિ.

એક દિવસ છેક સાંજ પડવા આવી હતી. આકાશમાંથી અંધારું ઝિતરું હતું ને વીજળીના દીવા ન દેખે તેમ ક્યાંક છૂપાતું હતું. ભાદરવો મહિનો ચાલતો હતો, ને વરસાદની ઝીણી છાંટ પડતી હતી. આ વખતે હું મારા પતિના-મારા પોતાના જ ઘર પાસે જઈને ઊભી રહી. અંદર ખંડમાં મારી સાસુનો કર્કશ અવાજ સંભળાતો હતો, ને બાબુ તોફાન મચાવી હસીને દોડતો હતો.

હું ધ્રુજતે શરીરે ત્યાં જઈ ઊભી રહી, અવાજ ફેરવીને અત્યંત દીનસ્વરથી મેં કહ્યું:

‘ડોક્ટર સાહેબ! આપને કોઈ કામ કરવાવાળીની જરૂર છે?’

અંદરના ખંડમાંથી, એક પંદર-સોળ વર્ષની સુંદર યુવતી આવીને, ડોક્ટર પાસે પાણીનો ખાલો ધરી ગઈ. ‘લે બાબુ! પીવું હોય તો પી લે’ કહીને ડોક્ટરે ખાલું બાબુ પાસે ધર્યું, પણ તેણે તે હાથથી ધકકેલી કાઢ્યું, ને હસતાં હસતાં જઈને પોતાના ગંદા હાથથી પેલી સ્ત્રીનો સાળુ પકડી રહ્યો. પેલી સ્ત્રીએ તેના નાના હાથને ધકકેલી કાઢ્યો. અપમાનની રૂપરેખા સાથે ઉતરેલે મોંએ આવીને તે મારી

સાસુજના ખોળામાં બેસી ગયો, ‘કાં જ ને? બિચારો, પેલીની નવી સાડી બગાડવા જાય છે?’

મારું અંતઃકરણ એ વખતે કેટલું ઉછળતું હતું! અરે! માત્ર એક વખત દોડીને, એનાં છાનાં આંસુ ચૂમી શકું! તે મારી પાસે જ હતો—પણ અમારે મા દીકરાને કેટલું અંતર હતું!

ડોક્ટરે મારી સામે જોયું: ‘તમે ક્યાં રહો છો?’

‘હું આંહી પાસે જ રહું છું.’

‘ઠીક, માણસ જોઈતું હશે, તો કહેશું કેમ, મા?’

‘વહુને પૂછી જો ને!’

મારું અંતઃકરણ અંદર ને અંદર હજાર આર્તનાદે રડવા લાગ્યું. પેલી યુવતી જેને મેં આજે જ પ્રથમ જોઈ તે ડોક્ટરની નવી વહુ હતી. સાસુએ પોતાનું વૈર પૂરું વાળ્યું હતું. તેણે ડોક્ટરને રૂડી નવી વહુ પણ પરણાવી દીધી હતી.

એટલામાં મારી જગ્યા લેનાર વહુ બહાર આવી. તે રૂપાળી હતી, પણ કાંઈક વધારે લાડથી, દયાહીન થઈ ગઈ હોય તેમ લાગ્યું. મેં તેની સામે જોયું. તેણે મારી સામે જોયું.

‘હમણાં તો કાંઈ માણસનો ખપ નથી.’ તેણે જવાબ આપ્યો.

બળ કરીને મેં પગ ઉપાડ્યો. વધારે બળ કરીને આંખ પાછી ફેરવી. ન સહન થાય તેવા બળથી આંખ એકવાર ફરતાં—ફરતાં—પાછી ફરી. ને મેં મારા બાબુને એક દષ્ટિએ ફરીવાર નિહાળી લીધો.

તે મારી સાસુના ખોળામાં બેસીને મારી સામે જોઈ રહ્યો હતો!

આ વાતને એકાદ પખવાડિયું વીત્યું હશે. હમણાં

હમણાંમાં, છેલ્લા બે ત્રણ દિવસ થયાં મારી દષ્ટિએ બાબુ પડ્યો જ નથી. નવી વહુ ને મારાં સાસુ વારંવાર દેખાય છે. ડોક્ટર આમથી તેમ કરતા દેખાય છે. પરંતુ જે એકના જીવનની કાલીઘેલી રમતો જોઈને હું અધું ભૂલી જાઉં છું તે બાબુ દેખાતો નથી ! શું થયું હશે ? કેમ દેખાતો નથી ?— ક્રૂર એનાં કપડાં પર દષ્ટિ ઠારીને હું દિવસો વીતાવું છું.

અચાનક એક રાતે મારી ઓરડીનું બારણું ખખડયું. મેં બારણું ઉઘાડીને બહાર જોયું. મારી સાસુ બહાર ઊભાં હતાં. મને કાંઈક આશ્ચર્ય થયું. થોડીક ખીક લાગી. પણ મારો રંગ એવો બદલાઈ ગયો હતો કે તે મને ઓળખે તેમ નથી, એ વિચારથી હિમ્મત આવી. અવાજ ફેરવીને મેં પૂછ્યું.

‘ કેમ બા ! શું કામ છે ? ’

‘ બાઈ ! અમારો દીકરો માંદો પડ્યો છે. તે તમે કામ કરવા આવશો ? ’ મેં લાગણીને જોરથી દાખી : ‘ હા. ’

‘ શું લેશો ? ’

અંતઃકરણ ચીરાવા લાગ્યું, પણ મેં હિમ્મતથી જવાબ વાળ્યો : ‘ તમે આવશો તે. ’

એટલું બોલીને હું તેની પાછળ પાછળ ચાલી. અમે બંને બાબુના ખંડમાં પહોંચ્યાં. એક તરફ ખાટલામાં તે આમથી તેમ કરતો હતો, ને વારંવાર પાણી ! પાણી ! એમ પોકારતો હતો. તેનાથી થોડે છેટે ડોક્ટર ઊભા હતા, ને નવી વહુ ઉંબરા ઉપર ઊભી હતી. મેં અંદર જઈ ને તરત જ બાબુનો હાથ પકડ્યો : ‘ બેટા ! ’—અત્યંત દર્દમય અવાજથી મેં કહ્યું : ડોક્ટર ને મારી સાસુ જોતાં જ ઊભાં રહ્યાં. મેં પાણીનો ખાલો ભરી તેના મોં પાસે ધર્યો. છોકરાનું શરીર તપી ઊઠ્યું હતું.

તે એકદમ પાણી પી ગયો તે પાછો પથારીમાં પડ્યો.

‘મા ! આને તમારે કાંઈ કહેવું છે ?’ ડોક્ટર નવીવહુને ખંડમાં આવેલી જોઈને બોલ્યા : ‘તાવ ચેપી છે. આ નાની વારંવાર આંહી આવે છે.’

સાસુજી ડાહ્યાંડમરાં થઈ ને હેત ચૂઈ જતું હોય તેમ બોલ્યાં : ‘નણી ! માનેછે કે મારો હાથ જોવો છે ?’ મણી હસી પડી. એ હાસ્ય અસ્થાને હતું ને મને કણુની પેઠે ખૂંચ્યું. ડોક્ટરે તેને બહાર કાઢી. ને પોતે પણ થોડીવાર પછી ચાલ્યા ગયા.

‘આ ! તમારે સૂઈ જવું હોય તો સૂઈ જાઓ. હું આખી રાત જાગતી બેઠી છું. જરૂર પડશે તો બોલાવીશ.’ મેં મારાં સાસુને પણ ત્યાંથી ટાળવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

થોડીવાર પછી સાસુ પણ બહાર જઈને સૂતાં. તેનાં નરકોરાં એકાંત રાત્રિમાં વધારે ભયંકર બનતાં ગયાં.

હવે હું ઊઠી. મેં મારા બાબુને નિહાળ્યો. બસ, નિહાળતાં નિહાળતાં થંભી ગઈ. તાવથી તમ બનેલા શરીરમાં, તેની કાંતિ વધારે શોભી રહી હતી. કેટલો સુંદર દીકરો ! અને પછી અસંખ્ય છાનાં આંસુ એ માંદી પથારી પાસે રડી કાઢ્યાં.

થોડીવારમાં છોકરો ઊઠ્યો. તે બેભાન અવસ્થામાં હતો. વીજળીની ઝગઝગાટ બત્તી સામે તે જોઈ રહ્યો. તેણે જરાક આંખ ઉઘાડીને મને જોઈ. તે ભડક્યો હોય તેમ લાગ્યું.

‘મારી મા ક્યાં છે ?’ તેણે મને પૂછ્યું.

‘બેટા ! હું’ મારા મોંમાં આવ્યું કે હું તારી મા છું એમ કહી દઉં. પણ બીજી જ ક્ષણે એ શબ્દો અધૂરા રાખ્યા. જરાક ભૂલ કરું ને વખતે દીકરો ખોઈ બેસું, એ ભયમાં ને ભયમાં મેં માંદા છોકરાને ખોટી વાત કરી : ‘બેટા, તારી

મા બહાર સૂતાં છે ! બોલાવું ?’

અને આ શું બન્યું ? છોકરો, હું જૂઠું બોલી એટલે જરાક હસ્યો કે શું ? તે જરાક હસીને બોલ્યો : ‘ પાણી ! પાણી ! ’

પાણી પીને તે તરત સૂઈ ગયો.

મેં તેના બાલ સમાર્યા. ચુંબન લેવાના દર્દને ઘણા બળથી દાખ્યું. પણ છેવટ અત્યંત ધીમેથી તેના હોઠ પર એક ચુંબન લીધું ! બીજું લીધું ! ત્રીજું લીધું ! . . . બેત્રણ વખત પહેલાં લીધેલાં ત્રણ ચુંબન—અને આ છેલાં ત્રણ ચુંબન જીવનમાં આટલાં જ અમૃતખિંદુઓ હતાં.

પુરુષના જીવનમાં કીર્તિ કમાવાના ઘણા લઢાવા હશે. સ્ત્રીજીવનમાં માંદાને પાણી આપવાના લઢાવા જેવો હજી તો એકે લઢાવો મને મળ્યો નથી. કેઈ મને પછાત ગણે તો ભલે, પણ મને તો આ માંદા દીકરાને પાણી પાવાનો જે મોંઘો લઢાવો મળ્યો તેનાથી જ જીવનની તૃપ્તિ મળી છે.

સવારના ચાર થયા, ત્યારે છોકરાને તાવ કાંઈક કમી હતો. મેં ગોઠણબર પડીને પરમપવિત્ર પતિતપાવન ઈશ્વરની સ્તુતિ શરૂ કરી.

‘ ઓ ઈશ્વર ! મારાં વર્ષો—જે બાકી હોય તે આ છોકરાને આપીને તેને ઉગારી લે. ’

અચાનક ઊંઘમાં બાબુ ખડખડાટ હસી પડ્યો. હસતાં હસતાં જાગી ગયો, તે ભડકીને રડી પડ્યો. ‘ મા, પાણી ! ’ એટલું જ એના રુદનમાંથી સમજાયું. મેં દોડીને પાણી આપ્યું. ખાટલા પર બેસીને તેને બોળામાં લીધો. એક મીઠું ચુંબન કર્યું. તે સહન ન થવાથી બોલી ઊઠી ‘ બેટા ! હું જ તારી મા છું હો ! ’

છોકરો કાંઈક ભાનવાળી અવસ્થામાં હતો. તેણે ઉઠીને બે હાથથી મારું ગળું પકડ્યું. ને સ્વર્ગમાં પણ ન મળે એવાં મીઠાં ચુંગનથી મારા ગાલને ભીંજાવ્યો. તેના ઉણ્ણ શ્વાસની હુંફથી મારી રગેરગમાં નવો પ્રાણ પૂરાતો લાગ્યો. ‘તું મારી મા છો ? મા !’ એટલું બોલીને તે ફરી ખોળામાં સૂઈ ગયો.

એ જ વખતે બારણું ધીમેથી બિઘડ્યું ને ડોક્ટરે પ્રવેશ કર્યો.

તેણે નાડ તપાસી ત્યાં મારાં સાસુજી આવ્યાં ‘બાઈ ! તમે તો છોકરાને છાતી સરખો સંભાળી લીધો. આટલું તો સગી મા પણ ન કરે’ એમ બોલીને તેણે બાણુનો હાથ લીધો.

‘તાવ મોળો છે !’ સાસુજી બોલ્યાં.

‘ઊતરી જશે’ ડોક્ટર બોલ્યો.

‘તાવ વધતો તો નથી નાં ?’—હું બોલી.

ત્રણ દિવસ પછી બાણુ મૃત્યુ પામ્યો. જીવનનું ઝરણું ખાલી કરીને હું તે વખતે રડી છું. જેના આધારે સમાજના બધા કાંટાનું ઝેર મેં ખુશીથી પી લીધું હતું તે આજે ગયો છે ! ડોક્ટરનું સ્થાન સમાજમાં સુશિક્ષિત ગૃહસ્થ તરીકેનું છે : ‘ઇન્ડેક્શન’ ની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધ પર એ નિરાંતે વાતો કરે છે. ઘણા એને બલા માને છે. સુધારકો એને પૂજે છે. એની શક્તિ વિષે શંકા નથી. દરેક સામાજિક કાર્યમાં એ આગળ પડતો ભાગ પણ લે છે. હું તમને પૂછું છું કે પોતાના હાથે હલાહલ ઝેર એક સ્ત્રીને આપ્યા પછી—સમાજના આવા સ્તંભો, જે સમાજમાં પૂજાય છે ત્યાં દંભ કેટલો હશે ? સૂરજચંદ્રની સાક્ષીએ જેણે મારો હાથ ગ્રહણ કર્યો તેણે એક પણ હરફ ઉચાર્યા વિના પોતાની કહેવાતી સ્થિતિ જાળવવાની ખાતર—માત્ર ધરતો કંકાસ અટકાવવાની

ખાતર—મારું બલિદાન લીધું છે ! તેણે મારો સ્ત્રીહૃદયનો છેડલા-
માં છેલ્લો અભિલાષ—માતૃપ્રેમ ખૂંટાવી લીધો હતો. તે મહાન
છે, હું નાની છું. તે સમાજમાં પૂજ્ય છે, હું ભિખારી છું.
પરંતુ જે ખરેખરા સુધારાની ધગશ તમારા કાંઈના અંતઃક-
રણમાં હોય તો પહેલાં, આવો ! આ ખોટા દાંભિક સ્તંભો
પર પ્રહાર કરો !

વધારે શું લખું ? તમારા ભણેલા જુવાનો—હેમ્સેટ ને ઓથે-
લોને નામે—કલાને નામે—શિક્ષણને નામે—પોતાના સાદા સંસારને
સુધારવાને બદલે, કેટકેટલો અકારણુ શોર મચાવે છે ? એક
સ્ત્રીને સુધારી પોતાની સમાન બતાવવી એ કાંઈ ઓછું મહાન
કાર્ય નથી.

પણ હવે બસ. હું તમારી રગ્ન લઉં છું. મેં નિશ્ચય
કર્યો છે કે હિંદુઓ પોતે ગુલામ છે, માટે કાંઈપણ જગ્યાએ,
થોડોધણો અધિકાર જળવવાની ખાતર પણ પોતાની સ્ત્રીઓને
ગુલામ રાખવા માગે છે. છૂટી છૂટી વેરાઈ જતી વ્યક્તિઓ
કાંવે તેમ વર્તે એ સ્વતંત્રતા નથી, એ તો ગુલામી છે; પોતાની
ઈંદ્રિયોની. સમાજનું અંધારણુ એવું જોઈએ કે સમાજનો ગમે-
તેવો થાંભલો, પોતાની શક્તિ, પૈસા કે વગથી, સમાજની
નાનામાં નાની વ્યક્તિને પણ અન્યાય કરે તો, જે કાયદાથી
પણ ન થઈ શકે, તે સમાજ કરી શકે.

પણ તમે એ બધા વિચારો કરજો. આજે તો આ
પત્ર તમને મળશે ત્યારે અનેક ચંપાઓ, મણીઓ જે રસ્તે
ગઈ છે તે રસ્તે હું ગઈ હતીશ. આગળ અમે સ્ત્રીઓ કૂવે
પડતી. હાલ કૂવાના અભાવે કેરોસીન વાપરીએ છીએ.

લી. તમારી બેન ચંપા.

નરસંગ અને આણુંદલાલ બન્ને દર સોમવારે સવારે સાત વાગતામાં પોતાના ગામથી નીકળતા. અને નવ સાડા-નવ થાય ત્યાં રજની નદીનાં પાણી વટાવી રામપુરમાં પહોંચી જતા. નરસંગનું મૂળ નામ નૃસિંહલાલ, પણ રામપુર હાઈ-સ્કૂલના હેડમાસ્તરે એક દિવસ ‘ નરસંગ ’ કહ્યું ત્યારથી નરસંગ નામથી જ એ પ્રસિદ્ધ થયો, જો કે હેડમાસ્તરે તો ખરી રીતે ‘ નરસંખ ’ કહ્યું હતું. આણુંદલાલ એકલા આનંદ નામથી જ પ્રસિદ્ધ હતો. પણ બ્રાજિલની મુખ્ય નદી, રિયો-ડી-જનરો વિષે તેણે ક્લાસમાં બરાબર જવાબ વાળ્યો ત્યારથી, એ બની ગયો આણુંદલાલ. ‘ કેમ જો ? આણુંદલાલ, ’ એમ હેડમાસ્તર એને વારંવાર એના નામના અક્ષરો છૂટા પાડીને બોલાવતા.

નરસંગ-આણુંદલાલનું ગામ ગંગાસરીયું રામપુરથી આઠ માઈલ દૂર હતું. બન્ને જણા દર શનિવારે સાંજરે રામપુરથી નીકળી જતા, અને રાતે આઠ વાગે ઘેર જઈને જ વાળુ કરતા. તેમને ઘેર પણ સૌ હારેલી ખાચડીની થાળી પર, રાહ જોતા જ બેસા હોય, અને ત્યાં તો શેરીમાં ફૂતરું ભસે, પગરખાં સંભળાય, ‘ જોગી બોલ્યો બેટા ! રખે જતો ’ એ લલકારતી લીંટી સાંભળવામાં આવે, ‘ એ ભાઈ ! એ ભાઈ ! ’ કહીને ગાંડાતુર નાનાં ભાંડુ દોડે અને મોટાભાઈ ‘તરખૂચ ! તરખૂચ લાવ્યા જો કે નહિ ? ’ કરીને ફળી ગળવે, એટલામાં ખડકીની

સાંકળ ખખડે, ‘બા-બા-બા’ એમ ઉતાવળા બે ત્રણ ઘાંટા પડે, અને નરસંગ તથા આણંદલાલ પોતપોતાને ઘેર પહોંચી જાય. વાળુ કરતાં કરતાં રામપુરના અઠવાડિક વર્તમાન આપવા માંડે. બન્ને પડોશી એટલે એક બીજા બોલે તે એક બીજાને ત્યાં સંભળાય, અને વચ્ચે વચ્ચે ‘નરસંગ ! પેલું હેડમાસ્તરે આપણને શું કહ્યું હતું ?’ એમ એક બીજાની મદદ લઈને પણ સમાચાર રસભર્યા જ પીરસ્યે જાય.

રવિવારે રાત્રે એ આનંદને શોકની છાયા વીંટાવા લાગે. સવારે વહેલા ઊઠી પાછા રામપુરનો માર્ગ પકડવાનો, એટલે રવિવારની રાત ઉપર કાંઈક શોકની છાયા ખરી. સવારે, ઘઉંનો લોટ, દાળ, ચોખા, ઘી, ગોળ, દશમી કે સુખડી, એવા એવા પદાર્થોનું નાનુંસરખું પોટલું બાંધી, ભેટવાળા બન્ને નીકળી પડે. રસ્તામાં લાખ લાખ રૂપિયાની એક એક વાત ઉપડે. પ્રતાપે અને પૃથ્વીરાજે પણ ન અનુભવ્યો હોય તેટલો લડાઈનો આનંદ આ તેર ચૌદ વર્ષના બે છોકરા અનુભવતા જાય. અઠ્ઠાનનાં અમોઘ બાણનો વરસાદ આખે રસ્તે વરસતો જાય. દુર્ગાદાસનું વીરત્વ કાંઈ એર દીપી નીકળે. વારંવાર કહેવા-યેલી શિવાજીની પરાક્રમગાથા એક વખત પાછી હાજર થઈ જાય. અને આવી આવી વાતોમાં સપાટાભેર રસ્તો કપાઈ જાય. રજની નદીનાં કેડ સમાં પાણી ઓળંગી બન્ને જણા રામપુરમાં પહોંચે અને પાછા ડાહ્યાડમરા બની ઇતિહાસ ભૂગોળનાં નામ ગોખવા મંડી પડે ! દુર્ગાદાસ અને હિમાલય ભૂલી જાય, અને ‘હાઈન, હાઈન, નીપર નીપર યુ...રલ ને વોલ્ગા, યુરલ ને વોલ્ગા’ એમ એક સૂરે માથું ધુણાવતા ધુણાવતા ગોખ્યે જાય !

સમાનધર્મ, સમાનવય અને સમાનસ્વભાવને લીધે બન્ને વચ્ચે પ્રીતિ વધતી જ ચાલી. ગોખલેના પરચુરણના પાંચસો દાખલા મેટ્રીકમાં બન્નેએ સાથે ગણેલા. મેટ્રીકની પરીક્ષા આપવા અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે હાજીપટેલની પોળમાં બન્ને સાથે જ ઊતરેલા, અને ‘એ. .વા. .રુ’ એમ પહોળે ઉચ્ચારે, લાંબા સ્વરથી ‘વા. . .રુ’ કહેતી ગુજરાતની પાટીદારણીની, નિર્દોષ ગમ્મત પણ સાથે જ ઉડાવેલી. પરીક્ષા ખલાસ થયે ‘દ્રૌપદી’નું નાટક જોવા સાથે ઉપડેલા અને ‘સખી સ્વપ્ન મંદિ મનમોહન મેં’ નો સ્વર આખા પ્રેક્ષક વર્ગે ઉપાડી લીધેલો ત્યારે નરસંગ અને આણંદલાલ પણ સાથે સાથે જ ભળેલા.

૨

મેટ્રીકમાં નાપાસ થવાય તો બાવા બનવું ને દિલ્લરમાં માગી ખાતું એવો નિશ્ચય બન્નેએ કર્યો હતો. બન્ને ગરીબ કુટુંબના અને ગરીબીમાં જ મોટા થયા હતા. માબાપે પુષ્કળ દુઃખ વેદીને, તેમના પર છત્ર રાખીને ભણાવ્યા હતા. ભાઈ-ભાંડુની, સગાવહાલાંની, અને આખા કુટુંબના દરેકે દરેક માણસની આંખ એમના મેટ્રીક પર ચોટી હતી. ભાઈ મેટ્રીકમાં પાસ થાય ત્યારે આમ ને તેમ ઘણું કરવાનું હતું. કેટલાએ સુંદર અવસરો મેટ્રીકના પરિણામ બાદ એકી સાથે પ્રગટવાના હતા. નાનાં છોકરાં તો આ મેટ્રીકની કાગને ડોળે રાહ જોતાં હતાં. એનું પરિણામ આવે એટલે તેઓ કંઈ ને કંઈ કરી નાખવાના હતા. પછી ભાઈઓ સાથે નદીએ હમેશાં નાહવા જવાનું, ચણીબોર વીણવાના, ગાયો મારે કડખ લાવવા ખેતર જવાનું, તળાવ કાંઠે ફરવાનું, હીંચકા બાંધવાના, મદ, કળથી ને ચણાની ધુધરી ઉડાવતાં ઉડાવતાં ચીબડાના ખેતર જવાનું,

આવી આવી ઘણી ઘણી અનેરી આશાઓ મેટ્રીકના પરિણામ પર લટકતી હતી. નાના છોકરાને જનોઈ આપવાનું, ભાઈને પરણાવવાનું, મોસાળ જવાનું, જત્રાએ જવાનું અને એવું ઘણું સ્વપ્નજીવન, આશા જેવું મધુરું ને ચળકતું આ મેટ્રીકના પરિણામ પર જ આધાર રાખીને મુલતવી રાખ્યું હતું. આણંદલાલ અને નરસંગનાં ઘરડાં માઆપ આ ‘મેટ્રીક’ ને ‘મેટ્રીક’ કહેતાં ને તેમાં ખેચ ભાઈઓ પાસ ‘પડે’ તો પછી બન્ને કુટુંબો એક દિવસ જમણવાર ઉજવવાનાં હતાં ! દાંત વિનાની ડોશીઓ ને ટેકે ચાલતા વૃદ્ધો પણ ‘મેટ્રીક’ નું કંઈ આવ્યું કહીને જતાં આવતાં ત્યાં ઘોભતાં.

અને પછી એક દિવસ ‘મેટ્રીક’ નું પરિણામ આવ્યું. ‘સાત હજારમાંથી બે હજાર પાસ : ત્રીસ ટકા પરિણામ. કડક પરીક્ષા’ એવું ‘હેડીંગ’ વાંચતાં જ બન્નેના ટાંટિયા ધ્રુજવા લાગ્યા. મહેતા એ. પી. કે દેવે એન. એમ. ક્યાંય દેખાણુ નહિ. ફરીફરી જોયા, પણ ક્યાંય મળ્યા નહિ !

બંન્ને-નરસંગલાલ ને આણંદલાલ નાપાસ હતા !

તે દિવસે ભાઈભાંડું રોયાં. વૃદ્ધ માઆપ રોયાં. અને બન્ને છોકરા પણ ખૂબ રોયા. બંન્ને ઘરમાં, મરણના નેટલી ગલાનિ, અનુસાર ને ઉદારી જ્વાઈ ગયાં. ઘણા દિવસ સુધી એ ઘરમાં ઉજળી આશા પાછી આવી જ નહિ. નરસંગ ને આણંદલાલ, બન્ને તે સાંજે ફરવા ગયા. બન્નેનાં હૈયાં ભારે હતાં. નામોશી તેમને આળી રહી હતી. પોતે બંધાને દુઃખ દેવા માટે જ અવતર્યા છે એમ લાગ્યા કરતું હતું. ‘દીધાં છોડી પિતા માતા’ ની ગઝલ જેવાં તદ્દન નરમ નરમ, પાણી જેવાં એમનાં હૈયાં બની ગયાં હતાં. નરસંગે વાત છેડી : ‘કેમ

આનંદ, હવે શું કરવું છે ?

‘ થઈ રહ્યું. જે થવાનું હતું તે. ફરીવાર પ્રયત્ન કરીએ. ’

‘ અને પેલી પ્રતિજ્ઞા—અને આટલા ભારરૂપે ધરમાં રહેવું એ નામોશી—અને ફરી પાછા હેડમાસ્તર—’

આણંદલાલની આંખ સમક્ષ ધરની રોકકળ, અને નામોશી અને હેડ માસ્તરના કઠણ શબ્દો ખડા થવા લાગ્યા, પાછું ઘેર જવું છે એ વિચારમાત્રથી જ તે ધૂળ્યો.

‘ ત્યારે કાલે સવારે ઉપડી જશું ? ’ તેણે પોતાનો નિશ્ચય જ નરસંગને જણાવ્યો.

‘ ક્યાં જશું ? ’

‘ ગિરનાર. ’

‘ ખડુ પાસે પાસે પડે. કોઈ આપણને ઓળખે. ’

‘ ત્યારે હિમાલય. અસ્ત્યુત્તરસ્યાં દિશિ દેવતાત્મા ’.

‘ એ ખડુ દૂર પડશે. વચ્ચેનો માર્ગ લઈએ. ’

‘ ત્યારે વિંધ્યાચળ. ’

‘ ખસ એ સરસ. ’

રસ્તાપર માર્છલિનો એક પથ્થર આવ્યો. ત્યાં બન્ને જણા બેઠા ને ગોઠવણ કરી. સવારે ચાર વાગ્યે રવાના થવું. રામપુર પછીના સ્ટેશનથી અમદાવાદની ટીકીટ લેવી, એટલે કોઈ ઓળખે નહિ અને વિંધ્યાચળમાં તપ કરવું, ભિક્ષા માગીને ખાવું, ને ફરી સંસારમાં આવવું નહિ, એવા નિશ્ચયપર બન્ને આવ્યા. બન્ને નાના હતા, ત્યારે ‘ નારાયણ હરિ ’ કરીને જ બપોર સુધીમાં બેચાર રોટલાનો લોટ માગી લાવતા. હજી પછી વારે તહેવારે ‘ યજ્ઞમાનની જે ’ બોલાવી લેતા, એટલે ભિક્ષા તેમના સ્વભાવમાં હતી. વળી ક્યારેક તો એ ધંધો સારો

પણ લાગતો. સારો એટલા પૂરતો કે તેમાં કંઈ ઉપાધિ નહિ, કંઈ ખોટ નહિ, સંતોષ થાય ત્યારે સ્વતંત્રતાથી બંધ થાય, ને કાંઈની નોકરી નહિ. આને ‘ભિક્ષાન્નદેહિ’ બનેને આકર્ષી રહ્યું. નામોશી ટાળવા, ને ‘જહાંગીરી ફઝારી એ, લલાટે છે લખાવી મેં’ એ ગઝલની ધૂનમાં બીજે દિવસે સવારે બનેએ વહેલા નાસી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. જે વહેલો ગિડે તે ચાલવા જ માંડે. બનેએ રામપુર છોડ્યા પછી જ સાથે મળવું. ત્યાંસુધી કાંઈ કાંઈની રાહ જોવી નહિ—આવી યોજના કરી તેઓ છૂટા પડ્યા.

સવારમાં ચાર ન થયા ત્યાં નરસંગ તો જાગ્યો અને આગલી સાંજે કરેલી યોજના પ્રમાણે તરત જ ગુપત્યુપ કાંઈ ને પત્તો ન લાગે તેમ પાછલે બારણેથી બહાર નીકળી ગયો. થોડાક પૈસા ને એક જોડ કપડાં સિવાય તેની પાસે વધારે કંઈ ભાર હતો નહિ. પાછું જોતો જાય, ને આણુંદલાલ આવતો હોય તો તેનો અવાજ સાંભળવા ઘડીભર થોભે, એમ કરતાં કરતાં તેણે રામપુર વટાવ્યું ત્યારે છેક સવાર થવા આવ્યું હતું. તે ઝપાટાબંધ રામપુર પછીના નવાપુર સ્ટેશને પહોંચી ગયો. ઉતાવળમાં ટીકીટ પણ લઈ લીધી.

ટ્રેન ઉપડવાની તૈયારી થઈ. સીસેટી વાગી. ‘આવજો’ ને ‘સંભાળજો’ ને ‘બોલાવજો’ના સ્વરોથી પ્લેટફોર્મ ગાળી રહ્યું. બારીની બહાર ડોકિયું કરીને, આતુર નયને આણુંદલાલને શોધવા મથતો, નરસંગલાલ બ્યારે ગાડી ઉપડી ત્યારે દડ દડ આંસુ સારીને રોષ પડ્યો. પોતાનાં વૃદ્ધ પ્રિય માબાપને છોડ્યાં, વહાલું વતન છોડ્યું, અને જેના પર આધાર રાખીને તેણે પોતાનું વલોવાતું હૃદય થંભાવી રાખ્યું હતું, તે બાળ-સ્નેહીએ તો છેવટની ઘડીએ દગો દીધો હતો ! . . . કાંઈનું

ધ્યાન ન ખેંચાય માટે તે બહાર ડોકિયું કરીને જોવા લાગ્યો. ખાળવા માટે પ્રયત્ન કર્યા છતાં, જોર કરીને આંસુ તો આંખમાંથી પડતાં જ રહ્યાં. તે એકલો, અનાથ, બીનઅનુભવી, ‘નોનમેટીક’ બાળક સંસાર છોડી ચાલ્યો ગયો. તેને માટે માઆપે કરેલી તપાસ વ્યર્થ ગઈ—આણુંદલાલે વિંધ્યાટવીમાં શોધખોળ કરી તે પણ નિષ્ફળ ગઈ. સ્વપ્નાની માફક તે ઊડી ગયો. ને તે વાતને તો ઘણા દિવસ થઈ ગયા.

નરસંગના ચાલ્યા ગયા પછી તેનાં વૃદ્ધ માઆપ ઉત્સાહ-હીન, દીન અને બિખારી જેવાં થઈ પડ્યાં. નરસંગ ઉપર જ એમની વૃદ્ધાવસ્થા નભી રહી હતી. તેમણે ગંગાસરીયું છોડી રામપુરમાં નિવાસ કર્યો. ત્યારપછી આણુંદલાલ ધીમે ધીમે પાસ થઈને આગળ વધ્યો; મેગિસ્ટ્રેટ અન્યો; પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન થયો. અને રામપુરમાં અગત્યની વ્યક્તિ તરીકે ગણાવા લાગ્યો.

આણુંદલાલે નરસંગના ગયા પછી થોડો વખત તો એના વૃદ્ધ માઆપની કાળજી રાખી. પણ જેમ જેમ એની પ્રતિષ્ઠા ને વૈભવ વધ્યાં તેમ તેમ એ કાળજી ઓછી થતી ગઈ. અને એનાં પોતાનાં માતાપિતા મરણ પામ્યાં ત્યારપછી તો એ ઓળખાણ પણ એને અળખામણું થઈ પડ્યું. એણે રામપુરમાં ઘર જમાવ્યું. અને પોતાના ઘરની પાસે નરસંગના થનાર સાસરાનું ઘર હતું તે પણ ધીમે ધીમે પડાવી લીધું. નરસંગના દીન અને ઉત્સાહહીન વૃદ્ધ માઆપે છોકરાની તપાસ કરવા ભેખ લીધો. અને એક દિવસ સવારમાં વહેલાં રામપુરને તરફ ચાલી નીકળ્યાં. આણુંદલાલે એમને રોક્યાં નહિ, રોકવા પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિ. હજાર રીતે આગળ વધવા દેવાયલું મન આવી વાતનો વિચાર કરવાની કુરસદ પણ મેળવી શક્યું નહિ.

નરસંગનું વેવિશાળ રામપુરમાં થયું હતું. નરસંગ ભાગી ગયો એટલે તેની ભાવિ પત્ની સવિતા ખીજે પરણી ગઈ. પણ વિધવા થઈ ને પાછી રામપુરમાં પિયરમાં આવીને રહી. એનું ઘર આણંદલાલના ઘર પાસે જ હતું. આણંદલાલને ત્યાં એ બાઈ કામ કરવા આવતી. અને તેની પોતાની જમીનમાંથી થોડું ધણું મેળવી લેતી. પણ તે જમીનનો કાંઈક વાંધા ભર્યો કેસ ચાલ્યો. તેમાં જમીન બાઈ ને પછી અચાનક એ પણ યાત્રા કરવા ચાલી ગઈ.

એક દિવસની વાત છે. સવારના ચારનો સમય થયો હશે. પાછલી રાતના ચંદ્રનું આકૃં તેજ પડી રહ્યું હતું. રસ્તામાં હજી શાંતિ હતી. પર્વતની તળેટીનો પ્રદેશ વળી વધારે શાંત લાગતો હતો. ઝાડવાના ઝૂંડ ચારે તરફથી બિહામણું ડોકાં કરી રહ્યાં હતાં. કોઈ ભવ્ય યોગી જેવો પર્વત પોતાનો અંચળો ઓઢીને શાંત ઊભો હતો.

એવી તદ્દન નીરવ શાંતિમાં સવિતા અશાંત હૃદયે ચાલી જતી હતી. એણે સાંભળ્યું હતું કે તળેટીમાં એક બાવાજી રહે છે. અને દરેક નિરાધાર માણસને તે યથાશક્તિ મદદ કરે છે. સવારના પાંચ વાગે તે ઝૂંપડી પાસે આવીને ઊભી. અંદર ધૂણીનો દેવતા ધગી રહ્યો હતો. કોઈ બે જણ શાંત ચિત્તે ભજન ગાઈ રહ્યા હતા.

સવિતા અંદર જતાં ધ્રુજ. બહાર ઊભી રહી. અચાનક બાવાજી બહાર નીકળ્યા. બાઈને જોઈને તે ઘડીભર થંભી ગયા : ‘બાઈ ! મૈયા ! કયું ? કયું બાઈ ? કીધરસે બાઈ ?’

‘મારાજી !’ સવિતા વધારે બોલી શકી નહિ.

‘મૈયા ! કુછ વિપત પડી હય ?’

‘ મારા’જ ! એકે લમ્મ કરીને તજી. બીજો પરણીને તજી ગયો. અને આ પેટપડયું દુનિયામાં ઊભા રહેવા દે તેમ નથી. ’

મારાજજી સમજી ગયા. એમને ત્યાં આવા કિસ્સા ઘણા આવતા. ‘ અચ્છા બહન ! લડકેકુ ધધર છોડ દો. તુમેરા પત્તા જરા દે દો. ’

‘ મારું’ નામ સવિતા. જાતની બ્રાહ્મણી. રામપુરની રહેવાશી. અને મોટા મોટા ન્યાયાધીશ લોકનું નામ ન દેવાય એટલે દેતી નથી. પણ એ પાપનું જ આ પરિણામ ! ’

બાવાજીએ બાળક લઈ લીધું. ઊંડા વિચારમાં પડ્યો હોય તેમ તે અંદર ચાલ્યો ગયો. થોડીવારમાં બાળકની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ. પણ બાવાજીનું મન વિચારવમળમાં પડ્યું હતું :

‘ સવિતા ? — ત્યારે તો જેને મેં દગો દીધો તે નહિ ? અને સવિતાને—આણુંદલાલે દગો દીધો લાગે છે. આ . . . હા ! પણ હવે તો મારે ભેખને નભાવ્યે છૂટકો. દુનિયામાં મોટા ભિખારી છે. નાના ભિખારી છે. પણ સાચા ભિખારી નથી. મારું જીવન ધ્યેય—ભીખને જીવનશણુગાર રૂપ બનાવવાનું એને—આ નાનું બાળક પાર પાડે ! ’ બહારના કોઈ અવાજે એમને વિચારમંથનમાંથી જગાડ્યા.

‘ નરસંગદેવજી ! મહારાજજી ? ’ બહારથી કોઈક બૂમ પાડી.

‘ કેમ ? ’

નરસંગની નવી જ સ્થાપેલી નિરાશ્રિતભવનની કોઈ બાઈ ઊભી હતી.

‘ નવા બાળકનું નામ શું પાડવું છે ? ’

જીવનની સઘળી વેદના એક જ શબ્દમાં ઠાલવવી હોય તેમ નરસંગ બોલ્યો : ‘ વિશ્વાસરાવ. ’

નરસંગે પોતાનો જીવનસંકલ્પ પાર પાડવા ઘણું પર્યટન કર્યું હતું, પણ પોતાનાં વૃદ્ધ માઆપને પોતે દગો આપ્યો તે વાત તેને હમેશાં સતાવી રહી હતી. એટલે તે દેશ તરફ પાછો તો ફર્યો. પણ રામપુરમાં તપાસ કરી તો તેનાં માઆપ મરણ પામ્યાં છે એટલા જ સમાચાર મળ્યા. આણંદલાલની પ્રતિષ્ઠા વિષે તેણે સાંભળ્યું. પણ સવિતાને તો તે ભૂલી જ ગયો હતો. પોતે જીવનની રખડપટ્ટીમાંથી એક જ સત્ય તારવ્યું કે કોઈ પણ જાતની સંસ્કારિતા સ્થાપવી હોય તો ઐચ્છિક ગરીબીને જીવનધર્મ સમજે એવો એક વર્ગ સ્થાપવો જોઈએ. પછી એ સ્વપ્ન એણે જીવનમાં ઉતાર્યું. રામપુરથી થોડે દૂર ડુંગરાની તળેટી પાસે પોતે એક નિરાશ્રિત ભવન સ્થાપ્યું હતું. અને સવિતાનો દાખલો મળ્યા પછી તો એને નિરાધાર સ્ત્રીઓનાં નિરાધાર સંતાનના ભવન જેવું જ કરી મૂક્યું. પોતાના આ જીવનકાર્યમાં એ આગળ વધ્યા. એમ ને એમ ઘણો વખત વહી ગયો.

૩

રામપુરમાં નવા બંધાયેલા રામેશ્વર મંદિર પાસે હમેશાં સાડાપાંચે એક ઘોડાગાડી થોભાવી, કાળા ચકચકિત ઝીણા આલપાકાનો કેટ, રેશમી કેરનો દુપટ્ટો, માથે પાદ્રી, પગમાં મોજાં ને ખૂટ, ને હાથમાં રૂપાની મૂઠવાળી લાકડી લઈને, એક પ્રોઠ ગૃહસ્થ તેમાંથી નીચે ઊતરતા, ને લાલખનાતનો ડગલો પહેરીને પાછળ ચાલતો મુસલમાન પટાવાળો મંદિરના પગથિયાં સુધી આવીને ‘સાહેબ’ની રાહ જોતો ત્યાં થોભતો. ફર્સ્ટ ક્લાસ મેનિસ્ટ્રેઈટ, આણંદલાલ, રામેશ્વરનાં નિયમિત દર્શન કરીને જ ઘેર જતા. આ મંદિર એમની મદદથી જ બંધાયેલું. ને એમની ઉદાર મદદથી જ ચાલતું. ભક્તિ ને શ્રદ્ધા તેમને

વર્ષા છે, એમ ઘણા વેપારીઓ કહેતા : કેટલાક કહેતા કે મંદિર આણંદલાલે ઊભું કર્યું છે એ સાચું, અને મૂર્તિની સ્થાપના વખતે બ્રહ્મભોજ કરેલો એ પણ સાચું, પણ જત્રાએ ચાલી ગયેલી સવિતા નામની વિધવા બ્રાહ્મણી, ને તેની ધનામી જમીન-એવા એવા લાંબા ‘કેમસ’ને રામેશ્વરના મંદિરની સ્થાપના સાથે કાંઈ સંબંધ છે.

આણંદલાલ આજે હમેશની હા પ્રમાણે ગાડીમાંથી ઊતર્યાં, ચારે તરફ એક ચક્રાર દષ્ટિ ફેરવી લીધી, મંદિરનાં સોપાન ચડ્યા, ને ભાવપૂર્વક મહાદેવને પ્રણામ કરી પાછા ફરી, મંદિરને ચારે તરફ ફરતી બાંધેલી બેઠકમાં એક ખૂણે બેઠા. અચાનક વીજળીનો આંચકો લાગે ને માણસ સજ્જડ બની જાય તેમ આણંદલાલ, પોઠિયા પાસે બેઠેલા, એક પ્રૌઢ બાવાને જોઈને સજ્જડ થઈ ગયા. તે પોતાને સ્થાનકેથી ઊઠ્યા નહિ, આમતેમ જોયું નહિ, પણ હતા ત્યાં ને ત્યાં બેઠા બેઠા ઘણા દિવસો પહેલાંની વાત સંભારતા હોય તેમ, પેલા બાવાની સામે જોઈ રહ્યા ! વીજળી ચમકે, ને જેમ આકાશના ઊંડા ઊંડા ભેદ દેખાય, તેમ એક અચાનક વિચાર આવતાં તેમના સમક્ષ ઊંડું ઊંડું-દિવસો પહેલાંનું-દૃશ્ય ખડું થઈ ગયું.

તે ધીમે સ્થિર પગલે બાવા તરફ ચાલ્યા : પોઠિયા પાછળ ઊભા રહી, શંકર દર્શનના નિમિત્તથી, એકી દશે બાવાને ફરી ફરી નિરખી રહ્યા.

અને અચાનક પ્રશ્ન કર્યો : ‘ મહારાજ ! આપ કીધરકે રહને વાલે ? ’

મહિમ્નસ્તોત્રમાંથી, ‘ મહોક્ષ ખટ્વાડગં. ’ બાણતાં બાણતાં, બાવાજીએ આણંદલાલ સામે જોયું.

સાચી, અડગ નિશ્ચયવાળી, મોટી નિર્મળ બે આંખોઃ મોતી જેવી સ્વચ્છ ને હીરા જેવી ચળકતી.

પોતાની જિંદગીમાં પહેલી વખત આંખોને આત્મદર્શનનાં દ્વાર જેવી જોઈને આણુંદલાલ, મોટા અધિકારી છતે, જરાક નાના થતા હોય તેમ લાગ્યું. પણ તરત જ રામેશ્વર મંદિરના સંસ્થાપક, ધર્મધુરંધર, ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટ, આણુંદલાલે હમેશની પોતાની અધિકારીની રીત પર આવી જઈને ફરીને પૂછ્યું: ‘મહારાજ! આપ કીધરકે રહેનેવાલે હો?’

બાવાજીએ જિંચેથી કે નીચેથી કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. માત્ર વધારે ધ્યાનથી તેની સામે જોયું.

એ દષ્ટિમાં દુનિયા ફૂલ થાય તેવી અકથ્ય વેદના ભરી હતી. આણુંદલાલ સડક થઈ ગયા. તે કહ્યા વિના જ કળી ગયા, કે પોતે વર્ષો પહેલાં એક મિત્રને વચન આપીને સાથ ન આપ્યો તે નરસંગ જ તેની સામે જોઈ રહ્યો છે !

‘નરસંગ તો નહિ કે?’ તેમનાથી બોલાઈ જવાયું. બાવો ખડખડાટ હસી પડ્યો. ભયંકર, શૂન્ય, વેદના છૂપાવવા કરેલું અદ્દહાસ્ય. આણુંદલાલ ખસિયાણા પડી ગયા. પગથિયા પાસેથી પટાવાળો પોતાની સ્થિતિ જોઈ રહ્યો છે એ યાદ આવતાં પાછા ગંભીર બની રૂઆબભેર દર્શન કરવા લાગ્યા. એટલામાં, ગામનાં પણ બીજાં માણસો દર્શન કરવા આવી પહોંચ્યાં ને એ સૌની સલામો ઝીલતા તે ઉતાવળે પગલે પાછા ફર્યા.

ગાંડો જેવું, ઉન્માદભર્યું, વેદનાનું સૂચક એક બીજું અદ્દહાસ્ય તેમને તીરની માફક ખૂંચી ગયું. માર્ગમાં આણુંદલાલ વિચારનાં વેગ પર ચડી ગયા: પોતે ફર્સ્ટ ક્લાસ મેજિસ્ટ્રેટ ધર્મધુરંધર, પ્રતિષ્ઠાસંપન્ન અને ક્યાં નરસંગ બાવો ને ભિખારી?

પોતાના જૂતકાળના ગરીબ જીવનનો એ સાક્ષી છે એ વિચાર આવતાં મનમાં ને મનમાં, એની ઓળખાણ તાજી કરવા માટે પોતે પોતા ઉપર જ ગુસ્સે થયા. જૂતકાળનાં દર્શન બધાંને જ વહાલાં નથી વાગતાં; જીવનના પડછાયામાં રમનારાને તો એ આકરાં જણાય છે. જે શેરીમાં છોકરાં સાથે પોતે મોઢી દાંડિયે રમતા તે આવતાં, પોતે જ વેચાતું લઈને પોતાના મકાનમાં ભેળવી દીધેલું નરસંગના સસરાનું ઘર સામે આવ્યું !

‘ આ બધું પોતાને લીધે ? કે નરસંગની મૂર્ખાઈને લીધે ? પોતે ઘેર રહ્યા, ભણ્યા, મેજસ્ટ્રેટ થયા, વૈભવ જમાવ્યો, સુખી થયા અને નરસંગ ભાગ્યો—પણ પણ પોતે આપેલું વચન. . . એ કાંઈ નહિ, પોતાનો માર્ગ કરવાની શક્તિ ને જીદ ન હોય એમાં કાંઈ શું કરે ? ’ મેજસ્ટ્રેટ વિચાર કરી રહ્યા હતા. એટલામાં સડસડાટ કરતો ચાખૂદ ઘોડા પર પડ્યો. ઘોડો ઉછળીને ખાંચામાં વળ્યો. ઘર આવ્યું, મેજસ્ટ્રેટ ઉતર્યા, ને રાહ જોતા માણસોની સલામો ઝીલતા, પોતાના દીવાન ખાનાની હુંકમાં પેસી ગયા.

પણ અંતરને થીજીવી નાખે તેવી નરસંગની એ આંખો સાથે ને સાથે પેઠી.

બધાને અટકાવી શકાય છે. ડાંખતા દિલને કાંઈ પટાવાળો, કે પાટિયું ‘ નોટ એટ હોમ ’ કહી શકતાં નથી.

૪

પણ પછી ગમે તે કારણે રામેશ્વરનાં નિયમિત દર્શન કરનાર આણંદલાલ હવે ભાગ્યે જ રામેશ્વર ભણી પગ વાળે છે. પેલો બાવો ત્યાં જ ધૂણી ધખાવીને પડ્યો છે. કેટલાક એને માને છે: કેટલીક ભાવિક સ્ત્રીઓ ‘ બાવાજી ’ની પ્રસાદી

લઈ જાય છે: અને તેની અનોખી પ્રતિષ્ઠા જન્મતી જાય છે.

આણુંદલાલ, નિયમ તરીકે, એ દિશા તરફ વળતા જ નથી: પણ ખખર રાખે છે ખરા.

મેનિસ્ટ્રેટની પાસે સત્તા છે, પણ બાવાજીની જન્મતી પ્રતિષ્ઠા પાસે એ ઝાંખી પડતી હોય તેવું લાગે છે. બાવાજી પાસે એક રૂપાળો ચંલો પણ આવ્યો છે. તેર ચૌદ વર્ષનો હશે. પણ બાવો તેને બેખ ન આપતાં, જરૂર જોયું શિક્ષણ આપે છે. ભિક્ષા માગવા જાય છે, પણ મેનિસ્ટ્રેટનું ઘર છોડીને પોતાના ઉપયોગ જેટલી ભિક્ષા લાવે છે. વાત ચાલે છે કે બાવાજીની નાની સરખી સંસ્થા પર્વતતળેટીમાં છે, અને તેમાં અનાથ વિધવાએ તજેલાં બાળકો જ આવે છે. બાવાજી દેશ ધૂમીને માગે છે. ને સૌને નિભાવે છે, ને પછી મોટાં થાતાં, પોતપોતાનું ચણવા માટે છૂટા મૂકી દે છે.

આણુંદલાલે રામેશ્વર મંદિરનાં દર્શન કરવાં જ બંધ કર્યા હતાં. રસ્તામાં અચાનક બાવાને મળે તો તે તેની સામે જોઈ શકતો નહિ. તેને નરસંગની આ ગામમાં હાજરી હોય તે કપરું લાગતું હતું. અંતે તેણે એક માર્ગ શોધી કાઢ્યો. તેણે નરસંગને બેખ મૂકાવી, ક્યાંક દૂર દૂરના ગામડામાં, કારકુન તરીકે મોકલી દેવાનો મનસુબો કર્યો. એથી પોતાનું મન શાંત થશે ને નરસંગ રસ્તે પડશે. એ વિચારથી એક રાત્રે તેણે નરસંગને બોલાવ્યો.

જાણે ભીંજાઈને ધૂળતી હોય તેવી શ્રાવણ માસની રાત્રિ હતી. આકાશમાં વરસાદ તોળાઈ રહ્યો હતો, અને ઝીણી ખુંદ પડી પડીને રસ્તામાં કીચડ જામ્યો હતો. આણુંદલાલ પોતાના મીઠી હંફવાળા દિવાનખાનામાં, 'સોફા' પર બેસીને

પુરુષાર્થથી મેળવેલા વૈભવને જાણે સગર્વભરી દૃષ્ટિથી નિહા-
ળતા હોય તેમ સોપારી આવતાં આવતાં વારંવાર આમતેમ
જોયા કરતા હતા. પાસે મૂકેલી સગડીમાંથી આવતી જરા જરા
'હંફ' તેમને સાનેરી સ્વપ્ના જેવી માયાની મૂર્તિનાં દર્શન
કરાવતી હતી. અચાનક આરણ્ય ઉઘડ્યું. પટાવાળો આવ્યો ને
તેની પાછળ નરસંગનું મોં દેખાયું.

‘આવાજી ! આવો’ કહીને, આણંદલાલે એક પાસે
પડેલી ખુરશી તરફ હાથ લંબાવ્યો, ને પટાવાળાને ડોકું હલાવી
જવાની રજા આપી.

બાળપણના લંગોટિયા મિત્રો ભેગા થાય ત્યારે સામાજિક
સ્થિતિ ભૂલાર્ધ જઈને, ઘડીભર પેલું સમાન વાતાવરણ જમી
જાય છે.

પણ ‘નરસંગની આ સ્થિતિ માટે પોતે જવાબદાર છે.’
એમ વારંવાર મોટેથી મનમાં બોલતા અવાજને દબાવવામાં જ
આણંદલાલ રોકાઈ ગયા હતા.

નરસંગે પોતાની બન્ને આંખો, મંદિરમાં ગતાવી હતી
તેવી તીક્ષ્ણતાથી, આણંદલાલ સામે ચોડી. આણંદલાલને ફરી-
વાર લાગ્યું કે આવા આવા જેવા માણસને મળવામાં પોતે
ભૂલ કરી છે. પણ તે શાંતિથી સગડી પર હાથ રાખીને તાપતા
તાપતાં બોલ્યા:

‘કેમ નરસંગ ! તને આ શું સૂજ્યું ?’

શબ્દો બોલાર્ધ ગયા પછી તે પાછા મળે તેમ આણંદલાલે
છત્ત્યું. પણ એટલામાં નરસંગ હસી પડ્યો.

આવું વર્તન આણંદલાલે ઘણાં વર્ષોથી અનુભવ્યું ન
હતું. એટલે એમાં તેને અપમાન ને આમ્યતા બન્ને લાગ્યાં.

તેણે ઉતાવળથી જવાબ વાળ્યો:

‘ ભાઈ ! તમને આંહીં બેસવા દીધા. બાળસ્ત્રેહી બાણીને આટલું માન આપ્યું, ત્યારે આ બદલો આપો છો ? સીધી વાત કરોને. અને આવી રીતનું તોછડું હાસ્ય તું શા માટે કરે છે ? ’

‘ એ હાસ્યથી જ હું જીવું છું. ’

‘ તું તો બીખથી જીવે છે. ’

‘ બીખથી જો કે હું તો જીવતો નથી, પણ જીવતો હોઉં તો પણ લુચ્ચાઈ ભરેલી પ્રતિષ્ઠા, ખોટી મોટાઈ ને લાંચ ભરેલી કારકુની કરતાં એ બિખારી જીવન વધારે હલકું કે દુષ્ટ નથી. જો કે તમારા મતે આજે લાંચ ને લુચ્ચાઈ બીખ કરતાં શ્રેષ્ઠ મનાય છે ખરાં. ’

આણંદરાવને આ ઘા મર્મનો લાગ્યો.

‘ હું લાંચથી જીવું છું ? ’

બાવો નરસંગ હસી પડ્યો. ‘ ના, ના. હું એમ કહેતો જ નથી. કારકુનો લાંચથી જીવે છે. અધિકારીઓ તો કમીશનથી કે પ્રતિષ્ઠાથી જીવે છે. પણ ભાઈ . . . મને કેવળ હસવા દે. હાસ્યથી જ હું દેખીતું ઝેર પી ને પચાવી શકું છું. બોલ તું મને બીખના કામમાં મદદ કરીશ ? ’

‘ ના ’

‘ મનુષ્યના જીવનમાં ઘણી ખામીઓ દેખાતી નથી, માટે એ ખામીઓ નથી, એમ માનીને જ આપણે સૌ જીવતા નથી ? આટલું છતાં પણ મારી બીખ તને નથી રુચતી ? ’

‘ ના. એટલું છતાં હું બીખને નહિ ઉત્તેજું ! ’

‘ હરીચંદ્રા. ’

નરસંગ પાછો એકદમ ગંભીર બની ગયો: તેણે આણંદલાલ સામે જોયું: ‘ હું તમને એક બીજી વાત કહેવા આવ્યો છું. ’

‘ શું ? ’

‘ મારે પૈસા જોઈએ છીએ. ’ નરસંગે કહ્યું.

‘ તમે કાંઈ ધંધો ન કરો ? ’

‘ ધંધો તો હું કરું જ છું ને ? ’

‘ શું ? ’

‘ ભાખનો ! તમે જ મને એ પસંદ કરાવ્યો છે. બાળ-પણ સાંભરે છે ? આપણી પ્રતિજ્ઞા સાંભરે છે ?

સામે બેઠેલા બાવાના જીવનમાં અને પોતાના જીવનમાં કેટલો બધો તફાવત છે એ જોઈને આણંદલાલ મનમાં ને મનમાં, તેના ધંધાની પસંદગી તરફ દરયા ! ‘ ભાખ ! એ શું ધંધો કહેવાય ? ’

‘ ધંધા તરીકે ભાખ જેવો એક પણ ધંધો મેં જોયો નથી. ’

‘ તે હશે. હું તમને ભાખ માગવામાં મદદ નહિ કરું. તમારે કાંઈ ધંધામાં જોડાવું હોય તો પાંચ પચીસની મદદ આપું. એથી વધુ તો મારી પાસે પણ નથી. મારી જવાબદારીઓ પણ મારે ઉઠાવવી જોઈએ નાં ? હું પણ ગરીબ માણસ છું, તમારા જેવો જ. ’

નરસંગ આશ્ચર્યથી તેની સામે જોઈ રહ્યો.

‘ તમે બહુ બદલાઈ ગયા છો, ભાઈ ! ’

‘ હું બદલાયો નથી. તમારામાં, મારું કહેલું સમજવાની શક્તિ રહી નથી. ’

સવિતાનું જરા જેટલું સૂચન જ આણંદલાલને એની

જવાબદારી સમજાવવા પૂરતું હતું. પણ નરસંગ ઝેર પી જતો હોય તેમ મોંએ આવેલું વાક્ય ગળા ગયો.

‘હરીચંદ્રા’—નરસંગ ઊભો થયો. તેણે પ્રેમથી, એક વખત આણુંદલાલ સામે જોયું: ‘ભાઈ! આણુંદલાલ! ક્યારેક સંભારજો હો—અને હવે ન મળીએ તો—’ તે વધારે બોલી શક્યો નહિ, સીધો આવ્યો હતો તેવો ચાલ્યો ગયો, ને તેની પાછળ બંધ થતા બારણાનો અવાજ, દુઃખની કારમી ચીસ જેવો ધીમે ધીમે શાંત થઈ ગયો.

બીજે દિવસે ખખર પડી કે બાવાજી મંદિર છોડીને ચાલ્યા ગયા છે. સમયનો લાંબો પ્રવાહ આ વાતને પણ ગળા ગયો.

લાંબે ગાળે એક વખત તા. ૧૦મી જુને બહાર પડેલા બી. એ. ને એમ. એ. ના પરિણામમાં બે નામ સૌની આંખે ચઢી આવે તેવાં હતાં.

‘ઈંદિરા આણુંદલાલ: બી. એ. ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ.’

‘વિશ્વાસરાવ: એમ. એ. ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ.’

આણુંદલાલે વિશ્વાસરાવની તપાસ માંડી હતી. અને પોતાની ઈંદિરા જેવી બુદ્ધિશાળી પુત્રીને, જે આવો સ્વામી મળી જાય, તો પોતે જીવનનું મોટામાં મોટું કામ પૂરું કર્યું ગણાય. પોતે પોતાના જીવનને જે પુરુષાર્થથી ઘડ્યું હતું, તેની ટોચ આવતી હોય તેમ તેમને લાગ્યું. આજે એ વિશ્વાસરાવ જ તેની સામે બેઠેલ હતો.

‘તમે કહ્યું તમારું કોઈ સગું નથી?’

‘હા. હું પહેલેથી જ અનાથ છું.’

‘માબાપ બાળપણમાં ગુજરી ગયેલાં એમ?’

‘હા.’

‘ સારે તમે આટલું ભણ્યા શી રીતે ? જરાક તમારો ઇતિહાસ કહેશો ?—જે જે માહું ન લગાડતા હો—’ આણું-દલાલની, હમેશની સાથી બની ગયેલી મીઠી જબાનની વાત આવી.

‘ બહુ જ ટૂંકી વાત છે. ’

ઈંદિરાએ, ચાના એ ‘ કપ ’ સાથે પ્રવેશ કર્યો : ને જરાક હસતે મોંએ બન્ને ‘ કપ ’ મૂક્યા. પાસે ખુરશી પર બેસી, આ જુવાનની આત્મકથામાં રસ લેવા લાગી.

‘ બહુ જ ટૂંકી વાત છે. હું નરસંગલાલ બાવાજીની મદદથી ભણ્યો છું. . . . ગયે વર્ષે એ બિચારા દેવ થયા. ’

આણુંદલાલ સ્તબ્ધ બની ગયો : ‘ બાવાજી એમની અટક છે ? ’

‘ ના. એ ‘ બાવા ’ જ હતા. બીજા માગવાનું ને મારા જેવા અનેક અનાથ માટે ખર્ચ માગી લાવવાનું એ એ જ એનાં કામ. ’

આણુંદલાલને જરાક ગભરાટ છૂટ્યો : એ નરસંગને તરત ઓળખી ગયા. પણ ઓળખાણ આપવા માગતા ન હતા. એટલે અજાણ્યા બનીને પૂછી રહ્યા : ‘ પણ એ ક્યાંના હતા ?—એને મોંએ ચઢી આવેલો પ્રશ્ન ‘ આંહીંના ? ’ ગમે તેમ પાછો ગળી ગયા.

‘ એ ખબર નથી. પૂર્વાશ્રમની વાત પૂછતાં એમનું દિલ બહુ દુઃખ પામતું. ’

આણુંદલાલ જરાક ખિન્ન થતા દેખાયા. ‘ એમ ? ’

‘ હા. એ મેટ્રિકમાં નાપાસ થયા અને સારથી સંસાર છોડ્યો તે છોડ્યો. બસ. પોતાના પૂર્વાશ્રમની એ વિષેની બીજી

વાત એમણે કાઠને કદી પણ સંભળાવી નથી. ’

‘આણુંદલાલે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

‘ પણ ત્યારે તમારો ને એમનો મેળ જામ્યો શી રીતે ? ’

‘ હું અનાથવિધવાનો પુત્ર. મારી માનું નામ સવિતા. ’

‘ હેં ! ’-આણુંદલાલથી અચાનક બોલાઈ ગયું, તે કાચમાં એકા જેવા થઈ ગયા, પણ તરત જ સ્વસ્થ થઈ ગયા. પોતાના આશ્ચર્યનો બીજો અર્થ કરાવવા માટે હસી પડ્યા: ‘ એવું છે, ભળતાં નામની બીક લાગે છે. એ તો મારી બેન-બહુ વખત પહેલાં મરી ગઈ એનું નામ પણ સવિતા હતું. પણ એને છાકરું જ થયું નથી. તમ તમારે ચલાવો આગળ. ’

‘ બાવાજીએ મારી માની કરુણ કથા એક વખત કહી દીધી હતી-’

આણુંદલાલના મોં પર પ્રસ્વેદનાં ગ્રિંદુ છૂટ્યાં: શરીર હાથમાં નહિ રહે એટલી બધી અશાંતિ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી.

‘ કે સવિતાનું-મારી માનું-પ્રથમ લગ્ન તેમની સાથે થયેલું. પણ તે ભાગ્યા. સવિતા બીજે પરણી, વિધવા થઈ. મારી મા બહુ જ રૂપાળી હતી. કાંઈ મોટા અધિકારીએ, તેને સપડાવી. અને મારા જન્મ પછી, મને એ તજી ગઈ. બહુ વખત મને મળવા આવતી, ને પોતાની વાત બાવાજીને કહેતી. બાવાજી એને બહુ જાળવતા. એક દિવસ-મને ખબર પડી કે મારી મા મરી ગઈ છે. હું તે વખતે ભાગ્યે જ દસ વર્ષનો હતશ. ’ વિશ્વાસરાવનો સ્વર ગળગળો બની ગયો.

આણુંદલાલ એકી ટશે તેની સામે જોઈ રહ્યા: ‘ બાવાજીને અધિકારી બાબતની બધી ખબર હશે. શા માટે ન્યાય નહિ માગ્યો હોય ? ’

‘ બાવાજીને બધી ખજર હતી, પણ તેમણે મને કે કોઈને એ વાત ન કરી. પોતે જ ગળી ગયા. માત્ર મને મોટો કરવામાં પાછી પાની ન કરી. આજે હું જે છું તે બાવા નરસંગલાલના પ્રતાપે. ’

આણુંદલાલ ક્રોધ પરથી બેઠા થઈને આમથી તેમ આંટા મારવા લાગ્યા. તેમના અનિયમિત પગ અને ઉતાવળથી ભરાતા પગલામાં રૂપટ ગભરાટ હતો.

‘ બેન ! ’ તે ઇંદિરા સામે જોઈને બોલ્યા. ‘ તું જન્મવાની તૈયારી કરાવ. ’

ઈંદિરા ચાલી ગઈ.

૫

રાત નિર્મળ હતી. આકાશમાં ચંદ્ર હતો, તારા હતા, અને નિગૂઢ શાંતિ હતી. પરતાવો કરવાનું મન થાય એવી એકલતા હતી.

જ્યાં વિશ્વાસરાવ સૂતો હતો, તેના બારણા પાસે આવીને આણુંદલાલ થોભ્યા. અંદર જતાં પગ ઉપડ્યો નહિ. જોર કરીને ઉપાડ્યો અને પોતે અંદર ગયા. શાંતિથી વિશ્વાસરાવ સૂતો હતો.

‘ વિશ્વાસરાવ ’ . . . આણુંદલાલે જૂમ પાડી. તેનો પડધો પડતાં, આણુંદલાલ હાથની આંગળી કરડવા લાગ્યા.

‘ આ હા ! આ. . . હા ! સમજ્યું. નરસંગે, આ છોકરાનું નામ વિશ્વાસરાવ પાડીને જ પોતાનું દર્દ ખાલી કરી નાખ્યું છે. . . ’ એ નવું સત્ય મળી આવતાં. તે દુઃખથી નીચે બેસી ગયા; ‘ ઓ ! વિશ્વાસરાવ ! . . . ’

નરસંગની ભીખનું રહસ્ય પણ હવે તેની નજર આગળ તર્યું.

બીજી ક્ષણે વિશ્વાસરાવ બેઠો થયો. પોતાના ખંડમાં અત્યારે આણંદલાલને જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો.

‘ કેમ ભાઈ? અત્યારે ? ’

આણંદલાલ વિશ્વાસરાવને પોતાનો પુત્ર ગણીને બેટવા આવ્યા હતા: સવિતાને છેતરનાર અધિકારી પોતે છે, એ પસ્તાવો કરવા આવ્યા હતા. પણ છેવટની ઘડીએ તે ડગવા લાગ્યો. વાત પ્રગટ થાય તો પ્રતિષ્ઠા, ધર્મ, વૈભવ બધું જાય. તે હેં હેં ફેં ફેં થઈ ગયા તે બીજું કાંઈ હોઈ ન આવતાં વાતને ઉપાડી લેવાના વેગમાં જ બોલી ગયા.

‘ હું ઇદિરાનો હાથ તમને. . . ’

પણ તે પોતે પોતાનાથી ભડક્યા: આગળ બોલતા અટકી ગયા. શું બોલે છે એ ભાન હવે આવ્યું.

પણ જાણે જીવનનો નિશ્ચય કરીને જ કરતો હોય તેટલી દઢતાથી વિશ્વાસરાવ સામે ઊભો હતો. તેણે માથું સહેજ નીચું નમાવ્યું: જવાબ વાળ્યો:

‘ મને તો ગુરુ ને પિતા નરસંગલાલનો મંત્ર મળ્યો છે. . . ’

‘ કે ? કે ? ’

‘ મારે જ્ઞાનભિખુ બનીને જીવનનિર્વાહ કરવો. હું તો ભાખને પરણ્યો છું. અને મારી માની કાયમની યાદી રાખવા વિધવાનાં સંતાનને અને વિધવાઓના નિરાધાર જીવનને જળવડાવું. નરસંગલાલ ગુરુએ આપેલી એ જીવનકલાને હું વર્યો છું. માફ કરજો. ’

નરસંગની મહાનુભાવતાના એક પછી એક નીકળતા વધારે ઉજ્જવલ રંગો જોઈ, આણંદલાલ હાલી ઊઠ્યો. તે

મદમદ કંઠે બોલ્યો ‘ ભાઈ! તું તો મારો. . . ’

પાસેના ખંડમાંથી સ્વપ્નમાં રડતી ઇંદિરાનો અવાજ આવતાં બંને ચમક્યા.

‘ પુત્ર છે ’ એમ બોલવાની આણુંદલાલની હિમ્મત ફરી ખસી ગઈ.

‘ નાનાભાઈ જેવો છે. તને હું જ મદદ કરીશ ’

અને આણુંદલાલની નજર સમક્ષ, ‘ ભાઈ આણુંદલાલ ! ક્યારેક સંભારજો હો. હવે પાછા જો ન મળાયે તો . . . ’ એ શબ્દો બોલતી નરસંગલાલની જીવંતી મૂર્તિ ખડી થઈ ગઈ.

આખા દેહમાં જાણે નમ્રતા સીંચાઈ રહી છે. નસે નસમાંથી વિશ્વાસ ભર્યા અગાધ પ્રેમની ઉખા પ્રગટી રહી છે. એ જ નરસંગલાલ !

આણુંદલાલની આંખ તો નરસંગ સામેથી ખસે જ નહિ !

‘ ભાઈ ! ’ આણુંદલાલ વેગથી, વિશ્વાસરાવ તરફ વળ્યા. ‘ તું મારી ઇંદિરાને ન લે-તો મારી લક્ષ્મીને સંભાળજો. એક લક્ષ્મી તો તારે લેવી જ પડશે. ’

‘ ના. ’ વિશ્વાસરાવે દહતાથી જવાબ વાળ્યો. ‘ ગુરુએ આપેલા મંત્ર પ્રમાણે હું બીખમાંથી જ સંસ્થા ચલાવવા માગું છું, કેમકે શ્રીમંતની અકસ્માત ઉદારતા પર નહિ. મારે જનતાને જાગૃત કરવી હોય તો ઘેર ઘેર બીખ માગીને જીવવું રહેલું. તમારા પૈસા લઉં એથી તો મારો સંકલ્પ તૂટી જાય. ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે બીખ જેવો ઉત્તમ ધંધો એકે નથી. આ દેશમાં ઐચ્છિક ગરીબી એ વિદ્વાતાનું અનિવાર્ય આશુ-પણુ ગણાતું, ત્યાં જીવનની ઊંચામાં ઊંચી કક્ષા તરીકે બીખને

સ્થાપવી એ મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિનો અભિલાષ છે. ગુરુએ કહ્યું છે કે પોતાને માટે ભીખ માગવી એના જેવું હલકટ કાંઈ નથી. બીજાને માટે પોતાનું જાતઅભિમાન મારીને ભીખ માગવી એના જેવું ઉત્તમ કાંઈ નથી. આ દેશમાં સાચા ભિખારીઓની જરૂર છે. હરકોઈ દેશમાં સાચા ભિખારીઓ જ ઉત્કર્ષ સાધી શકે છે. નરસંગલાલ ગુરુએ આપેલી એ સાચી જીવનકલાને હું વર્યો છું એટલે હું તમારી બીજી ઈશિરા-લક્ષ્મીને નહિ સ્વીકારું. '

એમને નરસંગલાલનું જીવન વખાણવા જેવું લાગ્યું. પણ જે જીવન આપણે વખાણીએ તે કાંઈ તરત-ઉપાસનાની સિદ્ધિ મેળવ્યા વિના તરત-ગ્રહણ થોડા કરી શકીએ ?

એટલે એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના આણુંદલાલ પાછા ફરી ગયા. થોડીવારમાં નરસંગલાલે સરજવેલ બળવાન આત્માની સમક્ષ પણ એમનો, પ્રતિષ્ઠા વૈભવ ને ધર્મનો મોહ ફરી જાગી ઉઠ્યો. એને પોતે કાંઈક ન કહેવાનું કહી બેસત એ વિચારથી ઉલટો પશ્ચાત્તાપ થયો. આણુંદલાલ સહીસલામત રહેવા માટે ગુપચુપ પોતાના દિવાનખંડમાં પાછા પેસી ગયા.

અ | કાશમાંથી ખરતા તારાની પેઠે એણે ગામમાં પ્રવેશ કર્યો. અંધાર ઘેરી રાતે, શાંત નીરવ પગલે, અદૃશ્ય રીતે. એના મોં ઉપર નિર્મળ તેજ હતું. આંખમાં શાંતિ હતી. હોઠ ઉપર અજ્ઞેય એવું સ્મિત હતું.

ધર્મશાળામાં એ રહ્યો. ગામમાંથી કોઈએ પૂછ્યું નહિ : 'તું કોણ છું?' એણે કહ્યું નહિ : 'હું કોણ છું.' છતાં તેણે ગામમાં સ્થાન મેળવ્યું. હરકોઈ ગામમાં એક સ્થાન ખાલી હોય છે. એ સ્થાન એણે પૂર્યું.—ગામની શાંત સેવા કરવાનું.

લોકોની ભૂલ સુધારી; ટીકા કર્યા વિના.

લોકોની સેવા કરી; આશા વિના.

લોકોને જીવન આપ્યું; ભાંગતોડ વિના.

એ લોકોનો બનીને રહ્યો. લોકોએ એને પોતાનો માન્યો.

કામ પડ્યું ત્યારે એને જ સોંપ્યું.

સઘળા નિરાધારની જવાબદારી એને આંગણે હતી.

સઘળા લક્ષ્મણની લુચ્ચાઈ એને લીધે મળ્યાતી.

સઘળો પરાજય એને ખાતે મંડાતો.

નવો ચીલો પાડતી વખતે નિંદા એની થતી.

નિષ્ફળ પ્રયત્નની આગાહી એને ખાતે મંડાતી.

—એને વિજયની ગાથામાં અનેક ભાગ પડતા. એનો

ભાગ સૌથી નાનો રહેતો.

આપાઠી બીજનો મેઘ આકાશને છાંય રહ્યો હતો. સરજુના ધરમાં અનાથના છાનાં આંસુ જેવાં મેઘબિન્દુ પડતાં હતાં.

એ એકલી હતી. માંદી હતી. કોઈના આવવાની એને આશા ન હતી. અનાથ હતી. ગરીબ હતી, એને મદદ કરવાથી કોઈનો સ્વાર્થ સરે તેમ ન હતું. સૌએ એને તજ દીધી હતી; દીન હતી માટે, હીન હતી માટે, રોગી હતી માટે.

અને એ ઝૂંપડીનું બારણું અચાનક બિધડ્યું.

કૂતરાના ભયથી ધ્રુજતી માંદી સ્ત્રીએ અકસ્માત જ કહ્યું:
'હડ ! હડ !'

એક ડગલું આગળ ભરી પેલા પુરુષે દિવાસળી ચેતાવી હરીકેન ફાનસ આગળ ધર્યું.

અબ્બાસ મદદગારને જોઈને સરજુની આંખ એક ક્ષણ માટે એના પર ઠરી. અને એ ચમકી ગઈ.

ગિરના ડુંગરમાંથી નીતરતે પરસેવે ને ધબકતે હૈયે લાવેલ લાકડાના ભારા એને યોગ્ય પૈસા અપાવવાને બદલે અયોગ્ય રીતે હેરાન કરતા. કારણ કે લાકડાં સુકકાં હતાં, પણ પોતે જીવનરસથી રંગેલી હતી; લાકડાં વૃદ્ધ હતાં, પણ એ ભરજીવવાનીમાં હતી. એ પોતે અસ્પૃશ્ય ઢેઢી હતી, પણ એની જીવવાની તો સૌને સ્પૃશ્ય લાગતી; ત્યારે જે એક જીવાન, એની પાછળ રોજ ફરતો તે જ આજે ફરીને આવ્યો હતો.

પણ એના મોં ઉપર આજે પહેલાંની લાલસા ન હતી. આંખમાં આગળનો નરો ન હતો. ચેષ્ટામાં જૂનો વિકાર ન હતો. એ મંદ મંદ પગલે આગળ વધ્યો. સરજુની પથારી પાસે બેઠો. એનો હાથ હાથમાં લીધો. માથું બોળામાં લીધું.

'અરે ! અરે ! તમારું શરીર અબડાશે . . . લોક જોશે

મશ્કરી કરશે. સૌ હસશે . . . આખર જાશે, ' એ કેટલું બધું બોલી ગઈ. પણ પ્રત્યુત્તર આપવાને બદલે એણે એનું માથું ચાંપવું શરૂ કર્યું. આ ન માની શકાય એવી ઘટના બોટી ન નીવડે એવું મનને હસાવવા માટે અશક્ત અબળા ફરીને આંખ માંચી ગઈ.

એણે એને આવી રીતે પોતાની પાસે બેઠેલો પહેલાં ઘણી વખત જોયો હતો; પણ તે સઘળું લોકની નજરથી અદૃશ્ય હતું; ભલે સૌના મનમાં શંકા રૂપે બેઠેલું હતું. પણ આજે તો એ ખુલ્લી રીતે બેઠો હતો, એણે લોકને જોયા હતા. લોકે એને જોયો હતો. લોકને થાય તે કરી લેવાનું બેપરવા આહવાન એણે આપ્યું હતું. થાય તે સઘળું કરી લેવાનો લોકનો પણ નિશ્ચય હતો. પહેલાં, તે વખતે, એના શરીરની જુવાની એને જીતી શકી હતી. આજે મનની જાત્રિ એને દોરી રહી હતી.

તેણે ધીમેથી કહ્યું: 'સરજુ! સાંભરે છે તું લાકડાના ભારા લાવતી, ને હું ખોટેખોટા ભાવ દરાવવા આવતો! સરજુ! સાંભરે છે તું ઘાસની ગાંસડી લાવતી ને હું ભાવની ખોટી રકઝક કરતો.' છાનું આધુનિક સ્મિત એ ચહેરા ઉપર આવીને આલ્યું ગયું.

છેક મોડેથી તે ગામ તરફ પાછો ફર્યો—અસહાયને મદદ કરવાનો આત્માનંદ દઈને. સંધ્યાની ધૂસર ગોરજમાં એનો દેહ મળી જતો હતો. ને એ પાછો ફરી રહ્યો હતો, એના મનથી જાત શુદ્ધ કરીને. લોકસમૂહના મનથી પાપ આચરીને.

જ્યાં વડની ડાળીઓ પથરાતી હતી ને ઘેરો અંધકાર સઘળાં સ્થળ કરતાં વહેલો આવતો હતો ત્યાં લોક ઊભા હતા.

એ પાસે આવ્યો કે તરત બોલ્યા વિના પથરા પડવા

લાગ્યા, ઉપરથી દેશ પડતાં હતાં, પડખેથી પથરા વરસતા હતા; આસપાસથી નિષ્કુર હાસ્ય આવતું હતું. તે સમજી ગયો.

તે બોલ્યો નહિ. બોલવાનું કાંઈ હતું જ નહિ. માણસને કામમાં દોરનાર બે જ વૃત્તિ છે. લાગણી અને બુદ્ધિ. સોકમાં લાગણી હોય તો પથરા પડે નહિ. બુદ્ધિ હોય તો નિષ્કુર હાસ્ય આવે નહિ. લોકોને દલીલ ને દેખાવમાં, દેખાવ જ વધારે મહત્ત્વનો લાગે છે. તે મૂંગો માર સહન કરતો ચાલ્યો ગયો.

ખીજે દિવસે લોકોએ એને પોતાનો નાયક અજસાવી દીધો. એ છાનો પ્રેમી હતો ત્યારે પ્રતિષ્ઠિત હતો. પ્રગટ પ્રેમી થયો, ત્યારે કોડીનો બન્યો. છાનાં પાપ કરતો ત્યારે પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો. પાપને પ્રાયશ્ચિત્તથી શીટાવવા ગયો ત્યારે પાગલ મનાયો. પણ એને મન સેવા વિકાસનો માર્ગ હતો.

હવે તો સરજુને કરેલો અન્યાય મોટો હતો માટે એની સેવામાં જ વધારે વિકાસ હતો.

એણે એની સેવા કરી. એ સૌથી હલકી હતી માટે. પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિનાનું પાપ જીવનવૃક્ષને સળગાવી નાખે છે માટે. જગતના ચોકમાં ખુલ્લે દિલે એકરાર ન થાય ત્યાં સુધી કાંઈ પાપ આજસતું નથી માટે.

એના ગામમાંથી જવાનો શોક ન હતો, રહેવાનો મોહ પણ ન હતો. ગામ અગત્યનું હતું. જીવન વધારે અગત્યનું હતું. ગામ ખીજું મળી શકે, જીવન ખીજું મળતું નથી. ખીજે દિવસે તો જ્યાં સહાયની જરૂર નથી એવા ધામમાં સરજુ પહોંચી ગઈ હતી એટલે જેટલી ચૂપકીથી એ આવ્યો હતો તેટલી ચૂપકીથી તે પાછો ચાલ્યો ગયો.

ગામમાંથી ચુપચુપ પરદેશ વહી જતી હતી સમૃદ્ધિ પેઠે

તે દૂર ચર્ચ ગયો.

જ્યાં મદદની જરૂર હોય ત્યાં દેવા. જ્યાં કોઈ ઓળખે નહિ ત્યાં રહેવા. અબાણી રીતે મદદ કરવામાં એને મળ આવતી હતી માટે. એ જ એની જીવન દિલસૂઝી હતી માટે.

[૨]

અનામી

નિયમિત સાંજે છ વાગે એક અવાજ સંભળાતો: ‘બાઈ સાહેબ ! દૂધ લ્યો.’ અવાજમાં પગલામાં, ચહેરામાં અને વખતમાં એવી એક જાતની યાંત્રિક નિયમિતતા આવી ગયેલી કે બરાબર છના ટકોરા સાથે જ એ પગલાં એવી જ રીતે આવતાં દેખાય. એમાંથી બચવા ક્યારેક તો એ સમયે જ હું છાપું લઇને બેસી જતો. છાપાનો એક એવો પણ ઉપયોગ છે કે જેથી વખત પસાર થાય, અને સાથે સાથે બોલવાની કે જોવાની અનિચ્છાને સુંદર શણગાર પણ સજ્જવાય. ગાડીમાં સેકન્ડ-ફર્ટ ક્લાસના પેસેન્જરો ઘણી વખત છાપાનો આવો ઉપયોગ કરે છે. પણ હું સેકન્ડ ક્લાસનો પેસેન્જર નહિ છતાં હમેશને માટે છ વાગે આ નાટક પાંચ મિનિટ બજવી લેતો. ક્યારેક તો ઊઠીને બહાર પણ ચાલ્યો જતો; કે વખતે બરાબર છના ટકોરાની સાથે ખીસા ધડિયાળને ચાવી દેવા અંદર ચાલ્યો જતો. ગમે તેમ, ‘બાઈ સાહેબ ! દૂધ લ્યો’ એ અવાજ અને ચહેરા મેં હમેશાં દૂર રાખવા યત્ન કર્યો હતો.

શા માટે એ બબર નથી, પણ કોણુજાણે કેમ જેટલી ચીવટથી હું એ અવાજ દૂર રાખવા પ્રયત્ન કરતો એટલી જ ચીવટથી અમારા પડોશીની નાની છોકરી એ અવાજ

સાંભળીને દોડી આવતી. કદાચ એને હમેશના હમેશ જુદા જુદા અવાજ સંભળાતા હોય કે પછી એટલી વાર અભણ્યો ચહેરો જોવા મળે એટલા માટે હોય. પણ એ હમેશાં તુરત દોડતી આવે. પાંચ મિનિટ ‘બાઈ સાહેબ’ કહેનારની સામે ઊભી રહે. વંખતે મોં મલકાવે ને પછી ચાલી જાય.

એક વખત એ બાઈ એવી રીતે આવી ને ગર્ભ, પછી તેણે કહ્યું: ‘એને ત્યાં મારા જેવડી છોકરી હશે?’ આખી દુનિયામાં કોને ત્યાં શું શું છોકરાં છે, એ કામ વસ્તીગણતરીમાં હોવાથી મેં કાંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ.

પણ બીજે દિવસે તો એણે ખરેખર પેલી બાઈને પૂછ્યું: ‘તમારે ત્યાં મારા જેવડી છોકરી છે?’

એને જ્યારે આ નાની છોકરી ને પેટી મોટી બાઈ એક બીજને સમજ્યાં હોય તેમ જરાક હસ્યાં ત્યારે આ અંતઃકરણમાં સૂતેલો પેટો પ્રતિષ્ઠાનો સાપ જરાક ઊંચો નીચો પણ થયો.

બાઈએ હસીને જવાબ વાળ્યો: ‘અરે, હા રે બાઈ! મારે ત્યાં તમારા જેવડી જ દીકરી છે. તમારી પેઠે એને પણ દૂધ પીવું પડે છે.’ ‘એનું નામ શું?’

જવાબ મળે તે પહેલાં દૂધનું વાસણ બાઈને પાછું મળી ગયું હતું.

‘તારે શું કામ છે અડેન! અહીં આવતી રહે. હવે એવું ન પૂછીએ હો.’ પણ તે તો હસતી હસતી પોતાને ઘેર દોડી ગર્ભ ને પાછી બોલતી પણ ગર્ભ: ‘પૂછ્યું, જાઓ.’

પણ જે અગમ્ય કલ્પનાથી એણે શોધી કાઢ્યું હતું કે આ બાઈને ત્યાં મારા જેવડી છોકરી હશે, તે જ અગમ્ય કાલ્પનિક શક્તિથી એણે એ અનામી છોકરીની માનસ મૂર્તિ પણ રચી કાઢી.

દિવસે દિવસે એ અનામી સૃષ્ટિમાં તો વૈભવ પણ વધવા લાગ્યો. એને એમ લાગ્યું કે ‘ એ છોકરી મારા જેવડી હશે. મારી પેઠે રમતી હશે. મારી પેઠે એને મા હશે, મારી પેઠે એ માની રાહ જોતી હશે. ’ અને એવી તો અનેક વસ્તુઓ એ સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થઈ. પછી તો હમેશાં દૂધવાળીની રાહ જોવાની એને ટેવ પડી ગઈ. દૂધવાળી આવે ત્યારે એક બે સવાલ પણ પૂછે. દરેક સ્ત્રીમાં જે ગુપ્ત માતૃત્વ છૂપાયું છે તે ગુપ્ત માતૃત્વે પેલી દૂધવાળી અને આ નાની છોકરી બેની વચ્ચે એક કડી સાંધી. અને કાંઈ કારણ વિના રચાયેલી આ અનામી સૃષ્ટિમાં પેલી અનામી બાલિકા મુખ્ય ભાગ ભજવતી રહી.

‘ આજે દૂધવાળી નહિ આવે. ’ એક દિવસ તેણે બરાબર છ વાગે મને કહ્યું.

માનસશાસ્ત્ર મારો પ્રિય વિષય છે, અને એમાં પણ ખાસ કરીને જ્યાં એવું આવે કે લાગણી નબળાઈ જાય, ત્યાં હું અરધું સમજ્યા વિના, અરધું સમજીને, અરધું ફિલસૂફીમાં ખપવા, અને આખું તો મારી મૂર્ખાઈ છૂપાવવા, લાલપીળા લીટા ક્યાં કરું છું. એટલે હું અત્યારે એવા લીટા જ કરી રહ્યો હતો.

પણ જેવો મને આ વિષયમાં રસ હતો તેવો જ આ નાની છોકરીને દૂધવાળીમાં હતો. એટલે એ વિષયને અધૂરો મૂકે તેમ ન હતી.

‘ એને પાછું ઘેર કામ હોય નાં ? ’

મેં ધ્યાન આપ્યું નહિ. પણ શ્રોતા ધ્યાન આપે કે ન આપે કે ખુરશી પર જિયો નીચો થાય, છતાં જેમ ઉગતો કવિ પોતાના મિત્રશ્રેષ્ઠતાને પૂરું કાવ્ય સંભળાવ્યા વિના છોડતો મથી, તેમ આ છોકરી પણ મને છોડે તેમ ન હતી.

‘એને તો ભાઈ, મગનું પાણી કરવું હશે.’

‘અત્યારે મગનું પાણી કરતી હશે.’

‘પછી એની છોકરીને પાશે.’

જીન્યુ નીન્યું માથું કર્યા વિના હું તો મારા વિષયમાં આગળ વધતો જ ગયો.

માણસ હાર્યા પછી હાર કબૂલ કરતો નથી, તો નાનું છોકરું હાર કબૂલ કરે એ શી રીતે બને? એણે તો આગળ જ ચલાવ્યું: ‘એની છોકરીને થર્મામિટર મૂક્યું હશે નાં?’

‘એની છોકરી રોતી હશે!’ ‘ક્યારે તાવ ઉતરશે?’

અચાનક મારાથી એના ગાંઠે હાથ અડાડાઈ ગયો.

‘અરે બહેન! તને તાવ આવ્યો છે?’ ‘ના એ તો પેલી દૂધવાળી છે નાં, એની છોકરીને કાંઠે તાવ આવ્યો છે.’

‘તને કેમ ખબર પડી?’

‘એણે કાંઠે કહ્યું હતું ને, બહુ તાવ છે, કેટલો હશે?’

‘બાઈ સાહેબ દૂધ લ્યો!’ એનો એ પરિચિત અવાજ આવ્યો. પણ આજે એ અવાજમાં જરાક ઉદ્વેગ હતો. હમેશને રસ્તેથી આવવાને બદલે આજે એ ટૂંકે માર્ગે આવી હતી. પગથિયાં ચડી ત્યારે જ ખબર પડી કે એ ચહેરો પણ જરાક લેવાઈ ગયો છે.

‘લ્યો આ આવ્યાં. ઉતરી ગયો તમારી છોકરીને તાવ?’

‘ના રે, બાઈ, એ બચારી તાવમાં પડી. તાવ ધાગ-ધાગાં ભર્યો છે.’

બોલવાની અનિચ્છા છતાં, આ વખતે મારાથી અચાનક બોલાઈ ગયું: ‘કેટલો છે?’

‘એ તો કેમ ખબર પડે માડી! પણ તાળવું તો ફાટી જાય છે.’

હું મારા વિષયમાં તસ્લીન થવા તૈયારી કરતો હતો એટલામાં છોકરીએ પૂછ્યું : ‘ તમને દવા આપું ? ’

‘ ના રે માડી, દવા શું ? બંધાણ બાંધ્યાં છે. ’

અમારા પડોશમાં થોડા દિવસ પહેલાં જ એક છોકરો સમજ્યા વિનાનાં બંધાણ બાંધીને મરી ગયો હતો એ મને સાંભર્યું. મને લાગ્યું કે કદાચ આ છોકરીનું પણ એમ જ થશે. એની સૃષ્ટિમાં જરાક રસ લેવાની વૃત્તિ થઈ આવી. છોકરી મારી સામે ટગર ટગર જોઈ રહી. ‘ પેટ સાફ છે ? ’ મેં પૂછ્યું.

‘ ના રે, માડી, પાણુકા જેવું છે. ’

‘ ત્યારે લ્યો હું દવા લાવું ! ’

એક પણ અક્ષર બોલ્યા વિના જાણે દવાને ઓળખતી હોય તેમ તે છોકરી ઘરમાં દોડી ગઈ ને કબાટમાંથી શીશી લઈ આવી. શીશી ખાલી હતી. પણ શીશી એ જ દવા છે, અને દવાથી નહિ, પણ શીશીથી આરામ થાય છે, એવી દૃઢ માન્યતા સાથે તેણે તે મારા તરફ ધરી.

એના જીવનમાં મને આટલો રસ છે એવું ભાન થતાં તો દૂધવાળીએ પોતાની સઘળા આપત્તિ વર્ણવી દીધી. એને મહાન લાગતી એ આપત્તિના મૂળમાં કેવળ તરણા એથે હુંગર જ હતો. બંધાણ બાંધવા છતાં તાવ ઊતર્યો ન હતો.

મેં એને સાદી પેટ સાફ કરવાની ફાકી આપી દીધી.

બીજા દિવસે હું સાંજરે બહારથી ફરીને મોડો આવ્યો ત્યારે હજી તો કોટ ઊતારું છું તે પહેલાં છોકરીએ દોડતાં દોડતાં આવીને ખબર આપ્યા, ‘ મારા જેવડી એની છોકરીને તાવ ઉતરી છે હો ! ’

[૩]

વલ્લુકરની કન્યા

અ | કાશમાં નિઃશ્વાસ ભરેલા હૃદય જેવી ઉદાસી હતી. આરેતરફની દિશાઓ પડી ગઈ હતી. ધૂસરનો હોય તેવો ઝાંખો ઝબ્બો પૃથ્વીએ ઓઢ્યો હતો. વરસાદ પડતો ન હતો. પડવાનો પણ ન હતો છતાં નહિ જ પડે એવી આગાહી કાઢી થઈ શકે તેમ ન હતું. કૃષ્ણાષ્ટમી હતી.

લોકોને કનૈયાની મોરલી સંભળાતી હતી. એની રસિકતા સાંભરતી હતી. એની જીવનસિદ્ધિ આકર્ષી રહી હતી. ‘આશા ભર્યાં તે અમે આવીઆં ને’—એ લોકગીતે મેદાન ગાજી રહ્યું હતું. પુરુષો મસ્તીમાં હતા. સ્ત્રીઓ રંગમાં હતી. બાળકો ઉત્સાહમાં હતા. સૌ નાચતા હતા, દોડતા હતા, કૂદતા હતા, ગાતા હતા.

પુરુષોએ પાસાબંધી કેડિયાં પહેર્યાં હતાં. ઓડિયાં પાડ્યાં હતાં. વાળમાં દાંતિયા ખોસ્યા હતા. ખીસામાં આભલાં મૂક્યાં હતાં. રંગબેરંગી વસ્ત્રોમાં યૌવન ઢાંકીને સ્ત્રીઓએ મોહિની રૂપ ધારણ કર્યું હતું. સધળે ઉત્સવ ઉજવાતો હતો.

હીર ભરેલો પીળો ધાધરો, લાલ કસૂબલ ઓઢણું, ને આભલાં ભરીને આકાશી તારાથી શણગાર્યું હોય એવું આરમાની સાચી અતલસનું કાપડું પહેરીને, પુની નીકળી.

પગમાં ચમચમ થતા દેશી ચામડાના ગુલાખી ફૂમતું મૂકેલા ચાંચવાળા જોડા પહેર્યા હતા. વાળમાં તેલ સીંચ્યું તું—આંખમાં કાજળ હતું. સેંથીમાં કંકુ પૂર્યું હતું. ઓઢણીના છેડા છૂટા મૂકવાથી એનું શણગારેલું યૌવન વધુ શોભતું હતું.

એના મનમાં ખ્યાલ પણ ન હતો કે પોતે ઢેઢ છે. ઉત્સવમાં એ એટલી બધી તક્ષીન હતી. એક દિવસના આરામની એટલી બૂખી હતી. જાત બૂલી જવાય એવી કનૈયાના નામની મોહિની હતી. એને આવતી જોઈ ને કેટલાક ઢેઢીઓના રાસડા તરફ વળ્યા. પણ એનો છુટો, સ્વતંત્રતાની ધમ્મ જેવો છોડો હતો. પૂરો અડધો પણ ન હતો, ત્યાં એનું જ યૌવન જોવામાં તક્ષીન રેવડીનો વેપારી બોલી ઉઠ્યો: 'જરાક સંભાળ તો ખરી, બધે ઢેઢવાડો કરે છે તે.'

પુનીએ હાથ લાંબો કરીને છોડો ખેંચી લીધો. ને નિરાશાને છૂપાવી દેતી હોય તેમ તેને પોતાના શરીર પર લપેટી લીધો.

પણ એથી તો એ વધુ સુંદર બની રહી.

હજી તો એક પગલું આગળ મૂકે છે ત્યાં: 'છોકરી સંભાળ, સંભાળ, અડી જશે' એમ કહીને પોતાની છોકરીને આવડાથી ખેંચી લેતી એક વૃદ્ધ ડોશી એની પાસેથી નીકળી. છોકરી બરાબર સંભાળી નથી શકી એવી ખાતરી ચતાં એને હાંકતી હાંકતી પાણીના સ્થાન ઉપર લઇ ચાલી.

પુનીએ નિરાશા છૂપાવવા શરીર પર લપેટેલા ચોરસો વધુ ને વધુ તંગ કર્યો. પણ એથી તો એની દેહ વધુ ને વધુ મોહક બની.

'એ છોકરી! સંભાળ તો ખરી! એ ઢેઢી.'

પુનીએ પાછું ફરીને જોયું. દક્ષિણી જોડા ને ગોળ ચક્કર પાધડીમાં કોઈ બ્રાહ્મણ આવી રહ્યા હતા. પુની એક તરફ ખસી ગઈ. . . . પણ બ્રાહ્મણ જગ્યા પુષ્કળ હતી છતાં તેની વધારે નજીકથી ચાલ્યો ગયો. . . . પુની શંકાથી જોઈ રહી. એટલામાં તો બ્રાહ્મણે બે પગલાં જ આગળ વધીને, બીજો કોઈ અડી ન એસે એવા શુભ હેતુથી, વળી બૂમ મારી:

‘એ છોકરી ! તારું નામ શું ? સંભાળજે, પાછળ બીજા આવે છે.’ વધારે સાશંક બનીને એના તરફ એક ઊડતી નજર ફેંકી પુનીએ નજર જમીન પર ઠેરવી, એક તરફ ઊભા રહી પાછળ આવનારને માર્ગ આપ્યો. પણ પાછળ આવનાર આગળ જનાર કરતાં પણ વધારે તૃણાથી એની દેહ નિહાળી રહ્યો હતો.

જાતને અસ્પૃશ્ય ગણતા ને દેહને સ્પૃશ્ય માનતા લોકોની આવી ફિલસૂફી નહિ સમજાયાથી તે સૌનાથી દૂર પડી કોઈ ન દેખે તેમ રાસડાની રમઝટ જોવા માટે એક તરફ ઊભી રહી.

પુરી એ મિનિટ ન થઈ ત્યાં એની પછાડી ઊભું રહીને કોઈ રાસડો જુએ છે એવું ભાન થતાં તેણે પાછળ નજર કરી. કોઈ રસિયો જીવ રાસડો જોવામાં તક્ષીન હતો. તેણે પુનીની નજર પકડી તરત કહ્યું : ‘કયું ? કયસી જમાવટ . . .’

. . . પણ તે ત્યાંથી એકદમ નાસી ગઈ અને શરીરપરની ઓઢણી અંગ સાથે લગભગ બાંધ્યા જેવી ચોકસાઈથી લપેટી લીધી.

પણ તેથી તો તેનું શરીર વધુ ને વધુ મોહિની રૂપ પકડી રહ્યું.

હજી તો મૂઠ જેવી બનીને આજના પ્રસંગ પર જરાક ચિંતન કરવા એક જૂના વૃક્ષના થડ પર માથું અઢેલે છે ત્યાં તો ‘કાં પુની ! હમણાં કેમ ભારો લાવતી નથી ?’ એવા મધુર શબ્દો એનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

હાથમાં ટોપી રાખી, છૂટી બાજરી મૂકી, એક જુવાન તેની સામે ઊભો હતો. પાન ચાવીને લાલ કરેલ એના હોઠ પર જરાક છાનું સ્મિત ફરકતું હતું. આંખમાં અનેક અર્થી શબ્દો હતા. મોં પર અતૃપ્ત લાલસાની રેખા હતી.

પુની એને જોઈને આંખો મીંચી ગઈ.

‘જે ને ઢાંગ કરે છે ? હમણાં ભારો કેમ લાવતી નથી.

બોલને. લાકડી વળગાડું કે ? . . . ' અને એણે એની છાતી તરફ લાકડી લાંબી કરી.

‘કોઈ દેખશે નહિ ?’ પુની આંખો ઉઘાડીને બોલી.

‘ત્યારે બોલતી કેમ નથી ?’

‘તમે અભડાશે નહિ જિંયા વરણુના થઈને . . .’

‘કાલ ભારો નાખવા આવજે, આવીશ કે ?’

પુનીએ લુચ્ચાઈ ભરેલી રીતે હકાર કે નકાર ન સમજાય તેમ ડોકું ધૂણાવ્યું.

ખીજ કોઈ ઓળખીતા આવે છે એ જોઈને જીવાન ચાલ્યો ગયો.

વૃક્ષના થડ પર માથું અઢેલીને પુની આંખો મીંચી ગઈ.

પાસે નીકળેલા એ જણા ટીકા કરતા જતા હતા : ‘જો ને આ ઢેઠાં, આટલી છાયાવાળી જગ્યા છે તે પણ અભડાવી દીધી, જાત કોઈ હલકી છે . . . નકર આજે તડકામાં આંહી’ એ ધડી બેસવા થાય તેવું છે.’

વૃક્ષના થડ પર અઢેલું પુનીનું માથું વધારે પ્રેમથી એની સાથે ભેટ્યું. વૃક્ષના અંતરમાં સાચો જીવનરસ વહી રહ્યો હતો. એના સુકા લાકડાં એને જીવનપોષણ આપતાં હતાં: લીલાં લાકડાં સાચો આરામ આપતાં હતાં.

એક છેલ્લખટાઉ ગાતો ગાતો રસ્તા પર ચાલ્યો જતો હતો:

‘આંખોં સે આંખ મિલી, તખિયત ન મિલી.’

આંખો ઉઘાડ્યા વિના વૃક્ષના અંતરમાં રહેલી સહાનુ-ભૂતિ સાંભળતી હોય તેમ અઢેલે માથે વૃક્ષના થડ પર માથું ઢાળીને તે ઊભી રહી.

અને થોડીવાર પછી એની આંખમાંથી અદૃશ્ય રીતે બે આંસું ખર્યાં.

દુનિયામાં સધળાં મનુષ્યો સરખી વૃત્તિ ધરાવતાં નથી. આ વિવિધતાને લીધે દુનિયાનું સૌંદર્ય કોઈ ખુશનૂમા ફૂલ જેવું બની રહે છે. ઈ. સ. ૧૯૧૪ ની સાલમાં જ્યારે આ આપનો સેવક ત્રણ પૈસાના દાળિયા ઉપર દિવસ ગુળરીને, બી. એ. નો અભ્યાસ કરતો, ત્યારે તેને બે ત્રણ સુંદર ગૃહસ્થોની ભેટ થઈ ગયેલી. સદ્ભાગ્યે તેઓ ભાવનાધેલા નહિ હોવાથી, આજે જ્યારે અતિશય ભાવનાધેલછાવાળા જીવાનોની ટીકા, અકાલ વૃદ્ધો, મહાન પંડિતો, વૈયાકરણીઓ કે ખુંઠા-શાસ્ત્રીઓ કરી રહ્યા છે, ત્યારે તેઓ સહજ જ સ્મૃતિમાં આવે છે. જરા વિવિધતા મળે, અને સાથે સાથે ભૂતકાળમાં આંટો ફેરો કરીને મીઠું દુઃખ પણ અનુભવાય.

મને સાંભરે છે કે અમારી ઓરડી ૬x૬ હશે, વધુમાં વધુ. તેમાં ભાઈ નંદલાલની સાથે હું રહેતો. નંદલાલને એક વાતનો બહુ જ કંટાળો. અવાજનો. કોઈ પણ વાત તમારે ભાગ્યે જ બે હોઠ ઉધડે એટલી શાંતિથી કરવી જોઈએ. પછી એ અમદાવાદી લાઠીમાર જેવા પ્રસંગની હોય કે રાણપુરીઆ ઘોડામારની હોય. જો જરાક પણ વધુ બોલ્યા, ઉત્સાહમાં આવીને એકાદ વાક્ય વધારે પડતું બોલી નાખ્યું કે તરત જ નંદલાલ ઠંડા પ્રશ્નોથી તમને ગભરાવી નાખવાના ! એક વખત અમે રહેતા ત્યાંથી ઠીક દૂર પણ ગામમાં જ એક મેમણ

ગૃહસ્થે કોઈ સારા પ્રસંગે તાયફાનો નાચ કરાવેલો: હવે નંદ-
લાલને તો કાલિદાસનો ગમે તેવો શ્લોક હોય પણ સાંભળતાં
જ માથું ભમવા લાગે. તેને કાલિદાસ હમેશાં બહુ જ વિલાસી
લાગતો. એનો પક્ષપાત મુદ્રારાક્ષસ પ્રત્યે કે જેમાં સ્ત્રી પાત્ર જ
બહુ ન મળે. વધુમાં સવારમાં એકસોઆઠ મણકાની માળા
જપવા માટે ધીનો દીવો કરતા. ઊં લખ્યા વિના કાગળ
લખવો હરામ, શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા વિના પાણી પીવું હરામ, શનિ-
વારે હનુમાનને દહેરે ઊભા જ હોય, સોમવારે કાશીવિશ્વનાથની
પાંચ માઈત્રીની મુસાફરી ચડી ચૂકી. કલાસમાં નંદલાલની
બેચની પાસે જ મીસ ગુલબાઈ ને તારાબેનનાં નામ આવ્યાં.
ત્યાંથી ફર્યા ને છેલ્લી પાટલીએ બેઠા ત્યારે જ એ બિચારાએ
શાંતિથી રોટલો ખાધેલો. એક દિવસ મને વાણિયા કંદોઈની
ફુકાનેથી ગાંઠિયા લેતા દેખી ગયેલા. બસ તે દિવસથી મને
ચોખ્ખું સંભળાવેલું કે, મારે દલીલ નથી કરવી, તમે તમારો
ફૂંજો, પથારી ને ટૂંક સઘળું પેલા ખૂણામાં રાખજો. મેં
બહુ દલીલ કરી કે ગાંઠિયા મેં ખાધા છે માટે મને દૂર રાખો.
અને ટૂંકે ગાંઠિયા ખાધા નથી માટે તે જડ વસ્તુ બલે વચ્ચે
પડી. પણ નંદલાલ એકના બે થયા નહિ. ને વધુમાં એક
શ્લોક ટાંક્યો કે મનુષ્યનો દોષ તેના સંબંધી એવા સર્વ પદા-
ર્થોમાં સૂક્ષ્મ રીતે રહે છે.

હવે નંદલાલમાં બીજા બે સદ્ગુણ એ હતા કે પોતાનો
કોકો હમેશાં સાચો માનતા. નંદલાલ કહે કે તીખાં ખારાં છે
તો તીખાં ખારાં થઈ જાય. તમે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી એમ સિદ્ધ
કરો કે જુઓ ભાઈ, તીખાં ખારાં નથી તો છેવટે નંદલાલ
કહેવાના કે ‘પરંતુ આફ્રિકામાં તીખાં ખારાં હોઈ શકે વગેરે.’

ખીજો એમનો સદગુણ એ કે ગમે તે થાય પણ એમની માન્યતામાંથી ડગવાના નહિ.

હવે નંદલાલને અને મારે હમેશાં સાથે રહેવાનું અને હમેશાં દસ વાગ્યા પછી દીવો ઠારીને કલાક દોઢ કલાક વાદ-વિવાદમાં પણ ગાળવાનો. અમારા પક્ષ ખરાખર સામસામે રહેતા. એ કાલિદાસના જખ્ખર ઘિઝ્કારનારા તો હું એનો જ જખ્ખરો પૂજારી. એમને તર્કસંગ્રહ મોંએ. આપણા રામને તર્કસંગ્રહ જ એવો એવો. એને મન ઉપનિષદ્ ગીતામાં બધું સાધારણ, મારે મન એ જ જીવનશાસ્ત્ર. એને ઐ નમઃ શિવાયના જાપ વિના શાંતિ દેખાય નહિ. આપણા રામ શંકરને પણ વખતે 'એડમટર' નો સ્વાદ કરાવે. એટલે આજે જ્યારે ગામમાં આ જલસો છે એવા ખખ્ખર મેં નંદલાલને આપ્યા ત્યારે એમણે ગોદડું ઓઢીને વિષ્ણુસહસ્રનાં નામ જપવાં શરૂ કર્યા.

૨

વિચાર તો બહુ બહુ કર્યો પણ નંદલાલ પાસે ફાવી શકાય તેવું લાગ્યું નહિ. કહ્યું, આપણે જરાક લોકજીવન પણ જોવું જોઈએ. જવાબ મળ્યો કે વિદ્યાર્થીને વિદ્યાજીવન જ હોય. દલીલ કરી કે આપણે તે દિવસે રાણકદેવી રા'ખેંગાર જોવા ગયા હતા, જવાબ મળ્યો કે પુરુષને સ્ત્રી પાડમાં જોવાના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તેમણે સાત સોમવાર કરી લીધા છે !

વિચાર થયો કે આ જડવેદિયાને પડતો મૂકી સ્વાન્તઃ થવું. દસ વાગ્યા હતા. અને જલસો શરૂ થવાની તૈયારીમાં હતો.

‘ત્યારે હું આવું ત્યાં સુધી તમે જાગશો ?’

‘એક કુંચી તમે લેતા જાઓ.’ નંદલાલે જવાબ વાળ્યો.

‘તમે બહાર જવાના છો અત્યારે ?’

‘ હું જ્ઞાનનો સર્વાંગો ચારિત્રમાં જ માનું છું ’
 છેલ્લા જવાબનો જવાબ વાળ્યા વિના કુંચી ખીસામાં
 મૂકીને હું રવાના થયો.

૩

જલસો ખરાબર જામ્યો હતો. ઉસ્તાદી ગાયનોની ચીજ
 એક પછી એક નીકળી રહી હતી.

‘ વાહ વાહ ’ ને ‘ હા—જી ’ ‘ જી તે રો ’ ના વિલાસ
 ભર્યા સ્વરોથી વાતાવરણ જરાક ધૂણારૂપદ પણુ હતું. મનમાં
 પશ્ચાત્તાપ થતો હતો કે આવવામાં ભૂલ થઈ: એટલામાં રોશન-
 જાને એક છેલ્લી ચીજ છોડી:

‘ ચાંદની છીપ જાયગી, મેલા કફન રહ જાય ગા ’

ઘણો ખરો શ્રોતૃવર્ગ હવે તો શાંત હતો. જરાક નિરુત્સાહી
 પણ અન્યો હશે. પણ રોશનની એ ધૂન તો વધતી જ ગઈ.

આ વાતાવરણમાં જ જગ્યા છોડવી ઠીક લાગી, એટલે
 ખીજી ઉસ્તાદી ચીજ શરૂ થાય તે પહેલાં ત્યાંથી હું ચાલી
 નીકળ્યો. પણ અત્યારે રોશનની ધૂન આ જ દિશામાં હતી;
 તેણે ખીજી ચીજ શરૂ કરી, ને તેના પડધા ઝીલતો ઝીલતો
 જ હું ત્યાંથી નીકળ્યો.

‘ જીને આપકુ દેખા નહીં તનમનકુ ખોળા નહીં
 મનમેલકુ ઘોયા નહીં, નહાયા હુવાસો ક્યા હુઆ—જીને
 એસી ભાંતસે સખ લોક હૈ જસ નામકા પ્રકાશ હૈ
 ગુરુકે અચનકા ગમ નહીં, બકબક કીયાસો ક્યા હુઆ—જીને

૪

ખીજે દિવસે સવારમાં હું ઉઠ્યો ત્યાં નંદલાલે સખણું
 ગોઠવીને રાખી મૂકેલું: ટ્રંક, ખીસ્તરો, પોતાનો બધો સર-

સામાન ગોઠવી તૈયાર રાખેલો. પણ પોતે પથારીમાં દેખાયા નહિ.

વિચાર કરું છું કે આ ગૃહસ્થ અત્યારમાં ક્યાં ગયા હશે, અને એમનાં દર્શન થાય તો કહું કે ભાઈ રાતે હું ટાઈમસર આવી ગયો છું ને એક બે ચીજ લાવ્યો છું. તમારે સાંભળવી હોય તો. પણ નંદલાલ જ ગેપ.

થોડીવારમાં જ એક મજ્જુર સાથે પોતે દેખાયા. ‘સમજ ગયે, ઇતિને સામન હૈ. ક્યા લે ગા ?’

હું તો આભો બનીને બિભો જ રહ્યો.

નંદલાલ મારા તરફ ફર્યો; ‘સમજ્યા ? પ્રેમચંદ હું તમારી માફી માગું છું. આપણે બે ઘણી રીતે જુદા છીએ.’

‘અરે, પણ તમારા જેવા ઠંડા માણસને આટલી ઉતાવળ શી ? ક્યાં જાઓ છો ? મેં શું વાંક ક્યો ?’

‘હું ચારિત્રમાં જ માનું છું.’

‘અરે, પણ ભાઈ, હું ક્યાં ચારિત્રહીનતામાં માનું છું ? તમે જરા ઠરો, મને તમારો સિદ્ધાંત સમજાવો.’

‘મને તમારી દલીલમાં શ્રદ્ધા નથી. તમારામાં દલીલ જ નથી.’

‘પણ મારું એમ કહેવું છે કે જીવનમાં જરાક કુમાશ રહી શકે એટલી સંયમની મર્યાદા હોય કે જેથી ચારિત્રહીન પ્રત્યે પણ ધિક્કારને બદલે દયાભરી સહાનુભૂતિ પ્રગટે તો વધારે ઠીક.’

‘નહિ, નહિ, એ બધો દંભ છે. વાગ્ગ્ગલ છે. આત્મવંચના છે. હું જાઉં છું, આપણે હવે રામ-રામ.’

બલે આપણે છૂટા પડીએ. પણ એક છેલ્લું વાક્ય કહી લઉં. અત્યંત જીલમમાંથી બળવો થાય છે; જરાક પણ વિશાળ દષ્ટિ

નહિ, એવો સંયમ અસંયમને જ જન્મ આપે છે—વહેતે મોડે.’
 ‘કાંઈ ફિકર નહિ’ અને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના
 નંદલાલ રવાના થઈ ગયો.

૫

ગમે તેમ પણ નંદલાલની દોસ્તી તૂટતાં જીવનમાં એકાદ
 મર્મસ્થાન પર ધા લાગ્યો હોય તેવું દુઃખ થયું. પહેલી વખત જ
 લાગ્યું કે જીવનમાં કાંઈક અધુરું છે; અને એ પૂરનારની ખામી
 છે. રાતે દસ વાગે તો મારી ઓરડી શન્ય જેવી બની તે
 નાની છતાં મોટી દેખાવા લાગી. નંદલાલ હોય તો બીજું
 કાંઈ નહીં, છેવટે કાંઈની સાથે બોલવા તો થાય !

પણ એ તો ગયો તે ગયો. કોઈપણ દિવસ અમારો
 ભેટો જ થયો નહિ. એ રહ્યો ઇન્ટરમાં. હું એની આગળ
 અમારો ભેટો ન થયો, કારણ કે, મને લાગે છે કે જાણી
 ભેઈને કાંઈ દિવસ તે મારે આડે ઉતર્યો નહિ.

કોલેજ જીવન સમાપ્ત થયા પછી પંખીની માફક ફિલોલ
 કરતા વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાના માળા પ્રત્યે ઉડી જાય છે.
 કેટલાક મોટા અધિકારીઓ બનવા. કેટલાક નિત્ય દટી રહેવા.
 કેટલાક નવાયુગના ભિખારી બનવા. એ પ્રમાણે નંદલાલ ને
 હું પણ છૂટા પડી ગયા. અને એક બીજા વિષે કાંઈપણ જાણ્યા
 વિના પોતપોતાનું જીવન ચલાવી રહ્યા. એ વાતને ઘણા દિવસ
 વહી ગયા.

ત્યાર પછી સાતઆઠ વરસે અચાનક મારો અને એનો
 મેળાપ થઈ ગયો. એ વખતે હું કાલાખા તરફ રહેતો; એ ત્યાં
 ફરવા આવેલો; પહેલાં તો મને બોલાવ્યો નહિ, પણ પછી
 તરત ભેટી પડ્યો.

એના ભેટવામાં આને એની વિશિષ્ટ પ્રકારની ઠંડકને બદલે, આશ્વાસન લેવા મથતા દર્દીની નિરાધારતા હતી. જાણે એકાંતવાસમાં અનેક વર્ષો સુધી પડેલો મનુષ્ય, પોતાના જાત-ભાઈને જુએ, અને જે બાળકોચિત હરખ દેખાડે એવો કાંઈક ભાસ થતો હતો.

તે વખતે મુંબઈમાં વિખ્યાત નર્તકી સેંટ રથ ડેનીસ—નૃત્યની દેવી—આવેલી. મારો સ્વભાવ જ જરાક એવો તોફાની બની ગયેલો કે જે ભડકે એને એકાદ વીજળીનો આંચકો આપી દેવો. એટલે હું હોઠે આવેલું વાક્ય, ‘ કેમ આ યુગની તપસ્વીની સેંટ રથ ડેનીસને જોઈ આવ્યા ? ’ એમ કહેવા જતો હતો. એટલામાં સાંભર્યું કે મારી સામે ઊભેલ ઠંડુમાટલું વખતે કાણુ જાણે શું તર્કવિતર્ક ઉઠાવશે માટે સાધારણ વિવેકભર્યા શબ્દોમાં જ વાત પતાવી દેવી. બાકી હું તે વખતે માનતો હતો અને હજી માનું છું કે સેંટ રથ ડેનીસની નૃત્યકલા, જીવનનું અંતર્ગત રહસ્ય સમજાવનાર, વિદ્યા જેવી જ પવિત્ર ગણાય. પછી એ દૃષ્ટિથી જે એને જોઈ ન શકે તેને માટે જુદી વાત રહી.

‘ કેમ તબિયત સારી છે ? આંહીં શું કરો છો ? ઘણા દિવસે મળ્યા—મને લાગે છે લગભગ સાતઆઠ વર્ષ થયાં કેમ ? ’

એણે જવાબ આપ્યો; પણ જવાબમાં ભરેલી લાગણીને બદલે ખાલી શબ્દો હતા. જાણે અંતરમાં ઘણું છૂપાવીને એણે થોડું આપ્યું હોય તેવું લાગ્યું.

‘ મજા છે, સારું છે, આનંદ છે. હું બેંકમાં છું. તમે ક્યાં ઉતર્યા છો ? ’

મેં મારું ઠેકાણું આપ્યું અને અમે છૂટા પડ્યા.

પણ તેના કહ્યા વિના જ હું સમજી ગયો કે તેના મનમાં

કાંઈક ગડબાંગ ચાલી રહી હતી.

૬

સાધારણ રીતે રાતના નવ સાડાનવ પછી જરા લટાર મારીને પછી ઘેર આવવાની મને ટેવ હતી. એક દિવસ એવી રીતે આવ્યો ત્યાં સામેથી જ ‘જે જે’ કરતા નંદલાલ મળ્યા. મને આશ્ચર્ય તો થયું પણ ખુરશી ખેંચીને હું તેની સામે બેઠો.

‘કેમ ભાઈ! નંદલાલ! આજ તો અત્યારે?’

‘એક ખાસ કામ માટે મળવા આવ્યો હતો.’

‘એમ?’

‘પેલી વાત સાંભરે છે તમને? આપણે કોલેજમાં સાથે હતા તે વખતની? એક રાતે તમે જલસામાં ગયા ને હું ઘેર રહ્યો.’

વકીલો કે ડોક્ટરો અસીલ પ્રત્યે કરે છે તેવું ખાલી હાસ્ય હું હસ્યો. તેના પડધાથી હું પોતે પણ ધૂન્યો. આવું તદ્દન ખાલી હાસ્ય મેં પોતે પણ જિંદગીભરમાં ક્યારેય નહિ કર્યું હોય. મોટા અવાજનું, લાગણીહીન, ખાલી મુઠ્ઠાં જેવું.

‘હા, હા, હા, એનું આજે શું? ઓ હા, તમને હજી એ સાંભરે છે?’

‘ઓ હા’ માં ‘હા’ નો રણકાર પણ ગળ્યો હતો. ‘ઓહો—ઓ ઓ.’ પણ એનો દબાવેલો એક ઉણુ નિઃશ્વાસ જોઈને હું ગંભીર બની ગયો.

‘પહેલાં તો મને મળ પડી કે આમ આવી વાતો પ્રત્યે ધૂણા દર્શાવવાથી, મિત્રોમાં આપણી પવિત્રતા વિષે કાંઈ જિંદગી જાણ અંધાય છે. પણ મેં તનેલો રસ એ રસાસ્વાદનો ત્યાગ ન હતો. લોકલાજ ને લોકકીર્તિના લોભે સ્વીકારેલો દંભ હતો,

જેવો પાંડિતો પોથી વાંચતાં બતાવે છે તેવો. પણ પછી ધીમે ધીમે મારો સ્વભાવ બન્યો કે જે વસ્તુને એકાંતમાં ઇચ્છવી એને જ જાહેરમાં ધિક્કારવી. મને માફ કરજો, હાલની શિક્ષણપ્રણાલિ ચારિત્રનું બળ મૂકવાને બદલે આપણામાં દલીલનું બળ મૂકે છે; એ દલીલ ચારિત્રહીનતા ધૂપાવવાનું સુંદરમાં સુંદર સાધન છે. આજે વર્ષો થયાં મેં એ ઝબ્બો વારંવાર પહેર્યો છે. ’

હું તો આભો બનીને સાંભળી રહ્યો. જેને વેદિયો ઢાર ધારેલ—જેને ઠંડું માટલું ધારેલ—તેના અંતર્ગત જીવનમાં વળી કાંઈક ઊંડાણની પાછળ ઊંડાણ હતાં.

‘ તમને ખબર નથી, પણ જે કારણ માટે મેં તમારો ત્યાગ કર્યો તે જ વસ્તુ મેં પોતે કરી હતી. હું તે દિવસે જલસામાં હાજર હતો. પહેલેથી છેલ્લે સુધી હાજર હતો. ’

‘ હેં ? ત્યારે તેં મને ખોટો જ દખલાવ્યો કે ? ’

‘ એ માટે આજે હું તમારી માફ માગું છું. પણ એથી વધુ તો તમારી સલાહ ઇચ્છું છું. મેં સ્વીકારેલો ઝબ્બો મને છોડતો નથી : મારાથી જીવનનો સાદો આનંદ પણ—સંયમના ભૂત નીચે—લઈ શકતો નથી : અને સંયમ કેળવવાની મનોવૃત્તિનો પણ વિકાસ થઈ શકતો નથી. મારો ઝબ્બો છૂટે તેવો રસ્તો તમે મને બતાવશો ? ’

મેં ઊભા થઈને એનો હાથ પકડ્યો : ‘ અરે ભાઈ ! એ તો સહેલું છે. તું ઝબ્બો છોડી દે એટલે તને જીવનના સાદા આનંદની નિસરણી મારફત જ સંયમની ચાવી મળશે. સંયમ લોખંડી પંજામાંથી જન્મે છે એવી માન્યતા જ સમાજમાં આવા દંભને પોષે છે. સાદું—તંદુરસ્ત—જીવન—ને સાધારણ નિર્દોષ આનંદગમ્મત—એ કોઈ રીતે જીવનને હણનાર

વસ્તુઓ નથી. ’

આજ દિવસ સુધી જેને સંયમી માનેલ—તેને તેના જ લોખંડી પંજા નીચે કચરાતો જોઈને—અને પોતાની જ પ્રસારેલી માયામાં સપડાયલો જોઈને મને ભારે આશ્ચર્ય થયું.

નંદલાલ હૃદય ખાલી કરતો હોય તેમ આગળ વધ્યોઃ
મેં પણ તેને અટકાવ્યો નહિ.

‘મેં મારા ધરમાં પણ આ ઝબ્બો પહેર્યો. એટલે જેમ કોઈ દુર્જનને પડછાયે પાપવૃત્તિ આવે તેમ મારે પડછાયે ધર પણ ગંભીર એકધારું ચંત્ર જેવું બની ગયું છે. અમારા ધરમાં બધાં ધીમું બોલે છે. પવિત્રતા વિના બીજી વાત નથી. સંસ્કાર વિના બીજો સ્વર સંભળાતો નથી. મારાથી કોઈની મશ્કરી થાય નહિ; ગંભીરતા વિના બીજી દૃષ્ટિથી વસ્તુ પ્રત્યે જેવાય નહિ; ખુલ્લું હસી શકાય નહિ. મારા જીવનને મેં એકું ગંભીર મનાવ્યું છે કે હવે તો એ ગંભીર દેખાવા માટે જ હું જીવું છું. પવિત્ર દેખાવા માટેના પ્રયત્નમાં પવિત્ર રહેવાની સઘળી વાતો ભૂલી જવાય છે. ભાઈ, હું રાસ્પુટીન છું. મારામાં ક્યારેય વધારે પડતો ઉત્સાહ નહિ; જરાક મીઠું અસત્ય—જીવનમાં આનંદ આપે તેવું—પણ નહિ. મારા પાંજરામાં હું અત્યંત દુઃખી છું.’

‘અરે ભાઈ!’ મેં ઊઠતાં ઊઠતાં જ કહ્યું, ‘જા, જા, મેં તો તને ક્યારની મારી આપી છે. પણ હવે મારું માને તો મારાં ભાભી સાહેબ પાસે જઈને મારું નામ લઈને કહેજે કે કાલે આપણે ત્યાં એક બ્રહ્માણુસ જન્મવા આવવાનો છે. માટે આજે આપણે સૌએ ઝબ્બો કાઢીને ફરવાનું છે. જા, હું કાલે જન્મવા આવીશ, ને આપણી વર્ષો પહેલાંની વાતો સંભા-

રીને તને જરા બનાવશું. બે ચાર મિત્રોને પણ બોલાવજે અને પેલા તારા મહાદેવને રાખે છે કે નહિ? એ બિચારા વૃદ્ધ પુરાણા પુરુષને કાલે જરા ‘બેડબટર’ પણ આપીશું. એને પણ વીસમીસદીના નાસ્તાનો સ્વાદ આપવો જોઈએ.’

નંદલાલના મોં પર જરા હાસ્ય આવ્યું. એને લાગ્યું કે એણે ધારેલો ઝબ્બો જ એને દુઃખરૂપ હતો. સાધુનો પોષાક અસાધુને તો ભયંકર શયતાનિયત તરફ જ દોરે છે.

‘હમણાં પેલો એક નવોપંથ જમનીમાં નીકળ્યો છે તેની તને ખબર છે?’

‘ના.’

‘ત્યારે ભડકતો નહિ હો. આપણે જે ઝબ્બા ધારણ કરીએ છીએ—શક્તિ કે ચારિત્રબળ વિના—સમાજ સુધારાના, શિક્ષકના, રાષ્ટ્રોદ્ધારકના, ડોક્ટરના, વકીલના, વિજ્ઞાનના—એ સર્વ ઝબ્બા છોડી દેવાની હિમાયત એમાં છે: એમાં તો નમ્મ રહેવાનો ધર્મ કહ્યો છે. પણ એ નમ્મતાનો અર્થ આ છે. ચાલો. હવે મારે એક ભૈયાજીને મળવું છે, મારે જવું જોઈએ.’

બીજે દિવસે હું નંદલાલને ત્યાં ગયો ત્યારે ધરતું વાતાવરણ જોઈને અચંબો પામ્યો. ધરમાં ઠેર ઠેર નાકે આંગળી અડાડી ચૂપ રહેવાની નિશાની કરતાં ચિત્રો ચોડ્યાં હતાં. અવાજ ન થાય તેમ છોકરાં ફરી રહ્યાં હતાં. ચાવી દીધેલ પૂતળીની માફક એની વહુ જરાક માથું નમાવી હાથ જોડી ધીમું હસી. સમગ્ર વાતાવરણમાં એટલી ઠંડી હતી કે માણસનો આત્મા એકદમ સંકોચ પામે. પાંજરામાં પૂરાયલા પંખીની માફક સઘળાં અપંગ બની ગયાં હતાં. પવિત્રતા, સંસ્કાર, સંયમ, સજ્જનતા, એ સઘળાં લોખંડી પંજમાંથી જન્મે છે એવી

માન્યતા એમને ચગદી ચૂકી હતી. સંયમ એ પણ જીવનની કલા છે, એમ માનવાને બદલે એ જીવનનું પાંજરું છે એમ માનવાથી જે પરાધીનતા પ્રગટે તે સઘળા એ ઘરમાં વસી રહી હતી.

મને અત્યંત ક્ષોભ થયો. પણ પછી ધીમે ધીમે જેમ જેમ કુદરતી વાતાવરણ ફેલાતું જોયું તેમ તેમ છોકરાં ખીલ્યાં. હું તો નંદલાલની વહુની મસ્કરી કરવાનું પણ ચૂક્યો નહિ. એણે બિચારીએ આજે જિંદગીમાં પહેલીવાર નંદલાલને ખીલતો જોયો. મેં કહ્યું, ‘ભાભી, જે જે હો, મારા ગયા પછી નંદલાલ ઊધડાં ઉપાડે તો એ ચાર સંભળાવી દેજો. આમ એ હાથ જોડીને આપો. દિવસ મૂંગાં મૂંગાં રહો છો એટલે જ એ ક્ષાતી ગયો છે.’

સૌ હસી પડ્યાં. નંદલાલ પણ ખરો. સાંજે છેક મોડેથી હું ઊઠ્યો ત્યારે આખું ઘર આનંદથી ગાજી ઊઠ્યું હતું.

અમે તે દિવસે છૂટા પડ્યા હતા તેમાં, અને આજે છૂટા પડ્યા તેમાં આસ્માન જમીન જેટલો તફાવત હતો. તે દિવસે છૂટા પડ્યા, એક બીજાથી વધારે દૂર ને દૂર જવા માટે; આજે છૂટા પડ્યા વધારે ને વધારે નજીક આવવા માટે.

નવાં ખંડેર

અમલીવાળા પરામાં મોહનસુતારની કોઠ હતી. ઉનાળામાં જ્યારે કણુખી નવરા પડે ત્યારે ત્યાં દાયરો જમી જતો. શિયાળાની પોષ-મહા મહિનાની ઠંડીમાં પણ મોહનની કોઠ રાતના બાર એક સુધી તો જગતી જ હોય. આવતા જતા સભાસદો તો એ સભામાં ઘણા હતા. પણ હમેશના બેસવાવાળામાં વીરુભા, નથુ વાણુંદ, વાધજી લુહાર ને મગન મહારાજ એટલા તો ખરા જ. બાકી ગામનો એક જુવાન ધીરજલાલ કોલેજમાં ભણતો તે પાણીપતના મેદાનની, અઢારસો સત્તાવનના બળવાની, જર્મનીની એવી એવી વાતો કરવા ક્યારેક આવતો. પણ એ તો માત્ર વાતો કરવા આવતો. એને બીજો કશો રસ આ લોકમાં હતો નહિ. એટલે એને સભ્ય છતાં અસભ્ય જ ગણી શકાય. હુક્કા માટે સળગતી સગડીનાં લાકડાં સંકારતો સંકારતો મોહનસુતાર એની વાતને હોંકારો આપતો.

ગામના કેટલાક ટીખળા એને ‘ મોહનમંદિર ’ કહેતા. અને પછી તો એ ટોળીને હરાવવા માટે હોય તેમ સૌએ એ નામને જ અપનાવી લીધું.

હમેશાં રાતના આઠ સાડાઆઠે સૌ વાળુ કરીને ત્યાં આવતા. સૌથી પહેલા વીરુભા આવતા. એમને ત્યાં વાળુ વહેલું થતું. અને બીજી રીતે એ ઉપાધિમાત્રથી અજમા રહેતા. એનો મોટો છોકરો મોતીભા ખેડ ચલાવતો. પોતે

મનનમંડળીમાં જતા, રામાયણની કથા સાંભળવા જતા, ક્યારેક ધનગર આવને મંદિરે બેસતા. પણ ઘણુંખરું રાતે તો મોહનમંદિરમાં હાજરી પૂરાવતા. આવીને છોડિયાં ચેતાવે, લાકડાના કકડા મૂકે, ને હુકકો ઠીકાઠીક કરે ત્યાં નથુ વાણુંદ આવી પહોંચે. નથુ અતિ ડાહ્યો હતો. પણ મોઢે બહુ મીઠો હતો, એટલે ગામમાં કામકાજમાં સૌ એને બોલાવતા. પણ એની છોકરી મણી તોખા હતી. આખું ગામ એણે ચકડોળે ચડાવ્યું હતું. નથુવાણુંદ વીરુભા પાસેથી હુકકો લઈને જૂનું પાણી ઢોળી નાખે, નવું પાણી રેડીને પોતે ગગડાવે, એટલામાં તો ‘જે મા’રાજ’ કરતા મગન મહારાજ આવે. મગન મહારાજ ફિલસૂરી શીખ્યો ન હોત તો તો આંહી આવત જ નહિ. દસ રોટલાના લોટ ઉપર ચાર છોકરા ને પોતે બે એમ છ માણસનું કુટુંબ નભતું. ઘરનો દરિદ્રી હતો. વાતુડિયો બહુ હતો. કેટલીક વખત ગપ્પાં પણ મારતો. પ્રેમાનંદનું આખા-હરણ વાંચીને પાંચ પૈસા રળી લેતો, ને દીપણું જોઈને બૈરાંને રીઝવી લોટ દાળ મેળવી લેતો. પણ એના ચારે છોકરા નમાલા હતા. લોટ ન માગતા. ધંધો પણ ન કરતા. વાતો કરતા ને સાંભળતા. મોહન મંદિરનો સાચો સખ્ય તો વાઘજી લુહાર હતો. ભલે તે સૌથી મોડો આવતો ને થોડીવાર બેસતો પણ એના મનમાં સાચી મૈત્રીનાં બીજ હતાં. કામ પડ્યે એણે કોઈ દિવસ પાણી પાની કરી ન હતી. તેની પોતાની ફુકાન હતી, ને ઘડી બેઘડી મોહન મંદિરમાં પોતાની હાજરી પૂરાવી જતો. બાકી તે ઘણો ઉઘોગી, ઉદાર ને ભોળો હતો. તે બહુ જ થોડું બોલતો. તેનો મોટામાં મોટો ગુણ તો એ હતો કે તે કોઈની નિંદા કરતો નહિ. ઘણી વખત

હરેક પ્રકારનું નુકસાન ' હરીચ્છા ' એ સાદા શબ્દથી, જરાક દુઃખભરેલું હસીને એ સહી લેતો. એની સહનશક્તિ પણ જંખરી હતી. ઘણી વખત મગન મા'રાજને એ મદદ કરતો. વીરુભાની તો સઘળા ધીરધાર જ એને ત્યાં હતી. નથુ વાણુંદ જેવાને પણ વાઘજી માટે માન હતું.

વાઘજી રામાયણની વાત બહુ સરસ રીતે કહી શકતો. અને કેટલીક વખત તો શ્રોતાની આંખમાંથી આંસુ પડાવતો. એની વહુ બહુ કબ્જિયાળી હતી. એટલે આખું ગામ વાઘજી ભગતની ઠેકડી કરતું. પણ વાઘજીને એક નાનો છોકરો હતો, તે શુદ્ધિશાળી લાગતો હતો. વાઘજી એને જોઈને ધરતું સઘળું દુઃખ ભૂલી જતો.

સંવત ૧૯૫૪ ના શિયાળામાં એક દિવસ મોહનમંદિર આવી રીતે ભરાયું હતું. ને સૌ ઠંડી ઉડાડતા સગડી પાસે બેઠા હતા.

‘ માળી પણ ભારે થઈ હો. ધરાર ગાડું આગળ લીધું લે, મારો બેટો કાળો ! ’ નથુએ હુકકામાંથી પાણી ઢાળી નાખતાં નાખતાં આજના બનાવ પર ટીકા કરી.

વાત એવી હતી કે આજે વીરુભાનો છોકરો મોતીભા ગાડું જોડીને સીમમાંથી આવતો હશે, એટલામાં કાનીયો કાળા પણ ગાડું લઈને એ તરફથી જ આવતો દેખાયો. કાનીયાનો વિચાર ગાડું આગળ કરવાનો હતો એટલે એ પડખે ચડ્યો. એમાંથી રવદ થઈ. પુરુષાર્થનાં બીજાં બધાં બારણાં બંધ હોવાથી, એ વાતની બન્નેને અસર પણ થઈ. કાનીયો ગાડું આગળ કરી ગયો ને મોતીભાએ બળદનો પગ ભાંગ્યો.

‘ પણ એવા રવદ કરવા જ નકામા ’ મગન બોલ્યો.

‘ અરે બાઈ, ઊછળતું લોહી કેને કહે?—આજ હવે રૂપિયા દોઢસો ક્યે ઝાડેથી ખંખેરીને નવો બળદ બાંધશે? ’

જવાબ આપવા કે ટીકા કરવા માટે પહોળું થયેલું મોહન સુતારનું મોં સીવાઈ ગયું. સામેના બારણામાંથી એની વહુ રતન આવતી હતી. રતન ક્યારેય આવી રીતે આવતી નહિ. આવતી ત્યારે જખરદસ્ત વાવાઝોડાના સમાચાર લાવતી.

‘ કાંઈ ઘરમાં જુઓ છો કે એકલાં ગપ્પાં જ મારો છો? ’

વાધજી આજ જરાક વધારે મોડો હતો. એટલે એને ખોંખારો ખાઈ પ્રવેશ કરતો જોઈ રતને લાજ કાઢી.

‘ શું છે આજ રતનવહુને! ’ વાધજી બોલ્યો.

‘ બીજું શું? ઘરમાં જોવું કારવવું નહિ, ને આખો દિ કાઠમાં બેઠા રે’વું. એમ તે ઘર કેમ હાલે? ’

‘ પણ શું છે એ વાત તો કહે. ’

‘ આ તમારો ગગો રૂપિયા દસ નગદ લઈને સવારનો ગયો છે તે હજી આવ્યો નથી. ’

‘ આવશે, હમણાં આવશે. છોકરું છે તે વખતે રમતે ચડી જાય. ’

‘ અરે, છોકરું શેણે છે? મારા બાપ જેવડો તો થ્યો. કાલ સવારે વહુ ઘેર આવશે, પછી? ’

મોહન સુતારનો છોકરો પ્રેમજી બહુ તોફાની ને જુગટિયો હતો. એટલે મોહનનું દિલ આ સાંભળીને ખાટું થઈ ગયું. તે ગુસ્સામાં બોલી ઊઠ્યો: ‘ આના કરતાં વાંઝિયાં સારાં! ’

‘ એ તો એમ લાગે. ઈશ્વરની માયાનો કાઈ પાર પામ્યું નથી. સૌ સૌનાં કરમ પ્રમાણે કરણી થાય છે. ’ મગને સાંભળ આપ્યું એટલામાં તો ‘ મોહન સુતાર! એ મોહન

સુતાર ! ' કરતો સિપાઈ આવીને ઊભો. આવી રીતે સિપાઈ ને કોઈ દિવસ જોયેલો નહિ, એટલે રતન તો એક તરફ ખસી ગઈ. અને ધીરજલાલ ગુપચુપ ચાલતો થઈ ગયો.

‘ કેમ ? ’

‘ આ કેમ શું ? ચાલો ભાઈ, તમારો પ્રેમજી અમારે ત્યાં મે’માન થયો છે ! ’

‘ હે ! ’ રતનની રાડ ફાટી ગઈ : ‘ મારો પ્રેમજી જેલમાં છે ? ’

‘ હા. હાલો કાચી જેલમાં છે. રોટલાપાણી તો પહોંચાડો ! ’

‘ શું કર્યું છે ઓટીવારે ? કાં પૈસા ખોયા હશે ને કાં લીધા હશે ! ’

‘ હવે તમે હાલો તો ખરા ! ’

મોહન ચાલ્યો, વીરુભા નીચું મોં કરીને તાપતા બેઠા રહ્યા. વાઘજી મોહન સાથે ગયો, નથુ પણ સાથે ગયો. પણ વાઘજી જન્મસિદ્ધ ભલમનસાઈ ને લીધે મોહનને એકલો મૂકી શક્યો નહિ. વાણુંદને તો વાતની એવી ચટકી લાગેલી કે સાથે ગયા વિના નિદ્રા આવે તેમ ન હતી. એક ફિલસૂફીના બળથી ખેંચાતો હતો : બીજો કટેવના બોળ નીચે ઘસડાઈ રહ્યો હતો. જેલ ઉપર પહોંચ્યા.

વાઘજી જ આગળ આવ્યો. જમાદાર સાથે વાત કરી. અટક્યાળો નથુ પણ સાથે જ ગયો. મોહન તો એક તરફ ઊભો રહ્યો.

‘ ક્યાં ગયો પ્રેમજી ! ’

એક ખૂણામાંથી પ્રેમજી ઊભો થયો.

‘ વાઘજી કાકા ! મને છોડાવો. મારો કાંઈ વાંક નથી. મથુકી સાળા છે જ એવી ! ’

નથુ જે ડગલાં પાછો હઠ્યો: ‘મણુકી? મણુકી ક્યાં છે?’ પાછળથી તેના ખભા પર જમાદારનો હાથ પડ્યો. નિર્લજ્જ રીતે તે હસી રહ્યો હતો: ‘એ તો નથુભાઈ! તમારી મણી પણ અમારી મે’માન છે. જરાક પ્રેમજીભાઈને પ્રેમનો રસ ચખાડ્યો!’

પાસે ઊભેલા ત્રણચાર સિપાઈઓ મસ્કરી ભરેલું હસી પડ્યા. નથુને ભોંય ભારે થઈ પડી. પોતાની છોકરી ને પ્રેમજી જે સાથે સપડાયાં છે, એ વિચારથી એનો વાતનો રસ તો ક્યાંય ઊડી ગયો. તે ક્રોધમાં આવી ગયો: ‘ઈતો સુતારનો છોકરો છે જ એવો રેઢિયાર! સાળી છોડિયાની જાત કે?’

‘નથુભાઈ’ જમાદારે દમ ભરાવ્યો ‘તમારે વધુ પડતું બોલવાની જરૂર નથી.’

મોડેથી બંદોબસ્ત કરીને ધીમે પગલે વાઘજી ને મોહન પાછા ફર્યા ત્યારે નથુ તેમની પાછળ ચાલી રહ્યો હતો.

‘મોહનમંદિર’ આવતાં તે ત્યાંથી છૂટો પડ્યો. વીરુભાએ સાદ કર્યો: ‘કાં નથુ પરખારો?’

‘સાળી છોડિયાની જાત!’ સઘળા સાંભળે તેમ તે બખડતો ગયો.

‘અને તારી છોકરી,’ બીજું કોઈ બોલ્યું નહિ પણ રતન રહી શકી નહિ, ‘આખું ગામ જાણે છે!’

‘છોડાં કીધાં એટલે થઈ રહ્યું!’

મોડી રાતે વાઘજી ઘેર જવા નીકળ્યો ત્યારે તેના અંતઃકરણમાં સંતાપ થતો હતો. ‘આજકાલનાં છોકરાં!’ એ એક જ વાક્ય એના મનમાં ઘોળાતું હતું. શું બન્યું કે આ કેમ થયું તે સમજવાની તેણે બહુ તકલીફ લીધી નહિ.

પ્રેમજી જુગારી હતો એ સૌને ખબર હતી. મણી લોકર હતી એ સૌને ખબર હતી. પોલિસ લાંચિયા હતા એ સૌને ખબર હતી. એટલે જુગારી, લોકર ને લાંચિયામાં શ્રેષ્ઠ કાણુ એજ પ્રશ્ન હતો.

વાધજી ને વીરુભા સાથે સાથે નીકળ્યા. થોડે સુધી તો બન્ને મૂંગા હતા. કાંઈ બોલાય તેમ હતું જ નહિ. અંતે વીરુભા રહી શક્યા નહિ: ‘ નથુડો પણ વાચડો છે !

વાધજી કાંઈ બોલ્યો નહિ. એ કાંઈ ની નિંદા કરતો જ નહિ.

‘ મને લાગે છે નથુડો હવે નહિ આવે ! ’

વાધજીએ સુધાર્યું: ‘ નથુને ખોટું લાગ્યું છે. ’

‘ પણ એમાં મોહન શું કરે ? ’

‘ હશે. ’

‘ વાધજીભાઈ ! ’

‘ કેમ ? ’

‘ મને દોઢસો રૂપિયા જોઈ એ છે, છોકરે બળદ ખોટવ્યો. ને મારું કામ અટકી પડ્યું છે. હું તમને નામું પાડી દે’શ. ’ વાધજીએ ડોકું ધૂણાવી હા પાડી ને તે ગુપચુપ ચાલ્યો ગયો.

૨

ત્યારપછી મોહનમંદિરમાં એક જાતની ભયંકર ઉદાસીનતા છવાઈ ગઈ. હવે પહેલા જેવો રંગ આવતો નથી. જૂનાજમાનાની દિવાલો અને નવાજમાનાનાં બંળ એ બન્ને ભેગાં થઈને જેવું ખંડેર સરજે તેવું ખંડેર ત્યાં બની ગયું. મોહનનો પ્રેમજી જેલમાંથી તો નિર્દોષ બનીને છૂટી ગયો, પણ ત્યાર પછી ભાગી ગયો, ને તેના ગયા પછી આઠ દિવસે મણી પણ નાસી ગઈ. બન્નેના સ્વભાવમાં ઘણું સામ્ય હતું માટે તે જુદાં રહી શકે તેવું હતું જ નહિ. પ્રેમજી વટલી ગયો.

કે ગમે તે થયું પણ પ્રેમજી ને મણી મુંબઈ ભેગાં થઈ ગયાં છે એમ સૌ કહેતાં.

નથુ ત્યાર પછી કોઈ દિવસે 'મોહનમંદિર' માં આવ્યો જ નહિ. એ આખી ટોળીની નિંદા કરતો છૂટો છૂટો ફર્યા કરતો ને જે તેની વાત સાંભળે તેના પર ખુશ થતો. ધીરજલાલ એલ. એલ. બી. માં પહેલંચ્યો હતો એટલે હવે ત્યાં ક્યારેક જ આવતો. આવતો ત્યારે કબજિયાતી વાત સાંભળીને કાયદાની કલમો ખતાવતો.

રતન કે'તી કે વાણુંદની છોકરીએ મારા છોકરા પર જાદુ કર્યો છે, નહિતર એવો ડાહ્યા ડમરો છોકરો, એકદમ ભાગી શી રીતે જાય. આ માન્યતાને વીરુભાનો છોકરો મોતીભા માંદો પડ્યો ત્યારે વધારે ટેકો મળ્યો. એક તો મોતીભાનું શરીર મજબૂત. મોતીભા કોઈ દિવસ માંદો પડે જ નહિ. એક દિવસ બપોરે સીમમાંથી આવ્યો, લોહીની ઊલટી કરી, ને માંદો પડ્યો તે બેઠો જ થયો નહિ. એ કામ નથુનાં જ છે એમ સૌએ માન્યું. વીરુભાને તો એવી દાઝ ચડી કે નથુ મળે તો એને પૂરો જ કરી નાખું. ધનગર બાવાએ સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે નથુડાએ વીર નખાવીને મોતીભાને ભરખાવી લીધા. એમાં નથુને શું લાભ છે, તે વિષે કોઈએ ક્યારેય ઊહાપોહ ન કર્યો. પણ નથુ સૌની નિંદા કરતો. અને આપણી નિંદા કરનાર આપણને મારવા માટે જ નિંદા કરે છે એ તો દેખીતી વાત છે, એમ વીરુભા માનતા.

મોતીભાના મરણ પછી વીરુભાનો ઉત્સાહ ભાંગી ગયો. એ હવે મોહનમંદિરમાં આવતા, પણ તેમના દિલને શાંતિ ન હતી. તેમ મોહનમંદિર સિવાય બીજે તેનો જીવ ધરપલ

પકડે તેમ પણ ન હતું. હવે એ સૌ બેસતા ત્યારે વાતાવરણ ગ્લાનિ ભરેલું લાગતું ને કેટલીક વખત તો કોઈ ન દેખે તેમ વાધજી જોડીને ખારણાં વાસી દેતો.

‘ કેમ વાધજીભાઈ, ખારણાં ? ’

વાધજી બોલતો કે મને ખીક લાગે છે. એક દિવસ વળી આપણે નવાજૂની સાંભળવાની આવશે, અને વાધજીની ખીક સાચી પાડી.

આજે વાધજી આવ્યો ત્યારથી જ ઉદાસ હતો.

સામે બેસીને મગન મા’રાજ મહાભારતમાંથી મહારથી કથુંની વાત કરી રહ્યા હતા. નથુડાને પસાર થતો જોઈને વાત ઘડીભર બંધ રહી. પણ પાછી તરત સાંકળ જોડીને મગન મારા’જે વાત આગળ ચલાવી.

વીરુભા વિચાર કરી રહ્યા હતા કે વાધજીના રૂપિયા દોઢસો હવે ક્યાંથી આપવા એટલે એનો હોંકારો વધારે ને વધારે ખોટો થતો જતો હતો. વાધજીના મનમાં ભયંકર શંકા હોય તેમ તે ખારણા તરફ જોઈ રહ્યો હતો. આજ સવારે જ બૈરીએ કનિયો કરીને ઘરેણાંનો દાખડો એની પાસેથી લીધો હતો.

ઘણી વખત વાત બનવાની હોય તે પહેલાં વાતાવરણ વાતથી ભરપૂર હોય તેવું બની જાય છે.

રાતના દસ થયા ન હતા, છતાં મગનની આમલી પર એક ધૂવડ બોલતું હતું ને તેનો ઘેરો કર્કશ અવાજ આવતો હતો. સગડીના જલતા કોલસા બળતી આંખો જેવા લાગતા હતા. બહાર રાતની ઠંડી વધુ ને વધુ તીક્ષ્ણ બનતી હતી. શાંતિ ન હોય તો સારું, એમ મન ઈચ્છતું હતું. કારણ કે શાંતિમાં અપચુપ ભયંકર વાતો થતી હોય તેવું લાગતું હતું. વાધજી

અધીરતાથી કોલસા ફેરવતો હતો ને બારણા તરફ જોતો હતો.

કોઇનો પગરવ થયો. જોડા ખખડ્યા. પોલીસના બૂટનો સ્પષ્ટ અવાજ સંભળાયો.

‘વાધજીભાઈ !’ બારણામાં પોલીસ જ ગિભો હતો.

વાધજી તૈયાર થઇને જ જાણે બેઠો હતો. ‘ઘેરો નાસી ગઇ હશે. ઘરેણું લઇ ગઇ હશે’ તેના મનમાં વિચારોની પરંપરા આવી ગઇ.

‘વાધજીભાઈ ! હ્યો, મગનમહારાજ ! તમે પણ આંહી છો. ઠીક થયું ચાલો.’

‘કેમ ? પણ . . . પળ . . . શું છે ? કોઈ નાસી ગયું ?’ વાધજી હિતાવળે બોલ્યો.

‘ના.’

‘ચોરી થઈ છે ?’

‘ના.’

‘તારે ?’

‘તમે મારી સાથે ચાલો. ચોરી થઇ નથી, કોઇ નાસી ગયું નથી, પણ . . . તમે ને મગન મહારાજ બંને ચાલો.’

‘મગન મહારાજ ?’

‘હા, હવે જલ્દી ચાલો.’

વાધજી મનમાં હસ્યો. સમજાઈ ગયું. મગનમહારાજનો છોકરો ઘરેણું લઇ ગયો છે. એણે અનુમાન કર્યું. એનામાં પૂછવાની હિમ્મત તો ન હતી.

ધાર્યા કરતાં કાંઈક ઓછી વિપત્તિ આવી, એવો સાચો ખોટો સંતોષ લઇને વાધજી તો સિપાઈ સાથે ચાલ્યો. એની પાછળ મગનમહારાજ હતો. એની પાછળ સિપાઈ હતો. વાધ-

જુના પગલાં ધીમાં હતાં. ગતિ મંદ હતી. મનમાં અશાંતિ હતી. નીરવ અંધકારમાં ત્રણ પડછાયા ચાલી રહ્યા હતા. ભવિષ્યના ગહન કોયડા તરફ, અંધારધેરા ભવિષ્ય તરફ. શું છે તે એમાંથી એકને ખબર ન હતી. કાંઈ નહિ હોય એમ બનેને આશા હતી.

આકાશમાંથી એક બે તારા ખર્ચા-લાંબા લીસોટા કરતા, ઘોડીવાર અંધકારને ઉગ્મળતા.

વાઘજી ખરતા તારા જોઈ રહ્યો. એનું મન વધુ ઉદાસીન બન્યું. તારા કેમ ખરે છે ? તારા ક્યારે ખરે ? એણે મગન મહારાજને પ્રશ્ન કરવા હોઠ ઉઘાડ્યા, પણ એટલામાં જોલનો દીવો દેખાતાં તે ચૂપ બની ગયો.

ત્રણે જણા જોલ પાસે પહોંચ્યા. ત્યાં જમાદાર ફોજદાર ઊભા હતા. ડોક્ટર ઊભા હતા. વાઘજીના હાંજાં ગગડી ગયાં. એની બૈરી કળિયાળી હતી. એણે ઝેર પીધું હશે એવી એનેખાતરી થઈ ગઈ. એનું અંતઃકરણ કંઠણ બની ગયું. બેભાન થઈ ગયું.

‘વાઘજી !’ ડોક્ટરે બોલાવ્યો, ત્યારે વાઘજી જાગ્યો.

‘જો ભાઈ, ગભરાતો નહિ, બોલ તારે કાંઈ દુશ્મન છે ?’

‘ના.’

‘કાંઈ મિત્ર-શત્રુ હોય તેવો ?’

‘ના. મારે કાંઈ નથી. શી વાત છે તે કહો.’

સિપાઈએ ચાદર ખસેડી. ચાદર નીચે સુંદર કાંતિમાન છોકરો પડ્યો હતો. તેના વાળ પવનથી જરાક હાલી રહ્યા હતા.

‘આ છોકરો તારો છે ?’

ભયંકર ધા લાગ્યો હોય તેમ વાઘજી નીચે પડી ગયો. એના પગ ક્યારના ભાંગી ગયા હતા. અંતઃકરણ હવે ભાંગી ગયું. વાઘજી કાટી આંખે જોઈ રહ્યો.

‘વાધજી ! છોકરો તારો છે ?’

ઝળામાંથી ઝંધાતો—અથડાતો—દરડાતો અવાજ નીકળ્યોઃ
‘હા . . . અ . . . આ . . .’

‘મગન મા’રાજ તારો દોસ્ત છે ?’

‘હા.’

‘એનો છોકરો ?—એને તું ઓળખે છે ?’

મગન મા’રાજ વાધજી સામે જોઈ રહ્યો. એને થયું કે
ધરતી જગા આપે તો સમાઈ જાઉં.

‘ત્યારે જો, મગન મા’રાજના છોકરાએ તારા છોકરાને
ફાસલાવ્યો. સીમમાં તેડી ગયો. ને ત્યાં પેલા ખાટકીએ તેને
મારી નાખ્યો—ધરેણું માટે. તેં ધરેણું કેમ પહેરાવ્યાં ? મૂરખ !’

એટલામાં હૈયાફાટ રુદન કરતી વાધજીની વહુ આવી
પહોંચી. એણે કનિયો કરી ધરેણું લીધાં હતાં, છોકરે કનિયો
કરી પોતે પહેર્યાં હતાં. પછી એ શેરીમાં ગયો ને વાધજીની વહુ
પડોશીને ત્યાં બેસવા ગઈ. ત્યાર પછી છોકરો અત્યારે મળ્યો.

વાધજી છોકરાને વળગી પડ્યો. એ એનો આધાર હતો.
નાનો હતો પણ એનામાં બુદ્ધિ હતી. તીવ્ર શક્તિ હતી. વાધ-
જીની વૃદ્ધાવસ્થાનો એ ટેકો હતો.

મગન મા’રાજનો મૂરખ છોકરો જેલમાં ક્યાંક સંતાઈને
બેઠો હતો. ખૂની નીચું મોં કરી આ કરુણ દૃશ્ય જોઈ રહ્યો હતો.

‘અરેરે ! મને કહ્યું હત. હું તને રૂપિયા આપત. ધર
આપત. પટારા આપત. તેં આ છોકરાને બચાવ્યો હત.’

પથ્થર જેવા ખૂનીની આંખમાંથી પણ આંસુ નીકળ્યાં.
એને પણ થયું કે આ ખૂન ન કર્યું હોત ને ધરેણું લઈને એ
ભાગી ગયો હોત તો સારું હતું. મગન મા’રાજ રોઈ પડ્યો.
વાતાવરણ તીવ્રશોકથી ઘેરાઈ ગયું. સિપાઈઓ રડી પડ્યા.

આવા સુંદર છોકરાનો માત્ર દેહ જોવો એ કેવું ભયંકર હતું !

ધીરજલાલે પોતાના પહેલા ' અસીલ ' તરીકે મગન મા'રાજથી શરૂઆત કરી. મગન મા'રાજે છોકરો છૂટી જાય એ આશામાં ધીરજલાલનો આશ્રય લીધો. મગન જાણતો હતો કે પોતાના છોકરાનો વાંક છે, પણ આપણે જે જાણતા હોઈએ તેના કરતાં કાયદો જે જાણે તે વધારે સાચું ગણાય છે એમ કહી ધીરજલાલે તેને સમજાવ્યું કે નિર્દોષ હોવા કરતાં નિર્દોષ દેખાવું એ જ વધારે અગત્યનું છે. આખી જિંદગી જેણે ભારત રામાયણની કથામાં ગાળેલી તેને આ દલીલમાં કશી સમજ ન પડી, પણ છોકરો છૂટી જાય એ આશાથી એણે ધીરજલાલની વાત સાચી માની.

અને બન્યું પણ એવું જ. મગન મા'રાજનો છોકરો નિર્દોષ દરીને છૂટી ગયો. આખા ગામમાં ધીરજલાલની બહાદુરીનાં વખાણ થયાં. વાઘજી તો ભગત માણસ હતો એટલે એને તો આત્મજીનો છોકરો બચવા માટે આનંદ થયો. પણ વાઘજીની વહુ કહેતી કે હમણાં બચ્યો છે પણ એ વરસમાં રોમરોમ કીડા ન પડે તો જો જો. આંહી ન્યાય નથી પણ હજાર આંખવાળો તો જુએ છે નાં? મગન મા'રાજ હવે કોઈ દિવસ વાઘજીને ત્યાં લોટ માગવા જતો નહિ. તેમ મોહન મંદિરમાં પણ બન્ને બહુ ભેગા થતા નહિ, પણ ધીરજલાલની શીના રૂપિયાને બદલે મગન મા'રાજે તેને ઘર માંડી દીધું હતું. વ્યાજની રકમ ચડ્યે જતી હતી. અને થોડા વખતમાં પોતે ઘરબાર વિનાનો થઈને રખડશે એ ચિંતાથી મગન મા'રાજ દુખ્યો થતો જતો હતો.

પણ મનની ચિંતા કંઈ વ્યાજને રોકી શકે નહિ. એટલે ધીરેધીરે આંકડો મોટો થતો ગયો.

મગન મા'રાજને બીજા કાંઈ પાસેથી મદદની આશા ન હતી. કદાચ વાઘજી મદદ કરે. વીરુભા તો તદ્દન ઉત્સાહહીન બની ગયો હતો. મોહન પણ મદદ કરે એવો નહિ. એટલે મગન મા'રાજે એક દિવસ શરમ છોડીને વાઘજી પાસે વેણ નાખ્યું.

વાઘજી કાંઈ બોલી શક્યો નહિ. એના હૃદયમાં તીવ્ર ધા હતો. છતાં એણે જવાબ વાળ્યો: 'ચાલો આપણે ધીરજલાલભાઈ પાસે જઈએ. વખતે જૂની ઓળખાણ રાખીને કાંઈક માફ કરે.'

વાઘજી ને મગન બંને ધીરજલાલ પાસે ગયા. બંનેને સાથે જોઈને ગામના માણસોએ એક બીજાના કાન કરડ્યા. આખા ગામમાં વાત થઈ ગઈ કે વાઘજી મગન મા'રાજ સાથે બોલે છે.

'ધીરજલાલભાઈ!' વાઘજી બોલ્યો 'મગન મા'રાજ બિચારો ગરીબ માણસ છે. તમારે ઘરની ખોટ નથી, એટલે તમારું નામું પતી જાય અને એનો પણ આશરો ન જાય એવી કાંઈક ગોઠવણ થાય તો બહુ સારું.'

'ધીરજલાલભાઈ! બીજું કાંઈ નહિ, તો ભલા, હું થોડોક આશરો રાખી શકું એવું કાંઈક કરો.'

'પ . . . જુ મગનકાકા! એ કેમ બને? વ્યાજ તો ચડતું જ જાય છે.'

'તો આપણે ચોખવટ કરીએ.'

'હા, એની મારે ના નથી; તમે સમજો તો હું ઉપરની રકમ પણ મૂકી દેવા ખુશી છું.'

હિસાબ સમજીને બંને પાછા ફર્યા ત્યારે હતાશ હતા. ઘર તો દેવામાં જાય તેમ જ હતું. ઉપરની રકમ કદાચ માફ થાય. આખા ગામની છાતી વાતના રસિયા નથુએ સમાચાર આપ્યા કે મગન મા'રાજ તો નાહી બેઠા છે. નથુએ તો એમ

પણ કહ્યું હતું કે મગન મા'રાજ સાથે ચાલવા માટે વાઘજીની વહુએ એને ઉધડો લીધો હતો. પરંતુ એ વાત કોઈએ માની ન હતી. એટલું તો ખરું કે વાઘજી મગન મા'રાજને મદદ કરી શક્યો નહિ. કારણ કે એની વહુએ સખત જાપ્તો રાખ્યો હતો. જો મગનને મદદ કરી તો હું અશીણ પીશ એમ પણ કહ્યું હતું. એટલે વાઘજી હેમતાઈ ગયો હતો.

ખીજે દિવસે એ ગામમાં એક સાથે બે નવાં ખંડેર થયાં. વાઘજીના દોહસો રૂપિયા પાછા આપવા વીરુભાએ પોતાનું ખોરડું મોહન સુતારને માંડી આપ્યું. ને ધીરજલાલના રૂપિયાના બદલામાં મગન મા'રાજે ઘર ખંડી આપ્યું.

ધીરજલાલને જૂના ઈતિહાસનો શોખ હતો. જૂનાં ખંડેરમાં રખડીને ઘણી વખત એ સુંદર મૂર્તિઓ જોયા કરતો. પાદરમાં આવેલા પાણિયાના જૂના લેખો વાંચીને, પરગામથી આવેલા ઈતિહાસ-પ્રિય મિત્રો સાથે ધીરજલાલ એક સાંજે પાછો ફરતો હતો ત્યારે 'મોહનમંદિર' પાસેથી નીકળતાં તેણે પોતાના બાળપણનાં સંસ્મરણો તેમને કહી સંભળાવ્યાં હતાં; અને રાત્રે ગામના જુનવાણી ઈતિહાસ, અને આસપાસનાં જૂનાં ખંડેરોનાં અદ્ભુત સ્થાપત્ય અને કલા ઉપર, પોતાના પુસ્તકોમાંથી ધીરજલાલે સુંદર વ્યાખ્યાન જેવું કર્યું હતું.

હવે તો એ શૂન્ય નવાં ખંડેર જેવા 'મોહનમંદિર' પાસે એકલો વીરુભા એકો હોય.—સગડી પાસે નહિ, એ વૈભવ તો ગયો, બહાર, ધૂળના ઢગલા ઉપર. મોહન ને રતન કમાડ બંધ કરીને અંદર પેસી ગયાં હોય. મગન મા'રાજ તો છોકરાએ કરેલું પાપ નહિ ખમાયાથી, સૌ સાથે જત્રા કરવા નીકળી ગયો હતો. કોઈ વખત એકલો, અટુલો, ઘેલા જેવો વાઘજી, મગન મા'રાજની શેરી પાસે રખડતો હોય !

નવાગામ બાળ હિંદુવિધવાના હૃદય જેવું, તદ્દન ઉજ્જડ અને એકલું હતું. ગામની બહાર નીકળો એટલે ચારે તરફ ગમે ત્યાં નજર કરો, પણ આંખ હારે તેવું એકે જાડ, લીલી ટેકરી કે સુંદર વાડી કાંઈ જ દેખાય નહિ. ચારે તરફ સુકકું મેદાન: મેદાનમાં ઝીણાઝીણા છોડવા, પણ બધાજ છોડવા પાન વિનાના અને સુકકા. ફક્ત ગામના તૂટી ગયેલ જુનવાણી દરવાજા પાસે એક જૂનું મંદિર હતું, અને ત્યાં, કાંટિયા કામમાંથી વહીગયેલ શરાતનનો અંગુલિનિર્દેશ કરતા હોય તેવા બેચાર પાળિયા ઊભા હતા: અને તે પણ પકુ પકુ જ થઈ રહ્યા હતા.

ગામમાં નિશાળનું મકાન હતું. તે પણ બરાબર આ સ્થિતિને અનુરૂપ હતું. ત્રણચાર બારીમાંથી બે બારીમાં એક જ પડખું વાસી શકાય તેવું હતું: ઉપર પડાળમાં ફાંકું હતું ત્યાં કુંભાર પાસેથી માગી લાવેલ ઠીપકું ઢાંક્યું હતું. ધાબો ઉખડી ગયેલ હતો, અને થીંગડાં પર થીંગડાં આવવાથી મૂળ ધાબાને અને પાછળની મરામતને એવી ઘાટી મૈત્રી જમી હતી કે એકથી બીજાને જુદું પાડી શકાય તેવું ન હતું. બારણા આડે મોટા મોટા પથરા મૂક્યા હતા કે જેથી આંકડીની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને પવનદેવ બારણા સાથે વારંવાર દોસ્તી કરવા દોડે નહિ.

સવારના નવ થયા હશે. નરભેરામ માસ્તર પોતાના

એક જ પ્રકારના ધાટીલા સ્વરે ડીકટેશન લખાવી રહ્યા હતા: ' અને આપણી સરકાર બહુ દયાળુ ને ઘણી માયાળુ છે. ' જ્યાં દીર્ઘ ' ધ્રી ' આવે ત્યાં સ્વર વધારે પડતો લંબાવવાથી ને હ્રસ્વ ' ઇ ' કે ' ઉ ' માં વધારે પડતું ટૂંકાણુ કરવાથી, નરભેરામ માસ્તર માત્ર ચોપડીમાં જ શોભે તેવું ને વ્યવહારમાં મશ્કરી થાય તેવું બોલી રહ્યા હતા.

એટલામાં, ઉપર પડાળમાં ઢાંકેલું ઠીબકું કાગડો ચાંચ મારીને ફેરવી રહ્યો હતો તે તરફ એક છોકરાનું લક્ષ ગયું. બીજી તરફ ' સા'બ કાથળા આપો ' કહીને નાનો ભરવાડ મોટી ડાંગ લઈને નિશાળમાં આવ્યો: સામેના બારણામાંથી પગમાં રૂપાની કડલી ખખડાવતો, માસ્તરનો છોકરો ગંગારામ આવતો હતો તેને રમાડવા માટે એક છોકરો દોડ્યો. પણ ઉપર કાગડાને મારવા માટે એક છોકરો કાંકરી ફેંકેલી તે બરાબર ગંગારામ ઉપર જ પડી, અને તેણે રોવાનું શરૂ કર્યું. જે છોકરો રમાડવા માટે દોડતો હતો તેનો જ વાંક લાગવાથી તેના ઉપર ૧૨૪ અ જેવી કરડી આંખથી માસ્તર નેઈ રહ્યા !

નાનો કાથળા લઈને ચાલતો થયો એટલે પેલા છોકરા ઉપર એ કલમ ઉતરવાની તૈયારી હતી, એટલામાં એક છોકરો આવીને એકદમ માસ્તરનું બાવડું ઝાલી ' સા'બ ! સા'બ ! સા'બ ! સા'બ આવ્યા ' કરવા લાગ્યો. ' આવ્યા ' શબ્દથી ભડકેલું મગજ બારણા તરફ નજર કરે છે, ત્યાં સાંઢ ઉપરથી ઊતરીને પોસ્ટલખન્સપેક્ટર લાલકાકા, નિશાળના ખંડિત પગ-થિયાં ઉપર પોતે અખંડિત રહી શકે માટે સાવચેતીથી નીચી નજર રાખીને આવતા નજરે પડ્યા !

તે દિવસે ઇન્સપેકશન તો પતી ગયું. ને લાલકાકા

ચાલ્યા ગયા. પણ માસ્તરને ઈન્સપેક્ટરનો રુઆબ જોઈને મનમાં કાંઈનું કાંઈ થઈ જતું હતું.

સાંજે પાંચ વાગ્યા પછી ફળીમાં ખાટલો નાખીને નરભેરામમાસ્તર અને તેનાં વહુ મંજરી બેઠાં હતાં. ખાટલા પાસે ગંગારામ રમતો હતો. મંજરીનું મૂળ નામ મણી હતું, પણ આવડા મોટા ‘અમલદાર’ ની વહુને એવું નામ ખરાબ લાગે માટે માસ્તરનાં સાસુએ તે નામ બદલીને ‘મુક્તા’ રાખ્યું. અને ‘મુક્તા’ બહુ પ્રચલિત હોવાથી, અને પોતે જરાક સાહિત્યરસિક હોવાથી, નરભેરામ માસ્તરે એનું રૂપાંતર કરીને છેવટે ‘મંજરી’ નામ નિર્માણ કર્યું હતું!

‘હવે આપણો પગાર કઈ તારીખે આવશે?’

ગંગારામ હાથમાં કાંકરો લઈને મોઢામાં મૂકવાની તૈયારી કરતો હતો, તેના હાથમાંથી કાંકરો લઈને ફેંકી દેતાં મંજરીએ પૂછ્યું. ‘હવે આપણો પગાર કઈ તારીખે આવશે?’

‘કેમ?’

‘કહો’તો ખરા. પછી કહું.’

‘આપણો પગાર આજ ૨૧ મી થઈ નાં, આવતા મહિનાની દસમી તારીખે.’

‘આ વખતે મારી મોહનમાળા, ને ગંગારામનાં ઝભલાં કરાવી નાખવાં છે. અને મારા ઘાઘરા અને પોલકાં. અને આ વખતે, પાંચ બ્રાહ્મણ પણ જમાડી નાખીએ. ગંગારામને બહુ તાવ આવ્યો તે’દીના મેં માનેલા.’

નરભેરામ માસ્તર મનમાં ને મનમાં હિસાબ કરી રહ્યા હતા: સાડાતેર લેખે છ માસનો નિશાળનો પગાર એકાદી રૂપિયા. અને સાડા ચાર ટપાલના. કુલ એકસો આઠ થયા.

તેમાંથી દેવચંદ શેઠ, અમરચંદ શેઠ, અને કાનજીનાં નામાં ચૂકવવાનાં. નવા દાણા લેવાના છે. ઘાસલેટનો ડબો ખૂટયો છે, અને એક હરીકેન લેવું છે. મારાં ધોતિયાં—અને—આ બધું !

‘ જમીદારની વહુ, વહીવટદારની વહુ, અવલકારકુનની વહુ, બધાએ કરાવી છે નાં, તેવી મોહનમાળા, રૂપાળી ઝીણા દાણાની બહુ સારી લાગે છે હો ! ’

‘ અરે પણ ક્યાં જમીદાર, ક્યાં વહીવટદાર ને ક્યાં આપણે ?—આપણે—શું ? ’

‘—આપણે ય અમલદારોની હારોહાર ઊભવું તો જોઈએ નાં ?—આપણે વધુ નહિ કરાવીએ, બંગડીની વાત પછી—એક મોહનમાળા કરાવી લઈએ અને તે પણ ધરતું રાચ છે નાં ? કેમ કાંઈ બોલતા નથી ? કે તેલમાં માખ ડૂબી ગઈ ? ’

‘ આ વખતે તો મોહનમાળા કેમ કરીને થાય ? બધાનાં નામાં ચૂકવવાનાં છે અને— ’

‘ અરે, તમે તો આવા નમાલા કેમ છો ?—હવે નામાવાળો બેચાર મહિના પછી પૈસા લે એમાં શું ? ક્યાં ખોટા કરવા છે ? પણ બધાં ઓઠીપહેરીને ફરે, અને આ શ્રાવણ મહિનો આવ્યો, કુંતેશ્વર દર્શન કરવા સૌની સાથે જઈએ, ત્યારે ખાલી ડોક તો ભૂંડી લાગે બા ! ’

નરભેરામ માસ્તરે તે મહિનાના પગારમાંથી જ, મોહનમાળા ઘડાવી છે. કેટલાક વેપારી પૈસા ખમ્યા છે. કેટલાક વ્યાજ ચડાવે છે. પણ કુંતેશ્વરમહાદેવનાં શ્રાવણમાસનાં દર્શન, સૌની જેમ, મંજરીએ, ડોકમાં મોહનમાળા નાખીને કર્યા છે. તે વહીવટદારની તથા જમીદારની વહુએ તેની મોહનમાળા વધારે કારીગરીવાળી કહીને વખાણી ત્યારે તેનું હૃદય સંતોષથી ફૂલ્યું છે !

એકદમ પૈસાદાર થવાની આશામાં નરભેરામ માસ્તરે, ઘણાંઘણાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં: પણ સ્વપ્નને મૂર્તિમાન કરવા માટે જે સાહસ ને ઉદ્ધોગ જોઈએ તે તેમનામાં મળે નહિ: તેમણે કેટલીક લોટરીમાં ટીકીટો ભરી-પોતાના નામની, મંજરીના નામની, ગંગારામના નામની-પણ સર્વે ટીકીટો નકામી ગઈ! જ્યારે એક વખત તો પોતાના નંબર પછીના નંબરને જ ઇનામ મળ્યું-અને તે પણ રૂપિયા પાંચ હજારનું પહેલું ઇનામ-અધધધ! ત્યારે તો નરભેરામ માસ્તર આખી રાત સૂતા નહિ.

કોઈ વેપારીના મુનીમ તરીકે રહેવા માટે, આફ્રિકામાં જવા માટે, મુંબઈની મુળજી જેઠા માર્કેટમાં ગુમાસ્તા થવા માટે, એવા ઘણા ઘણા અર્ધદગ્ધ પ્રયત્નોની નિષ્ફળતા તેમના જીવનમાં ધર કરીને રહી હતી: મુંબઈનો મુળજી જેઠા માર્કેટમાં કામ કરતો એક પચાસવરસનો કપોળવાણિયો નવાગામમાંથી અગિયાર વરસની કન્યાને પરણી ગયો, ત્યારે માસ્તરને રૂપિયા પચીસ ને ગંગારામને ઝભલું તે વાણિયાએ ‘ઇનામ’ દાખલ આપેલ; પણ તે સિવાય બીજી એક પાઈ પણ માસ્તરને કોઈ દિવસ મળેલી નહિ. એટલે જીવનમાં ધર કરી બેઠેલો એ જાંડો અસંતોષ તેમને ચારે તરફથી ઘેરી રહ્યો હતો!

રખારી, ખેડૂત, વેપારી, લુહાર, સુતાર, કુંભાર, બધાને હિમાલયના જંગલોની જગો જેવા કારકુનો, ઉધાડે છોગે ચૂસતા અને આવી ‘સારી કામગીરી’ કરવા બદલ અમલદારો એમને ‘પ્રમોશન’ માટે લાયક ગણતા; જ્યારે નરભેરામ માસ્તરનો ‘સાહેબ’ હૂંઠા બાવળિયા જેવો, આવે ત્યારથી કાંટા વાગે અને એની છાયામાં ઊભા રહેવાની પણ આશા

નહિ:આવી રીતે નરભેરામ માસ્તરની ચારે તરફ એવું વાતાવરણ ભર્યું હતું, કે, તેમને જીવનમાં સંતોષ વળે નહિ અને ભવિષ્યના જીવન માટે હમેશાં ચિંતા થયા કરે. અધૂરામાં પૂરું ‘ વ્યવહાર ’ જાળવવા માટે એમણે જે ખર્ચ માંડેલો તે હમેશાં એમની ઉધાર બાબત જ નમતો રહે. એટલે એ બધી ગડમથલોથી કંટાળીને ઘણી વખત ‘ ઘડી ઘેલા છોડી, ઘડમથલ તારા જન્મ-તની ’ એ લીટી ગોખતાગોખતા બારથી બે સુધી માથે ઘોતિયું ઓઢીને સૂઈ જતા. અને એમના જીવનમાં આ બે કલાક જ ખરો આરામ મળતો. બાકી પછી તો કાંઈ ને કાંઈ વગર પૈસાનું લફરું સંભાળવાનું હોય જ.

ગુલામના હૃદય જેવી અંધારી રાત જામી હતી: આકાશમાં તારા ચળકતા હતા, પરંતુ તે પણ જાણે કે આશાના બિંદુ જેવા નહિ, પણ નિરાશાના સંકેતચિન્હ જેવા લાગતા હતા: ગાઢઅંધકાર-જોઈ ને ગુનો કોઈ દિવસ અજવાળું દેખશે જ નહિ, એવા અનુમાન પર આવવાનું સહજ જ મન થાય એવી રાત્રિ હતી. આવી અંધારી રાતે નરભેરામ માસ્તર પોતાના ખંડમાં એકલા બેઠા હતા. ભોંમાં દાટેલી પોસ્ટનો ટ્રેઝરી ખુલ્લી હતી: પાસે એક ટેબલ પર હરીકેન પડ્યું હતું: અને નરભેરામ માસ્તર ઝિંડી ચિંતાથી, એક રજીસ્ટર કવરને આમથી તેમ ફેરવી રહ્યા હતા. ઉપર ‘ સાડી અગિયારસો રૂપિયાનો વીમે. ’ એ શબ્દ-જાણે સોનાની મૂર્તિ હોય તેવા તેમના હૃદયને આકર્ષી રહ્યા હતા.

પાસે જ એક કાગળ ખુલ્લો પડ્યો હતો: ‘ શા માટે તમને નોકરી પરથી ઉતારી ન મૂકવા ? ’ એ વિષે ખુલાસો માગતા તે કાગળ તરફ નરભેરામ માસ્તરની દષ્ટિ પડી ને તરત જ

પાછી વળતી હતી: અને એક બીજા કવર ઉપર ઠરતી હતી. કવર સાસુનું હતું. ગંગારામ મંજરી વગેરે સૌ ત્યાં ગયાં હતાં. ગંગારામને મરડો થયો હતો. મંજરીને ‘ન્યુમોનિયા’ લાગુ પડ્યો હતો: અને સાસુ પોતે ખાટલાવશ હતા. ‘ડોક્ટરના બીલના રૂપિયા પચાસ જલદી મોકલજો, જો ફરીવાર મોં જોવું હોય તો,’ આવું ‘અસ્ટીમેટમ’ એમાં લખાઈને આજે જ આવ્યું હતું. હજી તો પોતે પંદર દિવસ પહેલાં જ ત્યાં સાત દિવસ રહી આવ્યા હતા, અને ત્યારે નિશાળનો ખંદોખસ્ત ક્યાં છતાં, છોકરાંની સેનાએ કાંઈ હલો કરેલો, તે વિષે તેમનો ખુલાસો માગતો કાગળ તો સામે જ ખુલ્યો પડ્યો હતો, ત્યાં આ પોતાના ઘરની નવી ઉપાધિ આવેલી જોઈને, નરભેરામમાસ્તર હતાશ બની ગયા. તેમનું મન એક જ ઝંખનાએ ચડી ગયું: ‘પૈસા ! પૈસા હોય તો આ એકે ઉપાધિ ટકે નહિ. અને એ પૈસા—લગભગ સાડી અગિયારસો રૂપિયા—તેમના હાથમાં આજે જ આવી પડ્યા હતા. નરભેરામ માસ્તરનો લગભગ છ વર્ષનો પગાર !’

પોતે ઊઠ્યા. પડછાયો હમેશ કરતાં વધુ લાંબો લાગ્યો. તે જરાક ભડક્યા. પાસેના ખંડમાં ખખડાટ થયો. કોઈ આવ્યું કે શું ? ઉઘાડા રહેલા ઘઉં ઉપર માત્ર ઊંદર દોડી રહ્યો હતો.

બાર ઉપર બે થયા ત્યારે નરભેરામમાસ્તરના ખંડમાંથી અચાનક ‘દોડો ! ચોર ! ચોર !’ની બૂમો સંભળાઈ; હરીકેન લડક્ટે ચડી ફૂટી ગયું : ઘાસલેટનો ડબો હળી ગયો : અને તેનો ભયંકર ભડકો ચારે તરફ પથરાઈ રહ્યો : ‘દોડો ! દોડો !’ની બૂમ પડી. ચારે તરફથી સિપાઈસિપરાં દોડતાં આવ્યાં : અને સ્વપ્ન જેવો ચોર શોધવા બધી તરફ દોડાદોડ થઈ રહી. સરકારી ટ્રેઝરીમાંથી ચોર બધું ઉપાડી ગયો ! પણ

સણસણાટી બધે એવી હતી કે કાંઈ એ ચોરી નથી કરી, પણ માસ્તરને સ્વપ્ન લાધ્યું હતું ! ગમે તેમ, નરભેરામ માસ્તરે પચાસ રૂપિયા ગંગારામને તો મોકલી આપ્યા હતા.

બીજે દિવસે સંધ્યાકાળે જ્યારે પોસ્ટલઈન્સ્પેક્ટર લાલકાકા સાંઠ પરથી નીચે ઉતર્યા ત્યારે તેમને સામે લેવા આવેલ નરભેરામ પ્રત્યે લાલકાકાએ એક એવી કરડી દષ્ટિ ફેંકી કે જીવનમાં ગુનો કરવા નહિ ટેવાયેલા, અને હજી વાત રોળી-ટોળી નંખાતી હોય તો તેમ કરવા તૈયાર થયેલા માસ્તર તો ઊભા ને ઊભા ધૂળવા લાગ્યા !

‘ માસ્તર ! આ કાંઈ કણુબીની ચોરી નથી કે છ મહિના સુધી પત્તો નહિ મળે હો !—જરા ચેતો તો સારું.’

‘ સા—બ ! હું નિર્દોષ માર્યો જાઉં છું ! ’ એટલું કહીને નરભેરામ ચૂપ રહ્યા. પણ તેમની હિમ્મત છૂટી ગઈ હતી. હિમ્મતભેર સામે જોઈ શક્યા પણ નહિ.

લાલકાકા તરત પામી ગયા કે આમાં કાંઈ વધુ તપાસની જરૂર નથી : ‘ માસ્તર ! ગુપચુપ પૈસા ટ્રેઝરીમાં છોડીને ચાલ્યા જાવ. . . તમારા સારા માટે કહું છું. સાત વરસની કેદ ’

માસ્તર ધૂળવા લાગ્યા.

‘ બસ એટલામાં સમજી જાઓ. ’

‘ પ . . . પ . . . પ . . . પ કરતા નરભેરામ બોલી ગયા :

‘ પ . . . છુ . . . પણ સા’બ ! પચાસ રૂપિયા ઓછા છે. ’

‘ પચાસ ઓછા છે ? ક્યાં ગયા ? ’

‘ સા’બ, મારી પત્નીને ન્યુમેનિયા થયો છે—’ નરભેરામ વધારે બોલી શક્યા નહિ. તે ધબ દબને નીચે બેસી ગયા. લાલકાકાએ દસ દસ રૂપિયાની પાંચ નોટો સામે ધરી :

‘હ્યો, આ તમારા માટે અને પેલા પચાસ ભલે એછા રહ્યા. પણ સમજ્યા કે ? રસ્તો માપી લો.’

લાલકાકાને ખતાવી બધું ટ્રેઝરીમાં મૂકી નરભેરામ અકસ્માત મળેલી શ્રીમંતાર્થત્યાગી પાછલે બારણેથી કેઈ નદેખે તેમ રવાના જ થઈ ગયા. મૂઠી વાળીને દોડવા જ લાગ્યા. અને અંધારું થતામાં તો આડે અચળે વગડે થઈ કેટલે ય દૂર નીકળા ગયા.

માસ્તરનો પહેલો વિચાર તો ગંગારામને જ મળવા જવાનો હતોઃ પણ લાલકાકાની કરડી આંખ, ફોજદારી હાકલ અને સાત વરસની કેદઃ એ બધાં દૃશ્યો જાણે મૂર્તિમાન બનીને માથા વિનાનાં ખવીસ હોય તેમ તેમની આગળ નાચતાં હતાં ! કેઈ દિવસ ગુનો કરેલો નહિ, હૃદયની દુર્બળતા પાર વિનાની, આજ દિવસ સુધી સહન કરેલી ગરીબીએ સઘળા ચપળતા હણી લીધેલી, એટલે નરભેરામ તો ધાકમાં ને ધાકમાં જે સ્ટેશન નજીક પડ્યું ત્યાં પહોંચી ગયા, ને ગમે ત્યાંની ટિટ્ટિ લઈને એક વખત તો સહિસલામતી માટે દૂર-દૂર થઈ ગયા.

નરભેરામ ક્યાં ક્યાં રખડ્યા ? તેમણે નર્મદાની પ્રદક્ષિણા કરી, ત્રણવખત હિમાલય જઈ આવ્યાઃ જ્યાં જ્યાં ફીક લાગ્યું ત્યાં ત્યાં સર્વસ્થળે રખડ્યા. પણ તેમના હૃદયને ક્યાંય શાંતિ વળી નહિ ! રાત ને દિવસ પોતાનું ઘર, વહુ, બચ્ચું, બધાં સાંભર્યાં કરેઃ પાછા ફરવાની હિમ્મત મળે નહિઃ અને પછી તો ધીમે ધીમે એ જીવનને ટેવાઈ ગયા. એમ ને એમ એક બે ત્રણ અને બાર તેર વર્ષ વીતી ગયાં.

એક દિવસ ઉજ્જડ નવાગામની તદ્દન શૂન્ય જેવી સાંજ નમતી હતી. ગામના દરવાજા બહાર ઊભા રહીને લાંબી નજર કરે તો લાગે કે ચારે તરફ એકલી નીરવ શૂન્યતા ખડકાઈ

રહી છે. જાણે કોઈ બોલતું નથી. કોઈનામાં જીવ નથી. ક્યાંય પ્રાણ નથી. એવી ધુમ્મસ જેવી સાંજને વિંધીને એક મુસાફર નવાગામ તરફ ચાલ્યો આવે છે. નમી મયેલા, અકાલ વૃદ્ધ શરીર પર એક ખડીઓ લટકે છે, પગમાં પહેરવા માટે નહિ પણ ઢસડવા માટે હોય તેવાં મારવાડી પગરખાં છે.

નિશાળ પાસે આવીને તે એક ખાંચામાં વળ્યો. જરાક આશ્ચર્યથી થંબ્યો: એક ખડકીમાં જીવાન છોકરો ઊભો હતો. તેને પૂછ્યું: ‘ નરભેરામ માસ્તરનું ઘર આ ? ’

જીવાને ડોકું ધુણાવીને હા પાડી.

‘ બદલાઈ ગયું લાગે છે ’ એમ કહીને મુસાફર આગળ વળ્યો. ઘરની ખડકી તદ્દન નવી હતી. ભીંતો સુવ્યવસ્થિત રીતે ઘોળ કરેલી હતી. મુસાફર જાણે આ નવાઈ જોતો હોય તેમ ખડકીમાં બેઠો.

અંદર ફળીમાં ખાટલા પર બેસીને એક આધિડ વયનાં બાઈ ને એક ડોસી બન્ને કાલાં ફેલી રહ્યાં હતાં: ફળીમાં હમણાં ધાવીને છૂટું થયેલું પાડરડું દોડાદોડ કરી રહ્યું હતું.

‘ ઓળખો છો ? ’ એમ મોંમાં આવી ગએલો શબ્દ મહામહેનતે પાછો ગળીને મુસાફર જરાક આગળ વળ્યો : તેની પાછળ જ ચેત્તો જીવાન પણ આવીને ઊભો રહ્યો હતો.

‘ થોડુંક પાણી પીવું છે ! ’ તેણે કહ્યું. તેના શબ્દોમાં રહેલી લાગણીની ધૂંગરી એટલી સ્પષ્ટ હતી, કે સૌ તેની તરફ જોઈ રહ્યાં.

‘ ક્યાં રહેવું ? કેવા છો ? ’ જીવાને પૂછવા માંડ્યું. આ જીવાનના ચહેરામાંથી જાણે ફરી નાનો મંગારામ પ્રગટતો હોય તેમ નરભેરામ માસ્તરને લાગ્યું. તે અનિમિષને તેની

સામે જોઈ રહ્યા. ‘ ગં . . ગા . . રા . . મ ! ’

આ મુસાફર પોતાને ઓળખે છે, એ જોઈને આશ્ચર્યથી ગંગારામ ચારે તરફ નજર ફેરવી રહ્યો હતો, એટલામાં મંજરી ખાટલા પરથી બેઠી થઈ. મુસાફર સામે થોડીવાર જોઈ રહી. ‘ આ તો એ જ ’ તેણે ગાંઠ વાળી. અને તરત પોતાની માને વાત કરી.

માસ્તરનાં વૃદ્ધ સાસુ આગળ આવ્યાં : ‘ લો ! તમે છો ? આમ તે પાણી માગતું અવાય ? અમે તો કહ્યું કાંઈ ટૂંકના ટૂંક ભરીને લાવશો—આવો—આવો. ’ અને તેણે માસ્તરને બેસવા માટે ખાટલો પાસે ખેંચ્યો.

‘ કેટલાં દુઃખ વેઠ્યાં, કેવી કેવી મહેનત કરી, ત્યારે ધર બચ્યું તે ગંગારામ બહ્યો. આજે જ એનું પરિણામ આવ્યું હતું. તે મોટ્રકમાં પાસ થયો હતો. હવે તો સ્થિરમન કરીને રહો. ’ એવી એવી અનેક વાર્તાઓ—ચાર વર્ષના ગાળામાં બનેલી સર્વે—ફરી ફરીને નરભેરામમાસ્તર પાસે વર્ણવતાં, બન્ને સ્ત્રીઓ રડી પડી ! જાણે એ ના એ પ્રસંગો આજે ફરીવાર બની રહ્યા હોય !

આ પ્રમાણે નરભેરામ માસ્તર ફરી સ્થિર થયા : પણ તેમના હૃદયમાં એક ડંખ રહી ગયો. જે વખતે મારે કુટુંબને રક્ષણ આપવું જોઈતું હતું, તે જ વખતે મેં તેમને છોડ્યાં. અને તેમણે અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ જમાવેલી ધરની શાંતિ હું ભોગવી રહ્યો છું ! આ ડંખે હવે પછી થતી એમની દરેકે દરેક પ્રવૃત્તિની કડક પરીક્ષા લેવરાવી : કાળિયો અનાજ મોંમાં મૂકતાં ઘડી વાર થંભી જાય : ‘ આજે આ અનાજ મેળવવા મેં શું કર્યું !—અને પોતે ધરમાં ઝીણું ઝીણું

ઉઘોગ કર્યા જ કરે. ક્યારેક પેલી સાંજ સાંભરે ત્યારે ગંગા-રામને પાસે બોલાવીને બેસારે છે :

‘ જો ભાઈ! આવી સાંજે મેં તમને છોડ્યા. આજે એ વાતનું મૂળ મેં શોધ્યું છે. નાના નાના ઉઘોગનો ધરમાંથી નાશ થાય તેથી જે ફાલતુ સમય રહે એ અશાંતિ ને ખોટાં સ્વપ્નાં જન્માવે. તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ભ્રમ જીવનને નીરસ કરી મૂકે છે. ’

નરભેરામ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, પરંતુ બમણા ઉત્સાહથી, કુટુંબને પોષી રહ્યો છે : ઝીણુંઝીણું કામ આપેા દિવસ કર્યા કરે છે : પોતે કાંઈક થોડુંઘણું જાણે છે તેવું વૈદ્ય કરે છે : સાંજે કણબીનાં નામાંદામાં માંડી આવે છે : કણબીનાં દાણાદુણી વેચી આવે છે : રાંઢવાં તૈયાર કરે છે : ખાટલા ભરે છે : વાગે છે : ચોમાસામાં વાડા કરે છે : અને એ ઉપરાંત ગરીબગરબાંને મદદ કરે છે. એવા એવા નાનાનાના ગૃહઉઘોગમાં એનું જીવન એવું ઓતપ્રોત થઈ ગયું છે કે વ્યર્થ સ્વપ્ન માટે, કે ખોટી સ્પર્ધા માટે તેના જીવનમાં અવકાશ જ નથી.

ગામડામાં એનું સ્થાન જાણે ખાલી જ પડ્યું હતું. તેણે આવીને તે પૂર્યું એટલે એ ગામડાને દિશા ને દીક્ષા મળ્યાં, અને તેને રોટલો મળ્યો; સાચો ને સ્વતંત્ર. નવાપવનના મોજાને નરભેરામ વધાવે છે, પણ તરત બોલે છે કે ગામડાના હરેક પ્રકારના જીવનમાં અને કાર્યમાં ઓતપ્રોત એવો માણસ જ એને સાચી દિશા બતાવી શકશે.

કેદારનાથ ભૈયો
[૨ ખા ચિ ત્ર]

કેદારનાથ ભૈયો ઇ. સ. ૧૮૫૭નો જીવાત્મા હતો. એણે કોઈ દિવસ કોઈને કહ્યું ન હતું કે તે ક્યાંનો હતો પણ ધણું કરીને અયોધ્યા તરફનો હતો. બીજા ભૈયા કરતાં એની વિશિષ્ટતા એ હતી કે તેને રામાયણ કરતાં મહાભારત વધારે વહાલું હતું. એ બહુ જ ઉદાર હતો. પોતાના વીસપચીસ રૂપિયાના ટૂંકા પગારમાંથી પણ ગૌઆસ ને શ્વાનભાગ નિયમિત કાઢતો. બરોબર સવારના ચારના ઘંટે ઉઠીને ભૈયો ભજન કીર્તન શરૂ કરતો. રાણીમીનલતી બંધાવેલી અત્યંત સુંદર એક વાવ હતી ત્યાં જઈને મોટીશિલા પર બેસી પોતાનાં કપડાં ધોતો. એનાં ધોતિયાં ગેરુચી રંગ્યા હોય તેવાં લાલચટક રહેતાં.

ભૈયાને નાનાં છોકરાં બહુ જ વહાલાં હતાં. કોઈ દિવસ શનિવાર સોમવાર ચૂક્યો છે એ બને જ નહિ. છોકરાં બેગાં કરી દર શનિ-સોમ ટોપરું ને સાકર વહેંચતો ને પછી પોતે ભજન ગવરાવતો. એના કંઠમાં મીઠાશ ન હતી પણ થેરી ગંભીરતા હતી. એક ધોતિયું પહેર્યું હોય, એક ધોતિયું ઓઢ્યું હોય, ધોળા નિમાળા સૂર્યોદયના કિરણમાં પ્રકાશતા હોય ને ચાખડી પર ચડીને ભૈયો વડતી ઘટા વચ્ચે આંટા મારતો હોય. એની ઓરડી ભાગ્યે જ ૧૦×૧૦ હશે, પણ એટલી સ્વચ્છ ને સુંદર સજ્જવટ ભરેલી કે તમે ત્યાં બેસવા જાઓ તો એની સાદી સ્વચ્છતા તમારા મનમાંથી દિવસોના દિવસો

ખસે નહિ. એ પોલીસનો જમાદાર હતો. કડક કહેવાતો પણ એની પ્રમાણિકતા ને સચ્ચાઈ પાસે ભલભલા પાણી ભરતા. એને કોઈ ખાસ મિત્ર મળે નહિ. કોઈ એનો દુશ્મન નહિ. એક વખત એણે ખુદ દીવાનને પણ કહેલું ‘ સાહેબ, જે રોટીકી નોકરી કી ક્યા ખીસાત હય ? સત્તાવન કે દંગેમે’ જિન્હે સબ કુછ કના કર દીયા હય, ઉસસે કોઈ અન્યાય કી આશાહી રખના નિરર્થક હય. ’

કેદારનાથ સ્પષ્ટવક્તા હતો. જે કહેવાનું હોય તે મોં પર જ કહેતો. પાછળથી કોઈની વાત કરતો નહિ તેમ કોઈ કરવા આવે તો સાંભળતો પણ નહિ. આટલું છતાં એ કાનનો જરાક કાચો હતો. એક વખત કોઈએ કહેલું કે એક મકરાણીએ ગાયને મારી નાખી છે, ને જે કોઈ એ રસ્તેથી નીકળે છે તેને બંદૂક બતાવીને ભગાડી મૂકે છે, ત્યારે મકરાણીના નામથી ડરીને સપાઈ સપરાં આડાંઅવળા થવા લાગ્યાં, પણ ભૈયો કેદારનાથ પોતાનો યુનીફોર્મ સજ્જ હાથમાં બંદૂક લઈ, જાણે કોઈ ધર્મ-યુદ્ધ ખેલવાનું હોય એવા ઉત્સાહથી મકાનનાં પગથિયાં નીચે ઉતર્યો. એ વખતે એના છોકરાની વહુ થોડા દિવસ માટે આવી હતી ને છોકરાનો છોકરો—ચાર પાંચ વર્ષનો આંગણમાં રમતો હતો. ટૂંક ભૈયાએ તેને તેડ્યો ને જાણે છેલ્લીવારનું હેતથી રમાડી લીધું. એ દૃશ્ય જોઈને પાણીભરનારી સ્ત્રીઓ પણ થંભી ગઈ હતી ને કેટલીએ આંખો આંસુથી ભીની થઈ ગઈ હતી. પછી તો એ પ્રસંગ નિર્વિધ્ને પસાર થઈ ગયો. પણ ભૈયામાં સાચું તેજ છે તેની સૌને ખાતરી થઈ ગઈ. ભૈયાની યુનીફોર્મની સજ્જવટ જુવાનને શરમાવે તેવી હતી. તે ચાલતો ત્યારે પણ એની મસ્તીમાં રહેતો. ચારડી પાસે ઊભેલો જુઓ

ત્યારે ભૈયો સાદો સ્વચ્છ અને શુદ્ધ વ્રાહ્મણુ લાગતો પણ જ્યારે યુ-
નિફોર્મ ધારણુ કરતો ત્યારે તેની કાંતિ કાંઈ ઓર ખીલી નીકળતી.

ખરી મેળ તો એ રંગમાં ચડ્યો હોય ને તુલસીકૃત
રામાયણની ચોપાઈ બોલતો હોય ત્યારે એને સાંભળવામાં
હતી. જો કે એ પોતે મહાભારતના યુદ્ધનો શોખીન હતો, છતાં
વારંવાર રામકથા બહુ સરસ રીતે વાંચતો. ભૈયાએ એક વખત
હસવા જેવી વાત કહી હતી. એ જ્યાં રહેતો ત્યાંથી થોડે દૂર
નાની સરખી ઓરડીમાં એક ઘોખી અને ઘોખણુ રહેતાં. બન્નેને
એક ખીજા ઉપર બહુ જ પ્રીતિ હતી. સાથે શ્રમ કરવાનો
એટલે એ પ્રીતિએ ઊંચા પ્રકારની કુમાર પણ ધારણુ કરી
હતી. એટલે સુધી કે સંસ્કારી કુટુંબમાં ન હોય એટલી એક
ખીજા પ્રત્યે બન્નેને લાગણીભરી મમતા હતી. પણ તે ગરીબ
હતાં. ઘણી મહેનત કરવા છતાં ભાગ્યે જ પોતાનું પેટવડિયું
કાઢી શકતાં. એટલે એક દિવસ જ્યારે એમની ઓરડીમાં રડ-
કકળ ને તડામાર સાંભળ્યાં ત્યારે ભૈયો ત્યાં દોડ્યો ગયો.
જઈને જુએ છે તો ઘોખણુ ઘોખીને મારે છે ને ઘોખી ઘોખણુને
મારે છે. ભૈયો તો આભો જ બની ગયો.

‘ક્યા હય, ગરબડ કયું કરતે હો ?’

‘અરે, માઆપ, જમાદાર સાહેબ ! લોટ નથી ને મારે
પીટચો કહે છે રોટલા ઘડી લાવ !’

‘અરે, માઆપ, જમાદાર સાહેબ ! સવારે બે રોટલા
ખાઈ ગઈ પછી લોટ ક્યાંથી હોય ?’

ભૈયા કેદારનાથે તેમને એક રૂપિયો આપ્યો. મહિના
દિવસ પછી ઘોખીઘોખણુને ખીજા લડાઈ થઈ. આ વખતે
ઘોખીને ભજ્યાં ખાવાં હતાં ને ઘરમાં ચણાનો લોટ ન હતો.

કેદાર ભૈયાએ ચણાનો લોટ મોકલ્યો ને અજમાનાં પાન પણ આપ્યાં. ત્રીજી વખત લડાઈ થઈ ત્યારે પણ ભૈયાએ મદદ કરી. પણ ત્યારપછી તે ગુપચુપ ઓરડીની બહાર બિભો રહ્યો તો લુચ્ચી ઘોબણ હસતી હતી : ‘ મેં તને ન બતાવ્યું હોત તો તું સમજત ખરો ? ’

‘ પણ જમાદાર ખિચારો બહુ સારો છે ! ’

‘ કલીયા વાધરીને પૂછી જો. રોજ ચીમડાં પડાવે છે ! ’

‘ ના, પણ તો ય સારો છે. ’

ભૈયાની આંખ બિધડી ગઈ : ‘ ઓતારીની ! આ તો બૂઠા ભૈયાને છોકરાં બનાવે છે ! ’

એટલે જ્યારે ચોથી વખત લડાઈ થઈ ત્યારે ભૈયો કેદારનાથ રામાયણ વાંચવા બેસી ગયો. ઘોબી ઘોબણ વધારે વધારે શોરબકાર કરવા લાગ્યાં તેમ તેમ ભૈયાનો સૂર પણ ચડતો ગયો !

કેદારનાથે કોઈ પણ દિવસ એક પૈસાની લાંચ લીધી છે એમ સાંભળ્યું ન હતું.

એ ગામમાં બહુ જ ગરીબ એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. એવો ગરીબ કે કોઈ બે ઘોલ મારી જાય તો મોંમાંથી હરફ પણ કાઢે નહિ. એને રહેવા માટે ઘર ન હતું; સૂવા જૂંપડું ન હતું; બેસવા માટે ક્યાંય ઠેકાણું ન હતું. ધર્મશાળાની ઓરડીમાં એ પડ્યો રહેતો. ગામમાંથી લોટ દાળ માગી લાવતો. કૂવા ઉપર નાહી લેતો. મંગાળે રસોઈ કરીને જમી લેતો. એ બ્રાહ્મણે શું વાંક કર્યો તે તો આજે બરાબર યાદ નથી, પણ ગામમાં વાણિયાની વસ્તી વધારે હતી. એ સંપીલી જાતનો કોઈ માણસ બ્રાહ્મણને હાથે અપમાન કે અન્યાય પામ્યો હશે; અથવા એવું કાંઈક થયું હશે. દીવાન પણ વાણિયા હતા.

એમણે રાતે બોલાવીને બ્રાહ્મણને એવો ધમકાવ્યો કે બિચારો ત્યાં ને ત્યાં રોષ પડ્યો. નબળાહૃદયનો હતો એટલે ઘેર પહોંચ્યો ત્યાં તો એને કોલેરા જેવું થઈ પડ્યું. ત્યારપછી એ બ્રાહ્મણ એવી તો કંગાળિયત ભરેલી હીનઅવસ્થામાં રહેવા લાગ્યો કે એના કરતાં તો ભગત ભિખારી ને કૂતરાં પણ સારાં રહેનાં. ઊગતાસૂર્યને પૂજનારા ગામ લોકોએ એના પર દીવાનની કરડી આંખ છે એટલું જાણતામાં તો, મદદ આપવી બંધ કરી દીધી. ભૈયા કેદારનાથે એક વખત સત્યનારાયણની કથા કરી ત્યારે આ બ્રાહ્મણને જ બોલાવ્યો. કેટલાક કહેતા કે ભૈયાને ખબર ન હતી, પણ એ વાત માની ન શકાય. ગમે તેમ હો, ભૈયો પોતાને ત્યાં બધા મહેમાનોને રાતે આવવાનું આમંત્રણ આપી આવ્યો. તેમાં દીવાન પણ હતા. અને ભૈયા તરફની કાંઈક પક્ષપાતવૃત્તિથી બેંચાઈને સૌ આવ્યા હતા. પણ ત્યારપછી કહેવાતું કે ભૈયા ઉપર દીવાનસાહેબને જરાક રોષ હતો. એટલું છતાં ભૈયો એકદમ હોળીનું નાળિયેર થાય તેવો ન હતો. એનામાં હંડીશક્તિ પણ અજબ હતી. દીવાનને ભૂંડહાલ નીકળવું પડ્યું ત્યારે સ્ટેશને એકલો ભૈયો જ ગયેલો ! દરબારે હપકો આપ્યો ત્યારે ચોખ્ખું સંભળાવેલું કે ‘ સાહેબ ! વર્ષો થયાં સિપાઈગીરી કરી છે માટે ટેવ જ પડી ગઈ છે કે જે કોઈ દુઃખમાં હોય તેની મદદે ઊભું રહેવું. એ ટેવ તો હવે મારી સાથે જ દફન થાશે. ’

ભૈયાને વ્યાજ લેનાર માણસ પ્રત્યે બહુ જ તિરસ્કાર હતો. એક વખત કોઈએ વિવાહમાં આમંત્રણ આપેલું—ધણું-કરીને નગરશેઠનું જ હતું—તે ભૈયાએ પાછું વાળ્યું હતું : ‘ હમ લોક એસે ગીધ ગીધડે’કે વ્યાહમે કબી જાને વાલે નહીં. ’

વ્યાજ વટાવના ધંધાને એ ગીધડાંને—મુડદાં ચૂંથવાનો ધંધો જ કહેતો. પોતે વ્યવહારનો એવો ચોખ્ખો હતો કે કોઈની એક પાઈ પણ લેતો નહિ. ઉધાર તો કોઈ ચીજ લેતો જ નહિ.

ભૈયાનું છેલ્લાં વર્ષોનું જીવન જરાક કડવું ને કરુણાંત બની ગયું. એવું બન્યું કે કુસંગને લીધે એક બ્રાહ્મણી વિધવાને મહિના રહ્યા. આ વાતની ભૈયાને ખબર પડી. એક તો નાનકડા ગામમાં આવી વાત છાની રહેવી મુશ્કેલ. અને એમાં ભૈયો તો બહુ જ ચક્રાર હતો. તથા પોતાની આસપાસ હમેશાં વિશ્વાસુ માણસો પણ રાખતો. ભૈયો નાનપણમાં કાંઈક રસિક ખેલ ખેલ્યો હશે કે પછી એણે પાળીને મોટો કર્યો હશે પણ ભૈયાજીના દીકરાને નામે ઓળખાતો એક જુવાન છેલ્લાં થોડાં વર્ષો થયાં એની સાથે રહેવા આવ્યો હતો. ભૈયાને એ છોકરા પર પ્રીતિ પણ હતી. એને પરણાવ્યો હતો. પણ પછી બન્નેને દ્રાવ્યું નહિ અને તે જુદો રહેવા ગયો. ભૈયાએ બ્રાહ્મણીના કિસ્સામાં એવો સખત જાતો રખાવ્યો કે પોલીસ તે કેસને બરાબર નજરમાં રાખી શકી.

પણ બન્યું એવું કે છેક છેલ્લી ઘડીએ પોલીસ પોતાનો ધર્મ ચૂકી. અને પાપને ગુપ્ત્યુપ કરી દેવામાં ભૈયાએ પણ મદદ કરી. લોકવાયકા હતી કે ભૈયાએ લાંચ લીધેલી. પણ ભૈયો પૈસાનો મોહ તો જીતી ગયો હતો એ વાત નિઃશંક હતી. સાચી વાત એટલી જ હતી કે બ્રાહ્મણીએ ભૈયાના છોકરાનું નામ આપ્યું હતું. અને કાંઈક વૃદ્ધ થવાથી, તેમ પહેલેથી જ લાડમાં ઉછારેલ પોતાના સ્નેહતરુ પર આવતો કુહાડીનો ધા જોવાની અશક્તિ હોવાથી, ભૈયો આ વાતમાં તદ્દન શાંત બની ગયો ને નિયમ પ્રમાણે પૈસાએ પાપને ઢાંકી દીધું !

પણ ત્યારપછી ભૈયાની પ્રતિષ્ઠા ને કીર્તિ ઝાંખાં પડ્યાં હતાં, ને પહેલાંના દુશ્મનોએ તેને સતાવવાની પણ તૈયારી કરી હતી.

એક વખત એક વ્યાજખોર વેપારી કણુખીના ઘર પર જપ્તી લઈ ગયો. આ કણુખીની ડોશીએ ભૈયાને હમેશાં ચોખ્ખામાં ચોખ્ખાં દૂધ અને ઘી આપ્યાં હતાં. આખા ગામમાં એ ઘર વ્યવહારમાં પ્રમાણિક હતું. ભૈયો પોતે એને જપ્તીના ખબર આપી આવ્યો. ને બચાવી શકાય તેટલું બચાવવાની સૂચના પણ કરી આવ્યો. ખીજે દિવસે સવારે વેપારી ભૈયા પાસે આવ્યો ત્યારે ભૈયાએ કહ્યું ‘ હમ નહિ આનેવાલે ! ’

વેપારીએ તાડ મારી : ‘ અરે, કેમ નહિ આવો ? હમણું ફોજદાર—ન્યાયાધીશને ખબર કરું. લાંચ લઈ લઈને ઘર ભરવાં છે કાં ? ’

‘ અચ્છા, ચાલ સો બોલો, હમ નહિ આનેવાલે. ’

ફોજદાર—ન્યાયાધીશને તેડીને વેપારી આવ્યો ત્યાં ભૈયાએ આખી કેટડીનો સમાન નીચે ફળીમાં રાખી દીધો હતો. યુનિફોર્મ ઉતારીને દૂર મૂકી દીધો હતો. પોતે પોતાનું સાદું ગેરવા રંગનું ઘોતિયું આઢીને ખુલ્લે માથે ઉભો હતો.

સૌને આવતા જોયા, એટલે ભૈયો બે કદમ આગળ વધ્યો : દુઃખ ભરેલા સ્વરે બોલ્યો : ‘ સાહેબ ! ચે હમેરા રાજનામા. અબ હમ લોગ નોકરી કે લીયે નાલાયક હો ગયે. ’

‘ અરે ! એમ તે કાંઈ થાય ભૈયાજી ! ’ ન્યાયાધીશે કહ્યું : ‘ એ તો તમારે જ જાવું પડે. ’

‘ નહિ સા’બ હમ નહિ જાનેવાલે, આપ ચાલસો કર સકતે હો. ’

‘ પણ કાંઈ કારણ ? ’

‘ કારણ કી કયા ખાત હે ? ये હમારા રાજનામા. ये हमार युनीफ़ॉर्म. हम आपसे हाथ जोड़ते हय. ’

ખીજે દિવસે પોતાનો સઘળો સામાન છોકરાને સોંપી ભૈયો કેદારનાથ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ત્યાર પછી એનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

એના ગયા પછી સૌએ કહ્યું કે ભૈયો સાચો હતો. ભૈયા કેદારનાથની ગેરવા રંગનું ધોતિયું પહેરેલી, સૌમ્ય મૂર્તિ ધણી વખત દેખાય છે. ને વહીજતા સમયની છેલ્લી નિશાની હોય તેમ દુઃખ ભરેલું મધુરહાસ્ય કરતી સામે ખડી થાય છે. એના ગયા પછી ફેલાયેલી પેલી લોકવાયકામાં રહેલું અર્ધું સત્ય તો, એ કાલ્પનિકમૂર્તિ રજુ નહિ કરતી હોય કે ?

એ લોકવાયકા એમ હતી કે રાજનામું આપ્યું તે દિવસની આગલી રાતે, ૧૮૫૭ના દંગાનો, એકલડોકલ એનો કોઈ દુઃખી સાથી, ત્યાં આવી ચડ્યો હતો. અને એ જોઈને એને એના દુઃખભર્યા એકલપ્રવાસમાં સાથ આપવા ભૈયો એવો અધીરો બની ગયો કે તેણે રાજનામું આપ્યું ને તે જ રાતે બન્નેએ સાથે પ્રયાણ કર્યું; ક્યાં ? . . . કોને ખબર ?

ડોસો ભરવાડ
[રે ખા ચિ ત્ર]

માથે શેલું વીંટાળેલું, પાસાખંધ કડિયું પહેરેલું, ખભે
ધાખળો. દસે આંગળીએ રૂપાના કરડા ને વેઢ, હાથમાં મોટી
કડિયાળી ડાંગ અને જાડું અગસરાશાઈ ટૂંકું ધોતિયું પહેરેલું,
ડોસા ભરવાડનું, લગભગ સિત્તેર વર્ષનું ખડતલ, કદાવર,
ખુશીથી છ ફીટ ઊંચું શરીર, કલ્પનાની સામે રળુ થાય છે.
એટલો ઊંચો અને મજબૂત રખારી ત્યારપછી ક્યાંય જોવામાં
આવ્યો નથી. ગિરનારના મેળામાં ત્રણ વખત જઈ આવ્યો
ને ત્યારે તો દૂહાની રમઝટ બોલાવનારા અનેક ગોકળી ગામડા-
માંથી આવતા પણ ડોસા ભરવાડ જેવો પંજળી દેહ કેઈ
દિવસ નજરે ચડ્યો નથી. એના શરીરનો વર્ણ ગૌર, નાક
અણિશુદ્ધ, આંખ મોટી રાતી, પણ મીઠી માયાથી ભરેલી
અને શંકર 'ડાડા'ની પરમ ભક્તિ. ડોસો ભરવાડ 'દાદા'
ને 'ડાડા' જ કહેતો. શુદ્ધ ઉચ્ચાર એને શીખવાડ્યો હતો,
છતાં એ કહેતો કે મને 'ડાડા' કહ્યા વિના બરાબર મજા
નહિ આવે. ડોસો ભરવાડ અમારા કુટુંબનો વગર તેડ્યો
હમૈશનો મહેમાન હતો. જે દિવસે વાઘમાં ન જાય તે દિવસે
તો બપોરે બાર વાગે આવીને બેસે તે છેક સાંજના પાંચ
સુધી જુદી જુદી વાતો કરે. વચ્ચે એક કલાકની નિદ્રા પણ
ત્યાં ભોં ઉપર જ ધાખળો ઓશીકે મૂકીને કરી લેવાનો. શિ-
યાળો હોય ત્યારે તો રાતે એકાદ કલાક ચોક્કસ આવવાનો.

ધૂણી માટે બકરાની લીંડી પણ લાવતો ને કોઈ બકરું કે ગાય વિચાણું હોય તો ખીરું પણ લાવે. ડોસો અનુભવી ને વૃદ્ધ રખારી હતો. કાળે દકાળે એણે ગર પણ વેદી હતી. એ ગિરના જંગલને ‘ગર’ જ કહેતો. એક વખત એણે સિંહના હુમલાની વાત કરી હતી.

‘ભાઈ—’ડોસો વાતની શરૂઆત હમેશાં આવી રીતે કરતો—‘ભાઈ, અમે તો ત્રણ આદમી આખી રાત ધ્યાન રાખીએ પણ બીક તો બહુ લાગે. એમ થાય કે એ આવ્યો, આંહીથી આવ્યો, એ બાકરામાં પડ્યો. પણ ઈ વખતે અમારી પાસે બે ફૂતરા બહુ સારા હતા. એક વખત તો ખરેખર આવ્યો. મને ઝોકું આવી ગયેલ ને ‘બેં!’ સાંભળતાં એક-દમ બેંઠો થઈ ગયો. બાકરાં ને ઘેટાં તો ઘોડવા માંડ્યાં હો, ને ફૂતરાં બેંચ ભૂરાયાં થઈને ભસવા માંડ્યાં, જ્યાં જોઈ છું ત્યાં તો થોડેક છોટે, વાડના ખૂણામાં, ભાઈ, ઘેટું મોંમાં ને પાછો વાડ ઠેકવાની તૈયારી કરે. ગોફણુ ચગચગાવીને બરા-બરની ઠબકારી. પણ ગમે તેમ તોય વનનો રાજા—એમ કાંઈ દાદ દીયે ? અમે તો ત્રણ જણાએ હોકારા બોકારા શરૂ કર્યાં, ફૂતરાં જોરથી ભસવા માંડ્યા ને ગોફણુના તો ધા ઉપર ધા વરસાવવા માંડ્યાં. લાકડું સંકેતીને દેવતા ચંતાવ્યો પણ ભાઈ આંખ સામી નજર ન મંડાય હો. ગોફણુના ધાની ઝીક ઝીલાણી નહિ એટલે ભાગ્યો. પણ વાડ કૂદીને આવ્યો ત્યારે તો ખાલી હતો. હવે તો ઘેટાનો ભાર થયો. માથા મૂકાય પણ નહિ, એટલે વાડ ઠેકયો તો ખરો, પણ વાડ બહુ પહોળી અટલે પડ્યો વચમાં. પછી તો અમે પહોંચી ગયા. ને ગોફણુ ને ડાંગના ધા શરૂ કર્યા. પણ બહુ જખરો. ધરાર ઘેટું

લાઇને ભાગી ઓ ! પણ પછી કેઈ દિવસ અમારા નેસની પાસે આવવાની હામ ભીડી નહિ.’

આવે શાંત ફિલસૂફ જેવો અનુભવી વ્યવહારકુશળ ડોસો પણ જુવાનીમાં જુદી જ જાતનો હતો. એણે કેઈ દિવસ કશું ન હતું, પણ એની નાતમાં વાત થતી કે ડોસો જુવાન હતો ત્યારે રાસ-રાસડાનો બહુ રસિયો હતો. શ્રાવણ મહિનામાં તો રાતે ઠેકાણે ઠેકાણે રાસ લેતો ફરે. એના ફળી પાસે રખારણો રાસડા લેતો તેમાં પણ ડોસો ભળી જતો. અનેક ગોપીઓ વચ્ચે એકલા કનૈયા જેવો ધૂમી રહેતો. એમાંથી એને મીણું સાથે પ્રીતિ થઈ. મીણું બહુ નમણી બાઈ હતી. એનું શરીર બહુ જ સપ્રમાણ હતું. અને એમાં એનો ધાબ-જિયો વેષ પણ એટલો જ સારો ઓપી ઉઠતો. મીણુંને અને ડોસાને પ્રીતિ તો થઈ-પણ એની નાતના રિવાજ પ્રમાણે કે પછી બીજા કેઈ કારણે, મીણું, ડોસાના મોટા-ભાઈને પરણી. ત્યારપછી ઘણા સમય સુધી ડોસો ગરમાં જ રહેતો. અને ઘેર આવતો પણ બે ચાર દિવસ રોકાઈને કેઈ ગામતરું શોધી કાઢતો. મીણું આ સંધનું સમજતી પણ એ બાઈ દિલની સાચી હતી, અને ડોસો પણ ભગવાનના અપરાધી ન થવાય માટે નિત્યજ્ઞગૃતિ રાખતો. એ પ્રમાણે પાંચ-છ વર્ષ વીતી ગયાં. મીણુંને છોકરી થઈ, પણ એટલામાં ડોસાના મોટાભાઈને એક દી સીમમાં વાધે ચૂંથ્યો અને તે ખાટલે પડ્યો. અને એમાં ને એમાં મરી ગયો. ત્યાર પછી ડોસો ઘરમાં કરતાકારવતા થયો. મીણુંએ એની નાતના ધોરણ પ્રમાણે દેરવડું વાળ્યું ને ડોસાના ઘરમાં બેઠી-પછી તો એમણે બીજો માલ પણ કર્યો; કાળે

દુકાળે ગર સાથે વેડી, ને એક વખત ઘેટાં બાકરાંમાં રોગ-ચાળો ફાટ્યો ત્યારે બિખારી જેવાં બનીને, મદદ માટે ઘેરઘેર રખડ્યાં પણ સાથે. છેવટે ઘરેણાં માલ ને ઘર સઘળું ગુમાવી બાર આનાની ભાડાની ઢાટડીમાં રહેવા લાગ્યાં.

ડોસો અમારે ત્યાં આવતો ત્યારે એના પર આટલા સંસ્કાર વીતી ગયા હતા.

જ્યારે સઘળો માલ મરી ગયો ને માત્ર બે ચાર બાકરાં રહ્યાં ત્યારે ડોસો થોડો વખત એક સ્ટેશનમાં સાંધાવાળા તરીકે નોકર રહ્યો હતો.

પણ એ સીમનો સ્વતંત્ર જીવાત્મા હતો. એને આ નોકરી કાવે નહિ. અને એમાં પણ રાતે સ્ટેશનનાં માણસો ચોરની પેઠે કાથળા ફાડે એ એને બિલકુલ ગમે નહિ.

ધીમે ધીમે એણે પંદરવીસ બકરાં લીધાં. જે દિવસે રાજનામું આપી પોતાનાં બકરાં લઈ ને તે ચારવા નીકળ્યો તે દિવસે સડક ઉપરથી ફરીને આવતાં અમારે તેનો ભેટો થઈ ગયો. એના ચહેરા ઉપર સાચી પ્રસન્નતા હતી. અને મોં પણ હસું હસું થઈ રહ્યું હતું. ‘ભાઈ, અમે તો ભરવાડ, સીમનાં રોઝ, અમને આના વિના કાવે નહિ!’ ત્યારપછી ડોસાએ કોઈપણ દિવસ કોઈની નોકરી કરી ન હતી.

ડોસામાં એક મહાન ગુણ હતો. જો કે અખાની પેઠે એ ગુણની કદર કરવામાં લોક પાછા પડે છે એ જોઈને એને અંતરમાં વિપાદ પણ થયો હતો. છતાં એ છેવટની ધડી સુધી પોતાપણું જાળવી શક્યો હતો.

ડોસો દૂધમાં કોઈ દિવસ દગો કરતો નહિ. આ એનો ગુણ એટલો પ્રસિદ્ધ હતો કે ડોક્ટરો પણ ઘણી વખત ડોસાના

દૂધની જ ભલામણ કરતા. એક વખત મુંબઈનો કોઈ દહીં ગામડાની હવા ખાવા માટે પોતાના સગાવહાલાંને ત્યાં આવ્યો હતો. અને દૂધ ઉપર રહેવાનું હોવાથી, ડોસાની પાસેથી જ દૂધ લેતો. ડોસો પ્રમાણિકપણે એને દૂધ દેતો. અને આવા મુંબઈના શેઠીયા છે તે સાબ્જ થાશે તો આપણને જશ મળશે ને વખતે કાંઈક મદદ કરશે એવી ડોસાના દિલમાં છાની છાની અભિલાષા પણ હતી.

પેલા ભાઈ વકીલ હતા અને એક વખત ડોસાને વકીલનો ખપ પડ્યો. તે રાતે ડોસો અમારે ત્યાં આવ્યો ત્યારે કાંઈ બોલ્યો નહિ પણ એના ચહેરા પર ઉદાસીનતા છવાઈ ગઈ હતી. બહુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે એટલું જ બોલ્યો કે, ‘ શંકર ડાડા સિવાય બીજા કોઈની આશા રાખવી એ જ આપણી ભૂલ છે. આજકાલનાં ભણેલ માણસ તો અમને કાળ જેવાં લાગે છે. એની ગમે એટલી સેવા કરો પણ વખત આવ્યે એ કરી જવાનાં.’

સાચી હકીકત શી હતી તે તો આજે ખરાખર યાદ નથી, પણ ડોસાએ વગર પૈસે વકીલની સલાહ કે મદદ માગી હશે એમ લાગે છે. અને હરેક શબ્દ માટે પૈસા લેવા ટેવાયેલા વકીલનો આત્મા આ જંગલી રીત સામે ખંડ કરવા તૈયાર થયો હશે. ગમે તેમ, ડોસાએ એક પરમ સત્ય તો કહ્યું હતું, કે ભણેલાઓએ ગમે તે કારણે હૃદયની કુમાશ ગુમાવી છે. કદાચ એના એ વકીલ સાહેબે, ડોસાને આપ્યા તેના કરતાં પાંચગણા પૈસા ખરચીને અરધું શુદ્ધ દૂધ ખરીદ્યું હોત. હાલની સંસ્કૃતિના વિનાશમાં સૌથી અગત્યનો ભાગ વકીલ અને ડોક્ટર જ ભજવશે. પહેલાએ આત્માને હગવાની કળા પ્રાપ્ત કરી છે; બીજાએ શરીરને.

એક વખત ડોસાને નિવૃત્તિમય શાંતજીવનનો મોહ થયો હતો. શંકરડાડાને મંદિર બેસીને માળા ફેરવું ને ઉપાધિમાત્ર છોડી દઉં એમ મનમાં થઈ આવ્યું હતું. ભોળા ભરવાડે અમારા ઘરને સલાહ સ્થાન તરીકે પસંદ કર્યું હતું. જરાજરા ઠંડી હતી, શિયાળાની રાત્રિ હતી, અને અમે સૌ ધૂણી પાસે બેસીને તાપતા હતા. તે વખતે ડોસાએ કહ્યું, ‘દાદા, હવે તો એમ થાય છે કે જાણે શંકર ડાડાને મંદિરે બેસી જઈ. સાધુ સંત આવશે તેની સેવા કરશું ને વાલ વાલ.’

‘પણ પેટનું ભાડું?’

‘છોકરો તો જાણે મોટો થઈ ગયો છે. વાઘમાં આઢે છે. ને વહુ કાંઈ છોકરાને ભારે પડે એમ નથી. બે પૈસા કામીને આપે એવી છે. એટલે હું ડાડાને મંદિરે બેસું તો છેવટનો મામલો સુધરી જાય. આપણે સૌ કરમચાંડાળ તો છીએ.’

અજ્ઞાન ભરવાડના મોંમાં સાંભળેલો ફિલસૂફીનો ઊંચામાં ઊંચો શબ્દ ‘કરમચાંડાળ’ આજે પણ યાદ આવે છે.

‘ત્યારે એમ કરો, ડોસાભાઈ! મંદરે જ બેસી જવ. સૌથી સારી મજા—તૈયાર રોટલા તો સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં મળશે.’

‘અરે ! કાંઈ વાત છે ? બટકું રોટલા માટે ધરમ છોડું ? હું તો શંકરડાડાને મંદરે જ બેસીશ. ત્યાં બેસીને નિરાંતનો રોટલો મારે ખાવો નથી. ઈ તો ભેખધારી સાધુ ‘આવા, એને છાજે. હું મંદરની ગાયો ચારીશ ને ત્યાં રોટલો ખાશ.’

ડોસાએ વાનપ્રસ્થ અવસ્થાનો એટલો ભાગ આ કાર્ય માટે રાખી મૂક્યો હશે. એ સંસ્કાર એના ગામડાશાહી જીવનમાં અણિશુદ્ધ જળવાયા હતા. એની વિશુદ્ધિ કરનાર કોઈ ન હોવાથી, એણે પોતાની અણુઘડ માન્યતા પ્રમાણે છેલ્લાં વર્ષોમાં

મંદિરની સેવાનો લાભ ઉઠાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

આજે ડોસાનું નામ યાદ આવતાં એમ લાગે છે કે આ અણુધડ જેવા આદમીમાં પણ સંસ્કારનો અગ્નિ સચવાઈ રહ્યો હતો. એ સંસ્કાર ઉપર વળતી રાખને ઉડાડનાર કોઈ ન હોવાથી ધીમે ધીમે એ અગ્નિ રાખ થઈ ગયો. અને નવો અગ્નિ પ્રગટાવનાર કોઈ ન હોવાથી, એવા અનેક અણુ-ધડ પણ અણુનમ આદમીઓ વેરણુછેરણુ થઈ, તણુખલાં કરતાં પણ હલકાં થઈ જ્યાં ત્યાં ઉડી ગયા.

ડોસાએ વાત કરી હતી કે અમે નાના હઈશું, આઠ દસ વર્ષના-ત્યારે એક વખત અમારા જૂંપડા પાસે ઓશરીમાં વાઘ આવીને સૂઈ રહેતો. સવારે માને ખખર પડી. ઘરમાં કોઈ આદમી મળે નહિ. અને અમે નાનાં તો બીકે ફડફડીએ. હાથે ધાખળા વીંટી મા તો હિમ્મતથી બહાર આવ્યાં ને કાન પકડીને વાઘને ‘હદ કૂતરા!’ એમ કહીને ખરેખર બહાર કાઢી મૂક્યો !

શંકરડાડાના પરમભક્ત તરીકે ડોસાએ એક વખત સંગ્રામમાં પણ ભાગ લીધો હતો. ખાખીખાવાને અને ગામ-લોકોને તકરાર થઈ. ત્યારે ડોસાએ સંગ્રામમાં ઉતરવાની હિમ્મત બતાવી હતી. એક વખત ગામમાં પાણીનું પૂર આવ્યું ત્યારે ડોસો સામે કાંઠે જઈ બેચાર સારા માણસોને સહી-સલામત આ કાંઠે લઈ આવ્યો હતો. પોતાના ગામને-આવી આવી નાની સેવા તો તેણે ઘણી આપી હશે.

પણ એ સઘળું છતાં વાણિયાવેપારી, મહાજન, અધિકારીઓ ને બણેલાઓ એના જેવાના આખા વર્ગ પ્રત્યે હુખ્યો તિરસ્કાર, અત્યારે શ્રીમંતો વકીલો ને ડોક્ટરો અસીલો

પ્રત્યે બતાવે છે તેવો, હમેશાં બતાવતા. એ છૂપા તિરસ્કારનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે ગામમાં કુસંપ થયો અને ઘણાં ગામડાંની પેઠે અમારું ગામડું પણ ધીમે ધીમે ઘસાતું ચાલ્યું. ડોસાને એક વખત આ વિષે બહુ લાગી આવ્યું. એ બોલ્યો: ‘દાદા, અમને રોજ જેવાને તો શું બબર પડે, પણ ગામમાં હવે પહેલાંના જેવી મીઠાશ નથી. વાણિયાને લીધે ખેડૂતો ભાંગતા જાય છે. આજસુ ગરાસિયા ગામને રંજડે છે. કાંટિયું વરણુ ધંધા વિનાનું ફરે છે. વસવાયાં વેહના ત્રાસથી મૂળે છે. ને ગામમાં હોટલ, ચા, કપડાં ને ફેશન વધે છે. આનું પરિણામ સારું નહિ આવે.’ રાજદારી બાબતનો એકંડો પણ નહિ જાણનારો અનુભવી ડોસો જે બોલ્યો હતો તે જ પ્રમાણે થયું.

એક વખત ડોસો રંગમાં હતો. કદાચ અમારે ત્યાં આ એનો છેલ્લો દિવસ હતો. અમે સૌ બેઠા હતા, ને ધૂણી-માંથી મધુર તાપ આવતો હતો.

‘ડોસા ભરવાડ! અમે સાંભળ્યું છે ઈ સાચું?’

‘શું?’

‘આ તમારી પાસે ચીજ છે.’

ચીજ એટલે કાંઈક સાધના, મંત્રની સિદ્ધિ.

ડોસો હસ્યો પણ બોલ્યો નહિ.

અમે આગ્રહ કર્યો: ‘કાંઈક બતાવો.’

ડોસાએ ના પાડી. છતાં બહુ આગ્રહ કર્યો. ડોસો બોલ્યો: ‘ચીજનો દુરુપયોગ થાય તો ચીજ ખોવાઈ જાય એ તમને બબર છે?’

અમે એને ઉશ્કેરવા કહ્યું: ‘પણ વાઘબો તો બધે કહે

છે કે ડાસો તો ખોટો બૂવો છે. ઢોંગ કરે છે.’

વાઘલો એની નાતનો જરાક સુધરેલો રખારી હતો. ને ડાસાની વાતને માનતો નહિ.

‘કપાળે કપાળે જુદી મત છે. એમ કાંઈ દુનિયાને પોં’ચાય !’

‘પણ તો તમે કાંઈક બતાવો !’

ડાસાએ પિત્તળની એક થાળી મંગાવી. હાથમાં લીધી ને ધૂણીમાંથી રાખની ચપટી ભરી. ‘જુઓ ભાઈ! મીઠાઈ બીઠાઈ નહિ થાય હો !’

પછી તેણે રાખની ચપટી જોરથી થાળીમાં ઘસી. રાખને બદલે લાલ કંકુ થાળીમાં ચમકી રહ્યું હતું !

અમે સૌ થાળીમાં રાખ ઘસવા માંડ્યા, પણ એમાં તો રાખ જ રહેતી હતી. ડાસો હસતો હતો: ‘અરે ! ગાંડા ભાઈ! એમ કાંઈ કંકુ થાય ?’

‘ત્યારે તમે શી રીતે કર્યું ?’

‘એ મોટા થાશે! ત્યારે સમજશે.’ ત્યારપછી ઘણા વિજ્ઞાનવેત્તાઓને પૂછ્યું છે કે પિત્તળ ને રાખનો કાંઈ રીતે સંબંધ થતાં કંકુ થઈ શકે ? પણ ખરેખર ખુલાસો મળ્યો નથી. હજી પણ ડાસાની એ શક્તિ વિષેનો કાયડો હતો તેવો જ, અણઉકેલ્યો રહ્યો છે.

ત્યારપછી ડાસો કાંઈ દિવસ દેખાયો નહિ. પછી ખખર પડી કે એ શંકરદાદાના મંદિરમાં ઢોરાં ચારવા રહી ગયો હતો. ને ભૂવામાંથી ભગત થવાની મહત્વાકાંક્ષા સેવી રહ્યો હતો.

છેલ્લે પ્રશ્ન થશે કે આ ડાસો કોણ ?—એનું રેખાચિત્ર શું ? જવાબ આપેલો જ કે આનું નહિ, તો કોનું—?

એક પ્રસંગચિત્ર

સાધારણ રીતે થર્ડ ક્લાસના ડબ્બા પ્રજાની સાચી કસોટી આપે છે. એમાં હાલતાં ને ચાલતાં હક્કની વાત થાયઃ એમાં પોતાને જગ્યા ન મળે એટલામાં તો ‘આપણને સ્વરાજ ક્યાંથી મળે?’ એમ કહેનારા નીકળે. એમાં શરમાળ સુંદર સ્ત્રીઓ ને પ્રૌઢ સાસુઓ નીકળી આવે. એમાં અર્થશાસ્ત્ર વાંચતો વિદ્યાર્થી ને ગઝલેસાગર લલકારતો છેલ્લખટાઉ નીકળે. એમાં ડાંગ, ધાખળો, બેગ, ટ્રંક ને ટેનીસનું રેકેટ—એવી વિચિત્ર વસ્તુઓ સાથે મળે. એમાં દોઢ પાઈમાં ખરજવું મટા-ડનારા ને અઢી ફદિયામાં વીંછી ઉતારનારા નીકળે. એમાં ‘બન્નોયાં મટીને થયું બંગડિયું’ એવી બલોચાબંગડી પર કરુણપ્રશસ્તિ કરનારા નીકળે. એમાં આંધળાં, લંગડાં, લુલાં, દારકાં જનારાં, દારકાંથી પાછાં ફરનારાં, ગંબીર ગરવા વેપારી, લક્ષંગા, દેશાબિમાની, દેશદ્રોહી, હિંદુને ધિક્કારનારા, મુસ્લિમને ધિક્કારનારા, લજપતરાયની વાત કરનારા, વિમાનની વાતો કરનારા, ‘જરમર’ ને વખાણનારા, હિંસાવાદી, અહિંસાવાદી, સમાનવાદી, અને શ્રીમંતને ધિક્કારનારા સઘળા મળે. એમાં જાદુઈ ખેલ મળે. લગ્નની વાતો મળે. સાપ ઉતારનારા નીકળે. ગંજફે કૂટનારા તો હોય જ. એક રીતે થર્ડ ક્લાસના ડબ્બા પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિના પ્રદર્શન જેવા છે. અને અમારો ડબ્બો તો ખાસ એવો હતો. એમાં મુંબઈથી આવતાં કુલ-

કુંવર શેઠાણી બેઠાં હતાં.

કુલકુંવર આ ત્રીજો વિવાહ કરવા જતાં હતાં એ ખોટું છે. તેમણે પોતાની દોઢ વર્ષથી માંડીને આજની સાડીસા-ડત્રીસ વર્ષની વય સુધીમાં બરાબર દોઢેક ડઝન વિવાહમાં હાજરી આપી હતી. કમળિનો દીકરો, મામીજીની દીકરી, ભત્રીજાનો ભાણેજ, ભાણિયાનો ભાણેજ, કાકાના દીકરાના કાકાજીનો દીકરો, ઇલાદિ ઘણા વિવાહ ગણાવી શકાય. પોતે દરેક વિવાહનું વર્ણન આપી શકતાં.

એટલે જ મેં કહ્યું કે તમે કુલકુંવર વિષે, આ ત્રીજા વિવાહમાં તે હાજરી આપવા જાય છે એવો ખોટો દોષ ન મૂકતા. મુંબઈથી આવતાં એવાં કુલકુંવર શેઠાણી અમારા ડબ્બામાં હતાં.

આવે પ્રસંગે ઘણી વખત બને છે તેમ આજે કુલકુંવર જરા હરખધેલાં હતાં. તેમનો વાર્તાનો રસ એવો જામ્યો હતો કે તેનો નાનો અઢી વર્ષનો છોકરો, ‘બા પાણી, બા પાણી,’ એમ બરાબર વિષ્ણુસહસ્રનામાવલિની માફક જલનામાવલિ પઢ્યા પછી જ પાણી પામ્યો હતો. પણ નિયમરૂપે આવી ગાડીની મુસાફરીમાં કુલકુંવર એમ ‘ઢેઢ ઢેઠાં’ ના દેખતાં પાણી કાઢે જ નહિ, અને વાર્તાના રસમાં ધ્યાન ન રહ્યું એટલે જ નીકળ્યું હશે.

કુલકુંવરની સામે જ્યાં મળ્યાં હતાં. જ્યાં તેમના વેવાઈ પક્ષનાં, અને ‘વેવાણુ તમે જરૂર આવજો હો’ લાંથી વાત શરૂ થયેલી. તે મેં જરા જરા સાંભળેલી તેથી જ કુલકુંવર વિષે કાંઈક કહી શકું છું.

વાત એવી હતી કે લગભગ સાઠ વર્ષના મયાચંદ શેઠ, ૩૭ વર્ષનાં કુલકુંવર શેઠાણી, તેનો મોટો છોકરો નરોત્તમ,

નાનો છોકરો કેશવલાલ, વગેરે આ આખું મંડળ મુંબઈથી લગ્નપ્રસંગ પર દેશમાં ગિપડયું હતું. રસ્તામાં જ્યાં વેવાણુ મળી ગયાં. તે બંને વેવાણુ વચ્ચે વાતચીત થઈ સારે જ ખખર પડી કે કુલકુંવર શેઠાણીને આ વિવાહ નવાઈના નથી. તેમણે આવા વીશ તો જોઈ નાખ્યા છે.

રિદ્ધિવાળી વાણિયણની માફક કુલકુંવર ડોકમાં, પગમાં, હાથમાં, કાનમાં ચારે તરફ રૂડીરીતે મઢાઈ ને બેઠાં હતાં.

એટલામાં કુલકુંવરની નજર કોઈ છાપું વાંચતું હશે તેના પર ગઈ. મોટો છોકરો નરોત્તમ ત્રીજી અંગ્રેજીમાં હતો તે ટાઈમ્સના છેલ્લા પત્તા પરની 'લીપ્ટન ટી' ની કે એવી જાહેરખખર વાંચતો હતો; ત્યાં કુલકુંવર શેઠાણી બોલ્યાં:

‘ગગા, તને આ છાપું વાંચતાં આવડેન્છે ?’

ગગો પણ માને આંટી દે તેવો હતો.

‘એવું ન આવડે ? આખું વાંચી જવાય. આ જાહેર-ખખર છે.’

‘શું ભણતર વધ્યાં છે, જ્યા !’

‘અરે, વેવાણુ, મારો ભાઈ, આ તમારા નરોત્તમ જેવડો હશે પણ અંગ્રેજી કડકડાટ બોલ્યે જાય છે.’

‘હા, માડી, ભણતર બહુ વધ્યાં. આ અમારો નરોત્તમ ત્રીજીમાં પાસ પડ્યો.’

મૂંઝનો દોર ફૂટેલો નરોત્તમ માથા ઉપરની ટોપી હાથમાં લઈ ને ઊભો ઊભો બાબરી સરખી કરતો હતો, તેને આ વાક્યથી ત્રોત્સાહન ચડયું હોય કે ગમે તેમ પણ તે વાંચવા લાગ્યો — જરા મોટેથી સંભળાવવા લાગ્યો.

‘Invalid's Port’ અને ઘડીએ ઘડીએ તેની માની સામું જોવા લાગ્યો.

‘કાંઈ તું સમજ?’

‘ના.’

‘અંદર ઉપરની જાહેરખબર છે. અંદર ઉપર માંદાં માણસો પડ્યાં છે.’

‘હા, તે પડ્યાં હશે. શું પણ વેવાણુ, હમણાં તો તડકા પડે છે.’

એટલામાં પેલા ગૃહસ્થે છાપું બંધ કર્યું ને મયાચંદ શેઠ ઝોકું આવવાથી તેમના ખોળામાં માથું ઝૂકાવતા રહી ગયા. ‘હવે ઘડીક વાર જગો,’ કહેતાંક ને ફુલકુંવર શેઠાણીએ મયાચંદને ખભો ઝાલીને હલાવ્યા.

‘તમારે વેવાણુ, આ કેટલામી સુવાવડ? ચોથી સુવાવડ?’

‘ના રે, માડી, મારો તો ઉવેલ બહુ ખરાબ છે. હું અગિયારમે વર્ષે પરણી હતી. તે દી તો સાવ નાની હો. આ પેલી છોકરી નેવડી.’ થોડે દૂર એક છોકરી બેઠી હતી તેને બતાવીને ફુલકુંવર બોલ્યાં.

‘એમ?’

‘પછી તો સાસરે જવું ગમે નહિ. રોઊં. મારી મા વળી મૂકવા આવે. પણ આને દેખું ને બડકું.’

ફુલકુંવર શેઠાણી મયાચંદ શેઠ સામે જોઈને હસ્યાં. પણ સાઠ વર્ષનો પુરુષ હજી નિદ્રસ્થ હતો.

‘પછી તો આણે મને કેટલાંય વાનાં કર્યાં. ઘરેણાં કરાવ્યાં—લૂગડાં—’

બન્ને સ્ત્રીઓ છાપામાંથી પેલા ગૃહસ્થે બહાર જોયું તે જોઈને હસી પડી.

‘—ટૂંકનાં ટૂંક. પણ તે દિવસે હજી અણસમજી તે મને કાંઈ ન ગમે. પછી તો સાસરે આવતી જતી થઈ, પેલી સુવાવડ—કસુવાવડ થઈ ગઈ. તે દિવસે હું તેર વરસની, અને મારો તો વેવાણુ, ઉવેલ બહુ ટૂંકો. સવા વરસનો. એટલે મને પછી નાની મોટી પંદર સુવાવડ થઈ ગઈ! પણ ઈશ્વરની માયા, ને તમારા ગલઢેરાના પુણ્યે ત્રણ બચ્યાં જીવ્યાં.’

‘સારું, સારું, એ તો બધી ઈશ્વરની માયા છે. કહેવત છે ને કે દાણા હોય ત્યાં ખાનાર મળે નહિ ને ખાનાર હોય ત્યાં દાણા મળે નહિ. આપણું કાંઈ કામ આવતું નથી. આ મારે પાંચ વર્ષ થયાં પરણ્યાં, ખોળો જ નથી ભરાતો. ને મારી જેઠાણીને ત્રણ છોકરાં થઈ ગયાં.’

છાપું વાંચનારા ગૃહસ્થ છાપું બંધ કરી બેઠા બેઠા સાંભળે છે તે જોઈને બન્ને સ્ત્રીઓએ પોતાની વાત બદલી.

‘મુંબઈના ઘાટ બહુ સારા હો.’

‘ત્યારે, અમારે મુંબઈમાં તો જોઈએ તેવા ઘાટ મળે, ને પાછા સસ્તા. આ ચેઈન સાડાચાર તોલાની છે.’

‘સાડા છ’ મયાચંદ શેઠ ઊંઘતાં ઊંઘતાં આંખ ઉઘાડ્યા વિના જ બોલ્યા. સાડા છ તોલાની ચેઈનને કલ્પનામાં પણ સાડા ચાર તોલાની થઈ જતી તેમનાથી સહન થઈ શકી નહિ.

‘તે હવે તમને ખબર ક્યાં છે? રાખો રાખો, સાડા છની તો નરોત્તમની વહુને ચડાવી નહિ?’

ડોસો હાર્યા હતા એટલે હાર કબૂલ કરવા કરતાં પડખું જ ફરી ગયા.

એટલામાં સ્ટેશન આવ્યું. બહારથી આવનારની મોટી

ધમાલ થઈ રહી. કુલકુંવર શેઠાણી ઊલળા ઊલળાને આરણ્યામાં ઊભા ઊભા ‘ મુંબઈથી આવીએ છીએ, નથી તમારી પેઠે દૂંકી મુસાફરી, ખીન્ને જાઓ ’ ના પોકાર પાડવા લાગ્યાં. પણ એક માણસ તો એમ છતાં પણ ચડી બેઠો.

માડી ચાલી ને કુલકુંવર શેઠાણી નવી વાત હિપાડે તે પહેલાં આવનારને દૂંક પાસે ઊભેલો જોઈ તેને ધમકાવવા માંડ્યો.

‘ કેવો છે ? દેખતો નથી, ભાતું છે. કેળા જેવો લાગે છે. ’

‘ ના ભાઈ શા’બ કેળા નથી. મેઘવાળ છું ! ’

‘ અરર !—હાય, હાય, મારો સોનાની વીંટી જેવો ગોળ ને અથાણું મુરખો—હવે તમે શું સૂતા છો ? ’ મયાચંદ શેઠ બોલવાની હિમ્મત નહોતા કરતા પણ હવે તે ગાજી ઊઠ્યા : ‘ કેણુ છો ? સા—દા—કેના ડબ્બામાં આવ્યો છો ? ’

‘ અરે પણ ફિકર નહિ, શેઠ સા’બ, હું સાથે છું નાં ? ’ દૂર બેઠેલા એક વોરા ગૃહસ્થ બોલી ઊઠ્યા.

‘ ઊઠ ત્યાંથી—ઊઠ— ’

પેલો મેઘવાળ ઊઠીને છોક પાયખાના પાસે ઊભો રહ્યો. ને તેણે ત્યાં ઊભાં ઊભાં ‘અમે’ય ભાઈ શાબ માણસ છીએ નાં ? મનખો તો સૌ સરખો નાં ? ’ એમ પોતાની ફિલસૂફી શરૂ કરી—પણ થાક્યા પાક્યા મયાચંદ શેઠે—‘ લે હવે રાખ રાખ, વાણિયા બ્રાહ્મણ બેગો બેસતાં, અને એની સામે બોલતાં જરાક સંભાળ. ’ એમ કહીને નિરાંતે ફરી વાર પડખું ફેરવ્યું, ત્યાં ‘ દયો હવે તમે આવો છો ?—પછી આગળનાં સ્ટેશન ઉપર કેણુ જાણે કેવાં માણસ આવશે, તે કટકબટક જે ભાવે તે ખાઈ લઈ એ. ’ એમ બોલીને કુલકુંવર શેઠાણી મેઘવાળને દૂર ગયેલો જોઈને ભાતું છોડવાનો વિચાર કરવા

લાગ્યાં. પણ છેવટે એ વિચાર માંડી વાળ્યો. મેંદવાળ અડ્યો એ પાટિયાં તો બધાં એક જ નાં ?

એટલામાં તો સ્ટેશન આવ્યું ને નરોત્તમે બહાર ડોકું કાઢ્યું.

‘કાં મયાત્યંદશેઠ શું કરો છો ?—કાંઈ ખાશોપીશો કે ઊંઘ જ લેવી છે ? ક્યાં ગયાં અમારાં વેવાણુ—’ કરતા બીજા એ ત્રણ જણા દેખાયા. એક જણ પાન ચાવતો હતો, બીજાના હાથમાં ચાનો કપ હતો, અને ત્રીજાએ હાથમાં રકેબી લીધી હતી.

‘આને પણ મળ્યું છે હો, પારકે પૈસે સેંકડ કલાસ, ને વળી ઊનું ઊનું ખાવાનું મળે તે જુદું—’ મયાત્યંદ શેઠ બેઠા થઈને બોલ્યા : ‘ક્યાં જમ્યા ?’

‘ડબ્બામાં જ, મારા’જ પાસે બાણું મગાવ્યું.’

‘લે—’ નરોત્તમ બોલ્યો.

‘લે શું ગગા, સગપણ કરવા નીકળ્યા છે કે વાતો ?’

‘પણ એવડાને કોણ આપશે ?’ શેઠાણીએ ટોણો માર્યો.

‘હવે તમે જોઈ રહેજો. આજથી પંદરમે દિવસે જાન જોડવી છે. હજી એવડા તે કેવડા થયા છે ?’

‘પંચાવનની આસપાસ છે. વધુ તો નથી. જૂના જમાનાનું માણસ છે. સીતેર વર્ષ સુધી જય તેમ નથી. પણ છોકરીનો ભવ સુધરી જય નાં ?—એને માગવા જવું પડે તેમ છે ?’ શેઠ બોલ્યા.

ગાડીએ સીસોટી મારી ને ત્રણે જણા રકાબી પ્યાલા નીચે મૂકી તેમાં જ પૈસા નાખીને દોડ્યા.

પાછો નરોત્તમ બોલ્યો : ‘આ ત્રણે જણા મંજો કરે

છે હો. પારકે પૈસે લહેર ઉડાવે છે. ’

‘ ગગા ! દલાલીનાં કામ તો એવાં જ નાં ?—એમાં પણ આ તો નેમચંદ શેઠ જેવું ઘર—છોકરીનાં ભાગ્ય. ’

‘ પણ મોઢામાં દાંત નથી ને ? ’ શેઠાણી બોલ્યાં.

‘ અરે, હવે તો જુવાનિયા પણ દાંત પડાવી નાખે છે. દાંત ન હોય તો જુવાન ન કહેવાય એવું હવે નથી રહ્યું. ’

‘ અમારા માસ્તરે હમણાં નવા લીધા; નહિતર એ તો બત્રીશ વર્ષના છે. ’

‘ શું હવે તો હુત્તર વધ્યા છે, જયા ! ’ શેઠાણી પોતાની મૂળ કથા ઉપર આવ્યાં.

‘ ભાઈ શા’બ મારે બીજે સ્ટેશને ઉતરવું છે. તમે તમારું ભાતું સંભાળજો હો. ’ પેલો મેઘવાળ બોલ્યો.

‘ હવે એ તો સંભાળ્યાં જ છે. ’ શેઠે જવાબ વાલ્યો.

‘ લ્યો, રાખો રાખો, ભાતું અભડાવશે તો પછી ખાશે શું ? ’

‘ અને આમ નહિ અભડાય ? ’

એટલામાં વળી ‘ કળજુગ નહિ કરજુગ હે ’ કરતો એક ભિખારી ડબ્બામાં આવ્યો, એણે લાંબે રાગડે ગાવાનું શરૂ કર્યું :

પાંચમની જોવાય વીજળી, અખાતરીનો જોવાય વા,
શિરામણી મલકમાં ટળી ગઈ, વધી ગયો ચા.
બલોયાં મટીને મલકમાં ર્યું બંગડીયું, નકલું ગયું વધી,
બાપનું કહું દીકરો ન કરે, આવી છે વીસમી સદી.
સુખીયાં હોય તે સુખને ચાખે, અમારે રાંકને રાખ ને રેડું.

પૃથ્વી કાણે જન્મી, કાણુ લઈ આન્યું એનું ખી,
ચાંદો ને નોતો સૂરજ ત્યારે, ક્યાં ઉગતો'તો હી.
એ કહો, આવડતો હોય તો જવાબ દીઓ,
સાચર રૂપી આ છે સમુદર પીવાય તે પી.

શેઠાણી કુલકુંવરે મોટા લટકા સાથે અરધું કદિયું તેના
હાથમાં મૂક્યું. 'સારું ગાય છે હો, સાચું કહે છે વેવાણુ!
જમાનો તો બહુ બદલાયો.'

'એણે શું કાઈ દિવસ ટાઢતડકો વેઠ્યાં છે? આ તો
દેશને ખાતર સહન કરે છે.' છેક દૂરના ખૂણામાં મોટેથી બોલા-
યેલા શબ્દોએ બંને ઐરાનું ધ્યાન ખેંચ્યું. નરોત્તમ આંખો
ખેંચીને દૂરથી છાપાનું છેલ્લું પાનું વાંચવા લાગ્યો. 'સમજી ?
કાણુ પકડાયું ?'

'ના.'

'જવાહરલાલ નેહરુ'

'આ મારા પીઠ્યા છાપાવાળા, પણ આવા જ સમાચાર
આપ્યા કરે છે, કામધંધા વિનાના.'

'પણ ન છાપે તો એનું નાક જાય.'

નરોત્તમે પોતાના ત્રણ ઇંગ્લીશના જ્ઞાનના આધારે સમ-
જણુ પાડી.

એટલામાં પાછું મયાચંદને કાણુ જાણે શું શરતન ચડ્યું
તેવળી, 'નરોત્તમની વહુને સાડાચારની ચેઈન ચડાવી છે હો.'
કરતાકને બેઠા થયા.

શ્રી. નરોત્તમની હાજરીમાં જ તકરાર શરૂ થઈ. દરેકે
દરેક ધરેણું સંભારીને તારવણી કાઢી, પણ અંતે સાડાચાર
કે સાડા છ એ નક્કી થઈ શક્યું નહિ.

થોડીવારમાં સ્ટેશન આવ્યું ને ત્યાં પેલો ઢેઠ ઊતરવાનો હતો, એટલે કુલકુંવર શેઠાણી સંભાળીને ભાતું દૂર મૂકવામાં રોકાયાં, તેટલામાં એમને ધક્કો મારીને ખીજા બે ચાર જણા અંદર ઘૂસી આવ્યા.

પણ ઢેઠના જવાથી કુલકુંવર શેઠાણી કાંઈક પ્રસન્ન થિત્ત હતાં. છેવટે ભાતું, બરાબર પલાંઠી વાળીને ખાવાનો જોગ આવશે એટલે કાંઈ બોલ્યાં નહિ. ભાતું છોડીને મા દીકરો ને જયા વેવાણુ ખાવા બેઠાં. મયાચંદ શેઠ પણ વખતે કટકું બટકું લેતા હતા. ખાતાં ખાતાં નરોત્તમના વિવાહ વખતે શી તૈયારી કરવી તેની ભવિષ્યગાથા થઈ રહી હતી, એટલામાં કમખખત પેપરવાળો ‘ અમુક જગ્યાએ ગોળીબાર ! ’ કરતો નીકળ્યો.

‘ અરર ! શું માડી માણસ મરે છે ? હવે વેવાણુ, સૌ સૌનાં નશીબનું ખાતા હોય તો શું થાય ? પણ માડી, માણસના લોભને કાંઈ થોભ છે ? આ વળી સવરાજવાળા રાજ લેવા નીકળ્યા છે ! ’

‘ અરે માડી. ’ કહીને વેવાણે પૂરી ઉઠાવી.

‘ પૂરી આકરી થઈ છે. ’ નરોત્તમ ચાવતાં ચાવતાં બોલ્યો.

‘ તે તારી વહુને કહેજે, કુંળી કરી દે. ડાહ્યો. ’

ખીજું સ્ટેશન આવતા સુધીમાં ભાતું તો ખવાઈ રહ્યું, પણ કાગળના ડૂચા, પૂરીનાં બટકાં, ચવેણું, અથાણાનો રસે એ સઘળો ચીજો નીચે વેરાવાથી એક પ્રકારનું પ્રદર્શન થઈ રહ્યું હતું. એમાં પાછું સંડાસનું બારણું સામે હોવાથી, જ્યારે જ્યારે એ બિઘડતું ત્યારે ધીમી મીઠી સુગંધ આવી જતી હતી.

ખીજું સ્ટેશન આવતાં જયા વેવાણુ ઊતરવા માટે તૈયાર

થઈ રહ્યાં હતાં. અને કુલકુંવર શેઠાણી, રિવાજ મુજબ, ‘ અમે મુંબઈથી આવીએ છીએ ’ વગેરે કહેવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યાં હતાં. પણ એટલામાં ‘ એ વેવાણુ ! ’ એવા લાંબા અવાજે એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું. બારણું ઉઘાડીને એક આઘેડ વયની કાંઈક રૂપાળી વિધવા બાઈ ને તેની છોકરી બે જણાં દાખલ થયાં. છોકરીએ ડબ્બામાં પેસતાં પહેલાં જ ઓઢણીથી લાજ કાઢી, પણ કપડું પાતળું હોવાથી તેની તેજસ્વી આંખો ને રસિક ચહેરો દેખાતાં હતાં.

મયાચંદ શેઠ સાસરા કે સાસરા પક્ષના હશે માટે છોકરીએ લાજ કાઢી છે, એમ માનીને બીજા વિષયમાં તક્લીન થવા, ગાલ્સવર્ધીનું ‘ સ્વાનસોંગ ’ કાઢ્યું ત્યાં કુલકુંવર શેઠાણી બોલ્યાં:

‘ વેવાણુ ! આ તમારા જમાઈ, જુઓ, કેવડા મોટા થઈ ગયા છે ! ’

એટલું બોલીને કુલકુંવરે છોકરીની લાજમાં મોં નાખ્યું:

‘ કેમ બોલતાં નથી ? ચંપા, કાંઈ ખાવું છે ? ’

છોકરી રૂપાળી તો હતી જ. પણ ચતુર ને વ્યવસ્થિત પણ લાગી. એની બેસવાની ઢબ પણ એવી આકર્ષક હતી. નાની હોવા છતાં એનામાં સુઘડતા ભરેલું ડહાપણ દેખાઈ આવતું હતું.

જ્યાં વેવાણે ધીમેથી એના માથાપર વહાલભર્યો હાથ મૂક્યો ને માડીની સીસોટી વાગવાથી તે એકદમ નીચે ઊતરી ગયાં. કુલકુંવર શેઠાણીને તો એક વેવાણુ ગયાં ને બીજા આવ્યાં એટલે નવાજૂની સાંભળવાની તાલાવેલી થઈ રહી હતી. છોકરીને કુખણાં લઈ પોતાની પાસે બેસાડી વળી પૂછ્યું: ‘ ચંપા કાંઈ ખાશો ? ’ ચંપાએ માથું ધૂણાવીને ના પાડી. એટલામાં નરોત્તમને કાણુ જાણે શું સોલો ચડ્યો તે અંગ્રેજી

પેપર મોટેથી વાંચવા લાગ્યો !

‘ વેવાણુ શું ભણુતર વખ્યાં છે ! ’ કુલકુંવર શેઠાણીએ નવાં વેવાણુ સાથે વાત શરૂ કરી.

વેવાણુ ‘ હા માડી ’ એટલે જ જવાબ વાળ્યો, પણ સમજતી હોય તેથી કે ગમે તેમ નીચાં નેણુ ઢાળીને ચંપા પોતાનું હાસ્ય દબાવી રહી હતી. નરોત્તમના દરેક શબ્દે એને હસવું આવતું હતું. જેમ ચહેરામાં તેમ શરીરમાં પણ બંને વચ્ચે ખૂબ અસમાનતા હતી—એકદમ દેખાઈ આવે એટલી. છોકરો પાતળો, કદરૂપો, કાંઈક કાળો ને ચોવટિયા જેવો હતો. ચંપા શરીરે સુધદ, ગોરી ને ગંભીર હતી. નરોત્તમ કરતાં એનું શરીર દોડું તો હશે જ.

‘ ચંપા ! તમે તો અંગ્રેજી સમજતાં હશો ? ’

ચંપા બોલીઃ બહુ ધીમેથીઃ પણ એના શબ્દો સ્પષ્ટ સંભળાયા. ‘ થોડું થોડું સમજાય. ’

એટલામાં નરોત્તમ વાંચતો બંધ થઈ ગયો. અને કુલકુંવર શેઠાણીએ મયાચંદને ને નરોત્તમને બંનેને કહ્યુંઃ ‘ તમે આમ બેસો, ચંપા શરમાય છે ! ’ મયાચંદ શેઠ આરામ સ્થળ છોડીને બીજી બાજુ બેઠા.

થોડીવાર પછી જ્યારે સૌને ઊતરવાનું આવ્યું ત્યારે પાછી ધમાલ મચી. મયાચંદ શેઠ નીચે ઊતરી ગયા હતા ને નરોત્તમ તથા કુલકુંવર સામાન આપતાં હતાં. ચંપાની મા પણ પોટકું બગલમાં મારી એક તરફ ઊભી રહી હતી.

સામાન લેતાં લેતાં નરોત્તમે ચંપા તરફ ત્રણ વખત જોયું. પણ ચંપાએ ત્રણે વખત નીચાં નેણુ ઢાળી નાખ્યાં. ન કળી શકાય એવી છાની ઉદાસીનતા છોકરીના ચહેરા પર

પથરાઈ ગઈ હતી. અંતે સામાન થઈ રહ્યો. કુલકુંવર ને ચંપા સાથે ચાલ્યાં.

નરોત્તમ પાછળ ચાલ્યો. તેણે જાણી જાણીને ચંપા સાથે થવા માટે સાંકડા માર્ગમાંથી રસ્તો કર્યો પણ ચંપા એક તરફ ઊભી રહી. આ વખતે એણે નરોત્તમ સામે જરાક દષ્ટિ માંડી, એ દષ્ટિમાં ઉદાસીનતા, ઉપેક્ષા ને ક્રોધ ત્રણે હતાં.

સામેનું ખાનું ખાલી થયું એ જોઈ મેં નિરાંતે લ'ખાવ્યું. પણ વિચાર તો એ જ આવતા હતા. 'આ છોકરો પૈસાને બળે આવી સુંદર છોકરી તો મેળવશે, કદાચ એને ઢીંગલીની પેટે શણગારશે પણ . . એ આખી પ્રજા કેટલી ગરીબ બનશે ?—આ છોકરો આવી સુંદર વહુ છતાં પોતાની પાછળ કેવી કઠંગી પ્રજા મૂકી જશે ?—કલ્પનાહીન ને રસહીન—પર-દેશી વસ્તુઓની એજન્સી જ લઈ શકે તેવી—' વિચાર માળા તો આગળ વધત પણ એટલામાં 'એ મે'રખાન કાઈ બેસવા દેતું નથી ને હમણાં ગાડી ઊપડશે ' કહેતો ક ને એક મેઘવાળ દાખલ થયો.

એને જરા નિરાંતે બેસારી કાંઈક વાત કરવા પ્રયત્ન કરું છું એટલામાં પ્લેટફોર્મ પર 'એય છોરા ખસી જા' એવો પોલીસનો હુકમ આવ્યો ને તેની પાછળ જ ધબક કરતો અવાજ સંભળાયો. ઊભા થઈ ને જોતાં, નરોત્તમને જમીન, પરથી ઊઠીને કપડાં ખંખેરતો દીઠો. પરાણે રોકી રાખેલું ચંપાનું હાસ્ય એની આંખમાં જોયું ન જોયું ત્યાં તો સીસોટી ભારતી ટ્રેઘન ઊપડી.

અથમતા સૂર્યના દિરણુમાં દિરણ્યમહેલ ઝગારા મારી રહ્યો હતો. એની રંગીન કાચની બારીઓમાંથી પડતું ચિત્રવિચિત્ર તેજ આરસની ફરસબંધીને ઇંદ્રધનુષની શોભાથી રંગી રહ્યું હતું. મહેલમાં સઘળે શાંતિ હતી. દિરણ્યમહેલના કમ્પાઉન્ડનો દરવાજો ખોલીને એક અજાણ્યા મુસાફરે પ્રવેશ કર્યો.

એના મોં આગળ મેંદીની મોટી લાંબી કાપેલી વાડ રસ્તાની બન્ને બાજુએ નજર પહોંચે ત્યાં સુધી પથરાયેલી હતી. વચ્ચેનો રસ્તો લાલમાટી પાથરીને આકર્ષક ને મોહક બનાવ્યો હતો. પણ રસ્તા ઉપર કોઈ ન હતું. ચારે તરફ પણ કોઈ ન હતું. સઘળે નિર્જીવ શાંતિ હતી—લક્ષ્મીના પસાર થઈ ગયા પછી મોટા મહેલમાં દેખાય છે તેવી—ઉજ્જડ ઉપેક્ષિત અને ઉદાસ સ્થળમાં હોય એવી—જે શાંતિને લીધે અશાંતિ જન્મે છે તેવી—અવાજથી ભરેલી, આશંકાઓથી વસેલી. અજાણ્યા મુસાફરે એમાં પ્રવેશ કર્યો. એનું શરીર એની લાકડીને આધારે આગળ ને આગળ વધ્યું. રસ્તાપર માત્ર એની લાકડીનો અવાજ થતો હતો—મોટો અને એકલો હોવાથી પડખા પાડતો.

તે આગળ ને આગળ વધ્યો. છેક દ્વાર પાસે પહોંચ્યો. દરવાજા ઉપરથી જે અનુમાન કર્યું હતું તેના કરતાં પણ મહેલ વધારે ભવ્ય હતો. મહેલમાં જવાના પગથિયાં પર બન્ને તરફ ઇંદ્રધનુ રંગના આરસની બારીક નકશીકામવાળી જાળી મૂકી

હતી. ઠેકાણે ઠેકાણે કૌમુદી જેવા ધોળા આરસના કુંભમાંથી રજનીરાણીએ પહેરેલા વસ્ત્રની જેમ રંગબેરંગી ફૂલના ગુચ્છા લટકતા હતા. એક ઠેકાણે હીંગળોડ રંગના લાલ પથ્થરમાંથી કોતરેલો શાંત પહેરગીર ઊભો હતો. મુખ્યદ્વારની નજીકમાં આરસની એક સુંદર પ્રતિમા હતી. તેનું અપ્રતિમ જીવનસૌન્દર્ય આખા મહેલને આકર્ષક ને રમ્ય બનાવી રહ્યું હતું.

અન્નણ્યો મુસાફર આંહીં અટક્યો.

કોઈએ કહ્યું નહિ કે આવો. કોઈએ કહ્યું નહિ કે કેમ આવ્યા. કોઈ બોલ્યું નહિ કે જાઓ. કોઈએ ટકોર ન કરી કે થોભો. ઊંડી ઉદાસીનતામાંથી અશાંત અવાજ આવતા હોય તેમ મહેલના અંદરના ભાગમાંથી સમજાય કે સંભળાય તેવા નહિ, માત્ર લાગે કે આવે છે એવા, અવાજ આવતા હતા. એ એકલો પગથિયાં ચડવા માંડ્યો.

કાળા આરસના પથ્થરમાં લાલ સ્વસ્તિક બેસાડીને સીડીને મનોહર બનાવી હતી.

મુસાફર મુગ્ધ થતો આગળ વધ્યો. પાછળના ભારથી એ જરાક વાંકો નમ્યો હતો. અવસ્થાને લીધે લાકડીનો આધાર લેતો હતો. છતાં એનામાં આવું સુંદર સ્થળ જોઈને નવું જોમ આવ્યું હતું.

છેક ઉપર જઈને ઊભો રહ્યો. વિશાળ દિવાનખંડમાં લાલ ચંદનના બાજઠ ઉપર રેશમી આસન પડ્યાં હતાં. ઉપર ઝુમ્મર લટકતાં હતાં. નીચે તારાંકિત રજની જેવી સાચાં મોતી ભરેલી વિશાળ જાજમ પાથરેલી હતી. ઉપર છતમાં સોનેરી જલપ્રવાહમાં સ્નાન કરતી અપ્સરાનાં ચિત્રો હતાં. નીચે—ચારે ખૂણે—જાજમની સોનેરી રૂપેરી ભરતગુંથણીમાં

રતિનાથની મનોરમ દેહ શોભી રહી હતી. મુસાફર આ સઘળું જોતાં છક્ક થઈ ગયો. ત્યાં અખૂટ સમૃદ્ધિ હતી. અદ્ભુત સૌન્દર્ય હતું. અનુપમ કલા હતી. શાંતિ હતી, પણ . . . એ સઘળું જોને લીધે જીવન્ત લાગે છે તેવું કોઈ મનુષ્ય ત્યાં ન હતું. ઉદાસીન, અવાજવિનાની, એકધારી શાંતિમાં જાણે કોઈનાં પગલાં સંભળાતાં હતાં, પણ ત્યાં કોઈ હતું નહિ. સઘળું સૂમસામ પડ્યું હતું.

મુસાફરને હવે શંકા પડી. તેને લાગવા માંડ્યું કે પોતે જે જુએ છે તે માયા છે. ખોટું છે ને સાચું દેખાય છે.

એ જ વખતે સામેનું દાર ઉઘાડીને એક માણસે ગુપચુપ પ્રવેશ કર્યો. તેનું વય આઘેડ હતું પણ દેહ સશક્ત ને રસિક લાગતો હતો. કાંતિ તેજસ્વી હતી. માત્ર ન સમજી શકાય એવો વિષાદ એના મોં પર હતો. એને જોતાં જ લાગે કે આ એક એવો જીવાત્મા છે કે જે સુખી છે ને નથી. જે દેખાય છે એનાથી તદ્દન જુદો છે.

ખોટા વિના માત્ર ઈશારતથી અજાણ્યા મુસાફરને અંદર આવવાનું તેણે આમંત્રણ આપ્યું. મુસાફર અંદર ગયો. પેલા માણસે ઈશારતથી ખતાવેલા એક સુંદર આસન ઉપર એ બેઠો. પણ એ બેઠો કે તરતજ ઉપરથી સુગંધી પવન વહેવા લાગ્યો. ચારે તરફથી ગુલાબજલનો છંટકાવ થવા લાગ્યો.

પેલો માણસ તેની સામે બેઠો હતો. બન્ને જણા ઘડીભર બોલી શક્યા નહિ. મુસાફર સમૃદ્ધિથી અંજાયો હતો એટલે, પેલો માણસ પોતાનું ગૌરવ ઘટે એટલે.

‘આંહીં કોઈ દિવસ કોઈ આવતું નથી ?’ એવો મુસાફરે કહ્યું.

પેલા માણસે ઉત્તર વાળ્યો : ‘ આવે છે ધણા, રહે છે કોક. ’ એના જવાબમાં ઊંડી વેદના હતી.

‘ તમે આંહીં જ રહો છો ? ’

‘ હા. ’

‘ હું આંહીં રહું ?—રાત પડ્યો રહું ? તમારા નોકર ક્યાં છે ? તમે એકલા જ છો ? ’

પેલો માણસ પોતે બેઠો હતો, ત્યાં બેઠાં બેઠાં જ તેણે એક કળ દબાવી. એક તરફનું દ્વાર ખોલીને તરત એક નોકર આવ્યો. નોકરની ચાલ પણ સીધી ને અક્કડ હતી. પગલાં માપેલાં ભરતો હતો. મોં તેજહીન, મારી નાખે એટલું બધું શાંત, એકધારું, ઉદાસ ને કંટાળેલું હતું.

તે છેક પાસે આવ્યો. પોતાની સામે ઊભેલું કોઈ ચંત્ર માનવ જોયું. અબ્બણ્યો મુસાફર ચમકી ઊઠ્યો હોય તેમ નોકર સલામ ભરીને પાસે આવી ઊભો.

પણ . . . તે માણસ લાગતો ન હતો. સાંચાની પેઠે તે ઊભો હતો. ચંત્રની માફક સ્થિર હતો. જડવસ્તુ જેવો ભાવહીન હતો.

‘ આ કોણ છે ? માણસ કે ચંત્ર ? ’ મુસાફરે સમજ ન પડવાથી પ્રશ્ન કર્યો.

પેલા માણસે ટૂંકા પણ અર્થવાહી જવાબ વાળ્યો : ‘ આંહીં બન્ને એક છે. ’

‘ એટલે ? આમાં મને કાંઈ સમજ પડતી નથી. ’

‘ આ સ્થળને અતિલક્ષ્મીનો રોગ છે. હું એ રોગનો વારસ છું. હું ધારું તો પણ કોઈ મનુષ્યને હૃદયથી સ્પર્શી શકતો નથી. આ ચંત્રમાનવ મારું કામ કરે છે એટલું જ. એથી

વિશેષ મારે અને એને પણ સંબંધ નથી. હું એકાકી છું, ’

થોડીવાર બેમાંથી કોઈ બોલ્યું નહિ. મુસાફર ક્ષોભ પામી ગયો હતો. પેલો માણસ શાંતિ ધૃષ્ટિ રહ્યો હતો.

અચાનક પેલો માણસ બોલ્યો : ‘ આ સ્થળ તમને કાણે બતાવ્યું ? ’

‘ મને કોઈએ બતાવ્યું નથી; મેં જોયું ને મને ગમ્યું. ’

‘ પણ—આ સ્થળ કોઈને ગમતું નથી. મને ગમતું નથી. તમે પણ એનો ઇતિહાસ જાણશો એટલે તમને પણ નહિ ગમે. આ સ્થળે હું એકલો છેલ્લાં બાર વર્ષ થયાં રહું છું. આંહીં સમૃદ્ધિનો પાર નથી. કૌમુદીમાં તો આ સ્થળ સ્વર્ગ જેવું બની રહે છે. પણ આ સ્થળ શાપિત છે . . . ’

‘ શાપિત ? ’ મુસાફર બડક્યો.

‘ ભડકતા નહિ. શાપિત એટલે એને અતિલક્ષ્મીનો શાપ છે—જેમાં પુષ્કળ સગવડતા મળે, છતાં સુખ ન હોય; જેમાં સહચાર મળે, છતાં સ્નેહ ન હોય; જેમાં સઘળી ક્રિયાની જીવંત શક્તિ લક્ષ્મીના સ્પર્શથી હણાઈ જતી હોય—એવું આ સ્થળ શાપિત છે. આંહીં સઘળું મળશે. માત્ર નહિ મળે, મનુષ્યનો સ્પર્શ. એક જ યંત્રમાનવનો સહચાર તમારે માન્ય હોય તો આ સઘળી સમૃદ્ધિ તમારી છે . . . તમને આ ગમે છે ? ’

ધડી રહીને તે પાછો બોલ્યો : આ વખતે એના અવાજમાં ઘેરી ઉદાસીનતા પથરાઈ ગઈ હતી.

‘ મને આ સ્થળ એવી જ રીતે મળ્યું છે. ને હું એવી જ રીતે—જો કોઈ સમૃદ્ધિ માટે આ સરત કબૂલ કરે તો—બીજાને વારસામાં સોંપીને મુક્ત થઈ શકું એમ છું. અજાણ્યા મુસાફર ! તને આ સ્થળ ગમે છે ? ’

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના અજાણ્યો મુસાફર ઊભો થઈ ગયો. તે દુઃખભરેલું મધુર હસ્યો : ‘સલામ !’

‘કેમ ? જાઓ છો ? તમે સમૃદ્ધિની શોધમાં હો તો આટલી સમૃદ્ધિ ક્યાંય નહિ મળે. પૈસાને બળે ઊંચામાં ઊંચી જગ્યા પર રહેવાની ઇચ્છા હોય તો આ સ્થળ હિમાલયના શિખર નેટલું ઊંચું છે. એકાકી, કોઈની ગરજ નહિ, કોઈની પરવા નહિ; તમારી સમૃદ્ધિમાં જ તમે તક્ષીન. તમને એ નથી ગમતું ? શું ખોટું છે ?’

પણ મુસાફરે તો બોલ્યા વિના જ ફરી સલામ કરી ને તે ઉતાવળે પગલે પાછો ફર્યો.

છેક બારણા પાસે જઈને જ તે ઊભો રહ્યો. દયાર્દ્ર સ્વરથી તેણે પેલાં માણસને કહ્યું : ‘ભાઈ ! તમારા એકાકી સમૃદ્ધિમય જીવનમાં રહેલો શાપ મને દુઃખ આપે છે. પણ તમારું જીવન લઈ લેવાની મારામાં શક્તિ નથી. હું સમૃદ્ધિની શોધમાં નથી. ઊંચામાં ઊંચી ભયંકર પ્રતિષ્ઠા માટે પણ મને માન નથી. હું તો માનવમહાસાગરમાં દેખાતાં અસંખ્ય જલખિંદુમાં રહેલી સામાન્ય માનવતા શોધું છું.’ એટલું બોલીને પાછું પણ જોયા વિના તે ચાલતો થઈ ગયો.

તેને જતો જોઈને પેલો માણસ શૂન્ય જેવું હસ્યો. એના હાસ્યમાં જીવંત મૃત્યુની છાયા હતી ‘કોઈ રહેતું નથી !’ તે એટલું જ બોલ્યો. અને ધીમે પગલે પોતાના એકાંત-વાસમાં પાછો ફર્યો.

નીરવ ગેબી શાંતિમાં એનાં પગલાં ભયંકર ઉદાસીનતાના પડધા જેવાં પડી રહ્યાં હતાં.

સવાર અને સાંજ

ટપો આવીને ઊભો રહ્યો ત્યારે ગોવિંદલાલે ન્યુસ પેપરમાથી ઊંચે જોયું. એનો નાનો ભાઈ મોતીલાલ અને એની વહુ કપિલા અચાનક જ આવી પહોંચ્યાં હતાં.

‘એ લાભુ, વિનુ, જુઓ કોણ આવ્યું?’ તેણે બેઠા થઈને છોકરાંને બોલાવ્યાં. પાછળની પરસાળમાંથી છોકરાં દોડતાં આવ્યાં. ગોવિંદલાલની વહુ મણી પણ ખારણે આવી.

‘હ્યો!—આમ તે અવાય? અમને લખ્યું પણ નહિ?’

‘સા’બ! રૂપિયો’—ટપાવાળો મોતીલાલની સામે ઊભો:
‘સા’બ રૂપિયો!’

‘હવે જા જા, રૂપિયો શાનો? ખાર આના ઠરાવ્યા છે તે આપી દીધા.’

મણીવહુએ સામાન ઉપર ચડાવી દીધો. બબડતો બબડતો ટપાવાળો ચાલ્યો ગયો.

બંને ભાઈઓ વાતોએ વળગ્યા. કપિલા ને મણી અંદર હસી હસીને વાત કરતાં હતાં : કપિલા મોટેથી બોલી :

‘હે મોતીભાઈ! તમે તો આવા જ રહ્યા કે?’

‘કેમ?’

‘કેમ શું?—બિચારીને રસ્તામાં નાસ્તો પણ કરાવ્યો નથી.’

રસ્તામાં કાંઈ ન ખાતાં મોતીલાલ ભાતાનો ડાબલો એમ ને એમ ભરીને લાવ્યો હતો. અત્યારે ઘરમાં એની જ

વાત થઈ રહી હતી.

બંને ભાઈ બપોરે જમવા બેઠા. ત્યારે મણી વહુ હોંશમાં ને હોંશમાં કંસાર પીરસી રહી હતી. પીરસીને મણી વહુ વાતો કરવા માટે સામે બેઠી. કપિલા રસોઈ કરતી હતી. ને લાલુ ને વિનુ ‘કાકી! મને દાળ!’ ‘કાકી મને શાક!’ એમ બોલતાં સામે બેસીને જમી રહ્યાં હતાં.

‘છોકરાંવ! તમે કાકીને આજ ને આજ કવરાવી દેશો હો!’

માના પ્રત્યુત્તરમાં હોય તેમ છોકરાં વધારે મોટેથી બોલ્યાં:

‘કાકી! પાણી આપોને!’

‘કાકી? મને દાળ તો આપી નહિ?’

‘જો ને વાંદરા જેવા!’ મણીવહુ બોલ્યાં. પણ છોકરાંને ચાળા કરતો જોઈ હસી પડ્યાં: ‘અરે! હવે બેસને—ચાળા કરતો. . . .’

બપોરે બંને ભાઈઓ બહાર ગયા. મણી ને કપિલા વાતો કરતાં બેઠાં.

‘પછી તમારે બાપે એઈન કરાવી?’—કપિલા આ ઘરમાં હમણાં આવી હતી. ને મણીવહુ પ્રોંઠ ગણાતી. મણીવહુને આ ઘર ઉપર પક્ષપાત પણ થઈ ચૂક્યો હતો. કપિલાને હજી પિયર તરફનું આકર્ષણ હતું.

‘ના રે, ચાર બેનોમાં કોને કરે ને કોને ન કરે? એકને કરે તો બીજાને માહું લાગે!’

‘એવું તો કાંઈ નહિ, અમે ય ચાર બેનો હતી. એ તો સારું સાંસતું ઘર હોય એ પ્રમાણે કરવું પડે—એમ તો પછી સૌને સરખું રાખવું ક્યાંથી પોસાય?’

‘ પણ બાપને તો એ ય આંખ સરખી નાં ? ’

‘ એમ તો કાંઈ નહિ. અમારે ય બાપ હતા. એ ગામની બાદશાહી હતી. ઘેર ઘોડાં હતાં. પણ આછું પાતળું સગું હોય એને પહેલાં રાજ કરે. તમારા ઘરની તો નવાઈ બાળા ! ’

કપિલા બોલી નહિ, પણ એને માઠું લાગ્યું. એટલામાં લાલુ દોડતો આવ્યો. વીનુ એની પાછળ પડ્યો હતો. બન્ને જણા કપિલાની પાસે જ પકડદાની રમત રમવા લાગ્યા. કપિલાને અમસ્તી આ મશ્કરી સારી લાગત પણ અત્યારે એનું મોં ચડ્યું. એ બોલી પણ ખરી : ‘ લાલુ ! વીનુ !—આધા ખસો છો કે માફ ? ’

મણીવહુ બોલ્યાં, ‘ છોકરાં ! તમે તો હેવાન જેવાં છો, માણસનું મન કમન કાંઈ જૂઓ નહિ ને . . . ’

મણીવહુનું વાક્ય અધુરું રહ્યું; પાંછી કપિલા બોલી : એના મનમાં હજી પિયરના વિચાર ઘોળાતા હતા : ‘ એમ તો મારી બાબી કાંઈ ન લાવ્યાં. ’

‘ અરે બાપુ, તમારે દીક પડે તો લાવોને. ક્યાં મારા વિનુ—લાલુ મારે લાવો છો ? પેટ પડશે એટલે એની મેળે ધર વહાલું લાગશે. ’

કપિલાએ લાલુને આધો ખસેડ્યો : ‘ ઉઠ—જો ને વાંદરા જેવો ! ’

મણીવહુ ચીડાઈ રહી હતી એટલે એણે તરત કપિલાને કહ્યું : ‘ બાપુ ! તમારે છોકરાંને વાંદરા ન કહેવું. વાંદરા હોય તો અમારાં છે. એલા ! છોકરા આધો ખસને, જો ને, માથે પડતો જાય છે. વાંદરા જેવો. ’

કપિલા ઝંખવાણી પડી ગઈ હતી. એણે ‘ વાંદરા જેવો ’

જેઠાણીના અનુકરણમાં જ કહ્યું હતું. છતાં એને માટે જ ઠપકો મળ્યો. તેની આંખમાં આંસુ આવું આવું થઈ રહ્યાં. પણ તે ખાનું કાઢીને આઘીપાછી થઈ ગઈ ને કામે વળગી.

બન્ને છોકરા કપિલાના ચાળા પાડતા હતા, તે જોઈને મણીવહુ હસતી હતી. હસતી હસતી વળી ધમકાવતી હતી : ‘ જો ને, વાંદરા જેવો ! ચાળા પાડે છે ? છાનો રે ’ છે કે, મારું ? ’ અને એટલું બોલીને નાકે આંગળી મૂકી એક તરફથી છોકરાંને ચૂપ રહેવાની, ને બીજી તરફથી કપિલા શું કરે છે તે જોવાની, એવી બે જાતની ઈશારત કરી રહી હતી. કપિલાએ સાવરણી બરાબર બાંધી. બે ટ્રંક સરખા મૂક્યા. ઘોતિયાં સંકેત્યાં. પણ કામ જલદી પતી જતું હતું ને એને બહાર ન જવા માટે કાંઈક કામ જોઈતું હતું. એટલામાં વીતુ દોડતો આવ્યો ને એની હડફેટે ચડેલો પાણીનો લોટો ઢબ્યો. પાણીના છાંટા સાફ કરેલાં વાસણને ઊડ્યા.

‘ કપિલા ! એ કપિલા ! ’

કપિલા સાવરણી હાથમાં લઈને બહાર આવી.

‘ પાણી કેણે ઢાબ્યું ? ’

‘ વીતુસ્તો. ’

‘ લોટામાં પાણી તો તમારું પીધેલું પડ્યું હશે, જો ને, મારા પીટયા કામ વધારે છે. ’

‘ દ્યો, હવે ઠામણું બહાર કાઢો, ઘોઈ નાખીએ. ઠામણુંને છાંટા ઊડ્યા છે છે નાં ? ’

કપિલાએ બહાર વાસણનો ઢગ કર્યો. ત્યાં બન્ને ભાઈ બજારમાંથી પાછા ફર્યા. એકના હાથમાં શાકની પોટલી હતી. બીજાના હાથમાં ખાંડનું પડીકું હતું.

બન્ને આવીને બેઠા. પણ બજારમાં થયેલી વાતચિત

તેમને ઠંડા બનાવ્યા હતાં.

‘ તારામાં હજી એટલી અછલ ન આવી, કાંઈ લાગવમ વિના કેઈ નોકર રાખે ? આપણા ભાઈ છે ? ને દુકાનમાં તે એમ કાપીએ ? ’ ગોવિંદલાલ એટલું બોલીને પછી ગુપચુપ બેઠો.

મોતીલાલ નોકરી છોડીને બીજી શોધવાની તજવીજ કરવા આવ્યો હતો. ગોવિંદલાલ એને ઠપકો આપી રહ્યો હતો. એમાંથી બંનેની વચ્ચે ચક્રમક જરી હતી. અત્યારે બંને ઠંડા હતા, પણ તેમના મનમાં અગ્નિ ધુંધવાતો હતો. મોતીલાલે વાત ફેરવી: ‘ કેમ ભાભી ? ઠામ ફરી વાર કાઢ્યાં ? ’

‘ એ તો પાણી પડ્યું. અમારે તો ઘરમાં છોકરાંથીએ પાણી બોટાય નહિ. કપિલાને શીખવતા હો, ઢ્યક ઢ્યક પાણી પીએ છે તે. મારો લાભુ તો એ જોઈ ને હસતો હતો. ’

‘ હવે શીખશે, તમે છો નાં ? ’

‘ આજ કાલનાં કોઈનું માને નહિ તો. ’

‘ તો બે લગાવી દેજો ને ! ’

‘ ના રે ભાઈ, સૌ સૌનું બાંધીને બેસે તો ય ઘણું છે. માથે પડશે એટલે સૌ શીખશે. ’

મોતીલાલનું મન ખાટું તો થયું હતું, એટલામાં હેતુ નહિ છતાં અકસ્માત બોલાયલું મણીવહનું વાક્ય જાણે કે, આંહીથી એને, જલદી રવાના કરવાનું સૂચક લાગ્યું.

સાંજે બંને ભાઈ જમવા બેઠા, કપિલા પીરસતી હતી.

બંને દેરાણી જેઠાણી બોલતાં હતાં તેમાં વિવેક હતો. પણ બંનેની ભાષામાંથી ઉખા ઊડી ગઈ હતી. બંને ભાઈઓ વાત કરતા હતા તે તો સાધારણ જ હતી. બંને છોકરાં એટલી-વારમાં જ કાઢીથી થાકી ગયાં હતાં. કપિલાનું મન રોવાની

તૈયારીમાં હતું. મણીવહુનું મન ચીડાવાની તૈયારીમાં હતું. ગોવિંદલાલને જીવનના થાક વખતે નાનાભાઈનું સાહસ-નોકરી છોડીને દુકાન કાઢવાનું-પોતાને હેરાન કરનારું લાગ્યું હતું. સાંજ પડી ન પડી ત્યાં સૌ એક બીજીથી થાકી ગયાં હતાં.

રાત્રે સુતાં સુતાં કપિલાએ ધીમેથી કહ્યું : ‘ મને આંહી સોરવતું નથી. તમે આંહી કેમ આવ્યા ? ’ મોતીલાલે કહ્યું : ‘ બે દિવસ રહીને ચાલ્યા જઈશું. ’ કપિલાબેલી : ‘ કાલે જઈએ તો ? ’

‘ ખરાબ લાગે. તું સમજે નહિ. ’

બે દિવસ પછી સવારના વહેલા મળરકામાં મોતીલાલ ને કપિલા ટપામાં બેસીને ઉપડ્યાં ત્યારે લાલુ ને વીનુ બોલતા હતા : ‘ કાકી જરૂર આવજો ! જરૂર આવજો ! ’

અને મણીવહુ ટપા પાસે ઊભા રહીને કહેતાં હતાં : ‘ બાપુ, સંભાળીને જજો, કાગળપતર લખજો-હવે બે દિ વધુ રોકાણુંહોત તો શું ખાટું મોળું થઈ જત-’

ટપો ચાલ્યો. સૌએ ‘ આવજો ! આવજો ! ’ કરી મૂક્યું.

વળાવીને પાછા ફરતાં ગોવિંદલાલ બોલ્યા : ‘ કપિલા પણ મુરખ લાગે છે. ’ મણીવહુએ સ્વભાવોચિત પ્રોઢતાથી કહ્યું : ‘ બે ય સરખાં છે. ’

ટપામાં કપિલા બેલી રહી હતી : ‘ આનાં કરતાં ન આવ્યા હોત- ’ મોતીલાલે જવાબ વાળ્યા : ‘ ફીક, પણ મળવા આવ્યા એમ કહેવાયું ને વાતની પણ ખબર પડી. ’

ટપાની નીચે રસ્તાપરની કાંકરી કચરાઈ રહી હતી. ને મોતીલાલના અંતઃકરણમાં ન સમજાય એવો વિષાદ મૂકી જતી હતી. આ એ જ રસ્તો હતો જ્યાં બંને ભાઈઓએ સાથે રહી અનેક છોકરાઓ સાથે બાળપણમાં યુદ્ધ કર્યું હતું.

એકલ પગી

સૂર્યોદય થઈ ચૂક્યો હતો.

જિંચા બંગલાની એક ભીંત પર બે ચાર પોપટ બેઠા હતા. દૂર રસ્તાપર મોટરનો અવાજ સંભળાતો હતો. પાસે ઝાડનાં પાન ધીમા પવનથી ઝૂલી રહ્યાં હતાં. મોટા મેદાનના એક ખૂણા પર આવેલી પોતાની ઓરડીનું બારણું ખોલીને પગી માવદાન બહાર આવ્યો. એણે એક ઘોતિયું પહેર્યું હતું. એક ઓઢયું હતું. એનું માથું ખુલ્લું હતું. અને હાથમાં લોટો હતો.

ઓરડી પાસે એક તરફ ત્રણ પથરાનો મંગાળો હતો. તેમાં દેવતા જળી રહ્યો હતો. માવદાને તેના પર તપેલી મૂકી પાણી રેડ્યું. પછી એક પડીકામાંથી ખાંડ નાખી, દેવતા સંકારતો એ ત્યાં બેઠો. એની પીઠ મેદાન તરફ હતી. મેદાનને બીજે ખૂણે-પણ પગી માવદાનની નજર ન પડે તેમ-એક સુંદર મકાન હતું. એનું નામ કાંઈ ન હતું. પણ શિરોભાગના ત્રિકોણમાં '૧૯૯૪. A. D. ૭૬.' એટલું લખ્યું હતું. એ લખાણને મકાનનું નામ કહી શકાય.

'૧૯૦૪ A. D.' માં-સમૃદ્ધ, સત્તાશીલ, શ્રીમંત કુટુંબ રહેતું હતું. માવદાન એનો ચોક્કસ હોતો. એ કુટુંબનું કોઈ માવદાનની ઓરડી પાસે આવતું નહિ. માવદાનની ઓરડી તરફ થોડે દૂર પાયખાનું હતું ત્યાં આવતાં દરેક નીચી દૃષ્ટિ કરીને ચાલતું કે માવદાનને ઊઠવું ન પડે. અથવા માવદાન

પર નજર ન પડે. અથવા રાતના ચોક્કીદારને દિવસે જોવો ન પડે. અથવા કંગાળ ઓરડી પર ધૂણાભરી દષ્ટિ ફેંકવી ન પડે. ગમે તેમ માવદાનની ઓરડી તરફનું મેદાન અસ્પૃશ્ય હતું.

ત્યાં ચોમાસામાં અધેડા ઉગી નીકળતા. સાટોડાના વેલા ફેલાતા. એમાં બારે માસ સુકકું ફુંઠા જેવું ખડ રહેતું. ને જંગલી ધંતૂરા ને આકડા અહીં તહીં ફૂટી નીકળતા.

સૂર્યોદય સમયે એ મેદાનમાંની કેડી પર શ્રીમંત કુડું-બનો કોઈ ને કોઈ માણસ બહાર નીકળતો—જરાક ટેલવા કે દિશાએ જવા. એટલે માવદાન હમેશાં મેદાન તરફ પીઠ કરીને બેસતો. આજે પણ માવદાન એમ જ બેઠો હતો. આકાશમાં ઉડતા પોપટ, સામેનાં ઝાડ, દૂરના મોટરના અવાજ એ સઘળામાંથી એને જીવંત સૃષ્ટિનો આનંદ મળતો. સૂકું વિશાળ મેદાન તો એની પીઠ પાછળ ઉદાસીન પડ્યું રહેતું.

એટલું મેદાન પૃથ્વીનો નિરસમાં નિરસ શુષ્ક કકડો હશે.

એ મેદાનમાંની કેડીએ ઉત્સાહ ભર્યો અવાજ સાંભળ્યો ન હતો. ઉલ્લાસ જોયો ન હતો. આનંદ—એટલા પ્રદેશમાં—દેશવટો ભોગવતો. એ કેડી પર કોઈ ચંચળ ચરણનાં તુપૂર બોલતાં નહિ. કોઈ સ્ત્રીની રસિક આંખ ફરતી નહિ. દિવસ ને રાત એ મેદાન એકલું અટુલું સૂકું પડ્યું રહેતું. ફક્ત સૂર્યોદય સમયે નીચાં નેણ ઢાળીને ધીમી વ્યવહારિક ચાલે જતો કોઈ પુરુષ કે ઉદાસીન સ્ત્રી દેખાતાં.

વધુમાં મેદાન એવું સુરક્ષિત હતું કે એમાં ગાય બકર કે વાંદરું કોઈ પેસતાં નહિ. એવું ચોખ્ખું હતું કે ગધેડાને પણ બહિષ્કાર જ કરવો પડે. એટલું સૂકું હતું કે ઘાસનાં સુકાં ફુંઠાં ચીકણાં મૂળિયાં જ યુદ્ધ બેડી શકતાં.

નિત્યના કમ પ્રમાણે પાણી ઉકળે એટલે પાણીમાં ચાની ભૂકી નાખવા માવદાન જતો હતો. એટલામાં એના કાનને અપરિચિત એવો કાંખીનો રણુકો એણે સાંભળ્યો.

ધણા દિવસે આટલો રસિક મધુર અવાજ સાંભળવા મળ્યો તેથી તેણે ઝડપથી પાછળ જોયું: સશક્ત, સુંદર ભરવાડણુ એના ધાખળિયા વેષમાં શોભતી ત્યાં ઊભી હતી. સાથે નાની છોકરી હતી. માવદાને દૂધ લેવા લોટા આગળ ધર્યો.

‘છોકરી, ઢેખલી, આ કેણુ?’

રાતો કસુંબલ, હાથીદાંતનો જાડો ચૂડો પહેરેલો, ભરવાડણુનો માંસલ ગોરો હાથ દૂધ આપવા લાંબાયો. ઢેખલી જવાબ આપતી હતી:

‘તમને ખબર નથી? મારા ભાઈની વહુ છે!’

‘એમ?’

ખીજી ક્ષણે એ ચાલી ગઈ.

માવદાનને પોતાની ચોકીદારની જાંઘીમાં પહેલી વખત લાગ્યું કે આ સૂકા મેદાનને આજે નવું જીવન જોવા મળ્યું.

ચાની ભૂકી નાખીને ઉકાળો નીચે ભૂકી માવદાને દૂધ રેડ્યું અને ઓરડીમાં છાલિયું લેવા ગયો. પણ આજે એના એકધારા સૂકા, શુષ્ક યંત્ર જેવા જીવનમાં એક પછી એક ચમત્કાર થવાના હતા. એ બહાર આવ્યો ત્યારે એના ફળીમાં આઘેડવયની એક સુંદર બાઈ ઊભી હતી. માવદાન તેને ઓળખી શક્યો નહિ. કારણ કે તેણે શેઠાણી, શેઠના દીકરાની વહુ, દીકરી, આયા-સૌને ઘણે દૂરથી અને તે પણ નીરખીને જોયાં ન હતાં. એ આ મેદાનમાંથી બહાર જતો; એને માટે-અને નોકરો માટે એક જુદું બારણું હતું. બંગી માટે

એના કરતાં પણ જુદું હતું. નોકરો માટે ચોરસ હતું. ભંગી માટે લંબચોરસ હતું. એટલે કોઈ દિવસ અકસ્માત એમાંના કોઈ પર તેણે દષ્ટિ પણ ઠેરવી ન હતી. એને કોઈએ કોઈ દિવસ બોલાવ્યો ન હતો. કારકુન એને ઇનામ આપતો, કારકુન એને ધમકાવતો, કારકુન એને કામ સોંપતો. ‘ ૧૯૦૪

. D.’ ના રહેવાશીઓને મન એ રાતે ફરનારો એક માણસ હતો. એટલે માવદાન જાણી શક્યો નહિ કે કોણ ઉભું છે. એને ખજર ન પડી કે શું કરવું. એણે યંત્રવત ઓઢેલું ધોતિયું માથે બાંધી લીધું. અને તેથી શરીર ખુલ્લું થયું છે એ જાન વિના જ તેણે સીધે હાથે સીધી સલામ કરી.

સામે ઊભેલી બાઈ એની ગભરામણ જોઈને હસી.

માવદાન વધુ મૂંઝાયો. શરીર ઉઘાડું છે એ જાન મોડું મોડું થતાં મૂંઝવણ વધી. પહેરેલા ધોતિયાનો અરધો કકડો વાંસા પર લપેટયો—પણ એથી એનો વેષ વધારે કઠંગો બન્યો. એની મૂંઝવણ જોઈને બાઈ આગળ વધી:

‘ તમે આંહી ચોકીદાર છો ? ’

માવદાને આટલાં વર્ષમાં પહેલી જ વાર આ શબ્દ પોતાના અનદાતા જેવા મોટા માણસને મોંએથી સાંભળ્યા.

‘ જી, હજુર, હું આંહી ઘણું થયાં ચોકી ઉપર છું ! ’

‘ ઘણું થયાં ? ! ’

‘ જી, હજુર ! ’

‘ ઓરડી પાસે આટલી જમીનમાં પપૈયાં, લીંબુડી, કરેણ એવું એવું વાવતા હો. ન થાય ? ’

માવદાને કલ્પનામાં શુષ્ક મેદાનને નવપલ્લવિત થતું જોયું. કોઈએ એને આ કલ્પું ન હતું. એને સૂઝયું ન હતું.

‘બહુ સરસ થાય.’

‘ત્યારે વાવો, વાવો, બહુ મજા પડશે!’

એટલામાં બંગલા પરથી સાદ સંભળાતા હતા: ‘એ ચંપાબેન! ચંપાબેન! . . .

‘હો!’

ચોકીદારને એક નામ પણ મળ્યું: ‘ચંપાબેન!’ ચંપાબેન ચાલ્યાં ગયાં. પાછું મેદાન હતું તેવું ને તેવું થઈ રહ્યું. પણ માયાથી આપેલી કલ્પનાએ માવદાનને ઉત્સાહ આપ્યો. એણે પોતાનો નાનો પણ સુંદર બગીચો બનાવ્યો. જલદી ઉગી નીકળે તેવા ફુલછોડ વાવ્યા. માંડવા જેવું કયું: વેલ ચઢાવી. એટલી જમીનને શણગારી દીધી. પણ પછી કોઈ દિવસ કોઈ આવ્યું નહિ. એ પૂછે પણ કોને?

એક દિવસ ધૂજતાં ધૂજતાં એણે કારકુનને વાત કરી: ‘સા’બ મારા બગીચામાં ચંપાબેન એક વખત આવે!’

ચોકીદારે દારૂ પીધો છે કે શું એ નક્કી કરવા કારકુને એના તરફ જોયું: ‘ચંપાબેન?—ચંપાબેન કોણ?’

‘કેમ સા’બ ચંપાબેન!—

‘ભાંગબાંગ ચડાવી છે?’

પાસેથી ચાલી જતી આયા હસી પડી. ‘અરે! ચંપાબેન—પેલાં—સુરતવાળાં મહેમાન આવ્યાં હતાં, છ આઠ મહિના પહેલાં તેની વાત કરે છે!’

બધા હસવા માંડ્યા.

‘મલે ચંપાબેન આવશે ત્યારે કહીશું. મહેમાન થઈને આવે ત્યારે તારા બગીચામાં આવવાનું કહીશું.’ કારકુનના અવાજમાં ચોખ્ખી મસ્કરી હતી.

માવદાનને હવે બાન આવ્યું કે અંપાળેન કોઈ મહેમાન હતાં. તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. પાછો ફરી ગયો. અને ગુપચુપ પોતાની ચોરડી તરફ ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે સવારમાં પેલા સૂકા મેદાન તરફ વાંસો વાળાને મંગાળા પાસે બેઠો બેઠો માવદાન ચા તૈયાર કરતો હતો-પહેલાં જે રીતે કરતો હતો તે જ રીતે.

વરની પસંદગી

પાનખર ઋતુની આથમતી સાંજ હતી. આકાશમાં અકસ્માત આવેલાં વાદળાંએ એને તેજ વિનાની અને ઉદાસી કરી મૂકી હતી. નાની સરખી બારીમાંથી થોડું ઝાંખું અજવાળું ધરના એક ખૂણામાં પડતું હતું. શરમથી મોં નીચું ઢાળીને, જીવનનો સઘળો રસ જાણે કાનને આપીને, બારતેર વર્ષની એક કન્યા ત્યાં ઊભી હતી. તેણે વાળ ઓળ્યા હતા; કપાળમાં ચાંદ્રો કર્યો હતો; મોંએ શરમની રેખાઓ પડી હતી.

બહાર ઓશરીમાં ભાંગેલી ખુરશી પર એની મા બેઠી હતી. અર્ધ ભાંગેલી ખુરશી પર એનો બાપ બેઠો હતો. એક ન ભાંગેલી ખુરશી કેઈ આવે તેને માટે રાખી હતી. ખડકીનું બારણું ખખડ્યું.

‘એ . . . આવ્યા ! કમુ ! ચા મૂકજે તો . . .’

બોલનારના શબ્દો અધૂરા રહ્યા. અકસ્માત આવી ચડેલી એક ગાય ખડકીમાં ડોકું કરીને ઊભી હતી.

‘અરે, હો, હો, જો ને, જો તો . . .’

ગુમાવેલી તકની પેઠે ફળામાંથી ગાય ગુપચુપ પાછી ફરી ગઈ. પણ બીજી ક્ષણે પાછો જોડાનો ખખડાટ થયો. માણસનો અવાજ સંભળાયો: ચોક્કસ ભાવિ જમાઈ આવે છે, એમ ધારી માએ ઉતાવળે સાદે અવાજ કર્યો: ‘એ . . . આવો ! આવો !’

તારનો પટાવાળો આવી ચડ્યો: 'ગુણવંતરાય વકીલનું ઘર આ ?'

માએ જવાબ વાળ્યો: જવાબમાં તોછડાઈ ભરેલી ઉતાવળ હતી: 'આંહી નહિ ભાઈ, ચોથું ઘર.'

'ડાણું કે જમણું ?'

ઉઘાડા રહેલા બારણામાંથી માની નજર શેરીમાં પડી. ત્યાં પીળાસાફાવાળો એક જુવાન આવતો દેખાયો.

'એ . . . આવ્યા !' મા બોલી ગઈ.

'કોણ ? ગુણવંતરાય વકીલ ?' પટાવાળાએ પ્રશ્ન કર્યો. જમીન ઉપરથી જિંચી નજર કરીને કન્યાએ જરાક બહાર જોયું. અને તે તરત પાછું નીચું જોઈ ગઈ.

'ના ભાઈ, ના.' મા જવાબ વાળતી હતી: 'આ તો અમારા મહેમાનની વાત છે. તમે જાઓને.'

'કઈ બાજુ જઈ ? ડાબો કે જમણો ?'

'જ્યાં તમને ફાવે ત્યાં.'

'મારે ગુણવંતરાય વકીલના ઘર તરફ જવું છે.'

'જાઓ, જમણી બાજુ, ચોથું ઘર.'

પટાવાળો ચાલ્યો ગયો.

એટલામાં બારણામાં પેલા જુવાને પ્રવેશ કર્યો. અકસ્માત આવી પડેલી સમૃદ્ધિ જેવો ભ્રમ ભરેલો એનો વેષ હતો. માથા ઉપર પીળો સાફો હતો. કેશ ઓળેલા હતા. મોં ફિક્કું, પીળું, લાલસા ભરેલું હતું. રાતના ઉજાગરે આંખ થાકેલી હતી. મોંમાં ચાવેલું ને ચવાતું પાન હોઠને લાલ કરી રહ્યું હતું.

'આવો આવો !'

તે આવ્યો. ધીમે પગલે નહિ: અવાજ કરતા ખૂટ

સાથે. પાસે ખુરશી પર બેઠો. બાપ બોલ્યા: ‘ તમારી રાહ બહુ જોઈ. ’ મા બોલી: ‘ ક્યારના રાહ જોતા હતા. કીધું વખતે ઘર ભૂલી જાશે. ’ ભાવિ વર બોલ્યો: ‘ ના રે ! ઘર ભૂલું ? તમે ખરાખર બતાવ્યું હતું ને ! ’

તેનો સાદ થાકેલો, ઝીણો, પરાણે નીકળતો હતો. કન્યાએ એક ઘડીભર જિંદગી જોયું ને પછી તરત નીચાં નેણુ ઢાળી ગઈ. નીચે નમેલી એ દષ્ટિમાં પાનખર ઋતુની શન્યતા હતી. આથમતી સંધ્યાની ઉદાસીનતા હતી.

ગુપચુપ ભાવિ વરે પણ તે તરફ દષ્ટિ કરી. એ દાંષ્ટ સૌન્દર્યની મસ્કરી કરવા ટેવાયલા માણસની હતી. લાલસા ભરેલા વૃદ્ધ જુવાનની હતી.

પ . . . જી . . . એ સૌન્દર્ય હતું. આ સૌન્દર્યસ્વામી હતો. એ ભાવિ વહુ હતી; આ ભાવિ વર હતો.

એટલામાં મા બોલી: ‘ કમુ ! પાણી તો લાવ. ’

હથેળીમાં મૂકેલો જળનો લોટો—જીવન રસથી છલકાતા પાત્ર જેવો—લઈને તે આવી.

શરમ ભરેલે પગલે તે બહાર આવી. સૌન્દર્ય ભરેલે પગલે પાછી ગઈ. શરમાતી હતી માટે વધુ સુંદર હતી કે વધુ સુંદર હતી માટે શરમાતી હતી એ કહેવું મુશ્કેલ હતું.

પછી વરે પાણી પીધું. એક કોગળો બહાર ફળીમાં કર્યો. બીજું પીધું; ઢંચક, ઢંચક, ઢંચક.

વળી મા બોલી: ‘ કમુ હવે ચા લાવ. ’

‘ ના હું ચા પીતો નથી. ’

‘ તો પાનસોપારી ! . . . ’

પાછી કમુ બહાર આવી. આ વખતે મોં પર ઉદાસીન

સૌન્દર્યની કવિતા લખાઈ ચૂકી હતી.

‘હમણાં તમારી કંપની રહેવાની છે?’ માએ પૂછ્યું.
એ નાટકમાં નોકર હતો. સ્ત્રી પાહ કરતો હતો.

‘હાસ્તો.’ તેણે જવાબ વાળ્યો.

‘ત્યારે તો વારંવાર આવતા હો—દરરોજ સાંજે આંહી
ચાલ્યા આવીએ.’

‘હવે તો ચોક્કસ આવીશ.’

એટલું બોલીને એ બેઠો થયો. અને આવ્યો હતો તેવી જ
રીતે પગરખાંનો અવાજ કરતો, પાનની પીચકારી મારતો
ચાલતો થયો.

મા બોલી: ‘કમુ, જન તો, બારણું ઠસાવી આવ તો,
ગાય આવશે.’

કમુ એની પાછળ ચાલી.

બારણામાંથી નીકળીને એ બહાર ચાલ્યો ગયો હતો.
પણ હજી શેરીમાં ધીમે પગલે, અને એના કરતાં પણ ધીમે
હૃદયે અને વધુ તો રસળતી દૃષ્ટિએ ચાલી રહ્યો હતો.

એ આગળ ચાલતો હતો. પણ એની દૃષ્ટિ પાછળ
હતી. બારણું વાસવા આવેલી કમુ પર ચોટી હતી. કદાચ
લાલસા ભરેલું હસવાની તૈયારી કરીને જ એ રસળતી દૃષ્ટિ
જરીક થોભી હતી. એટલામાં ‘આય માડી રે!’ કહીને કમુ
બારણા પાસેથી ખસી ગઈ.

પાસેની શેરીમાંથી એક ગારુડી આવી રહ્યો હતો.

એના હાથ પર ઘોળાં ભૂરાં ટપકાવાળો સાપ વિંટાયેલો
હતો. ગળે મોટો નાગ લટકતો હતો. અગ્નિની જ્વાળા જેવી
એની કાળજીલ વારંવાર દેખાતી હતી. એ ભયંકર તેજસ્વી

આંખો ચકચક થતી હતી.

‘ઓય માડી રે!’ કહીને કમુ ખસી ગઈ.

‘અરે! જોને, જોને, કેવો છે!’ કહીને માએ દોડીને કમાડ વાસ્યું. કમુની આગળ પોતે ઉભી રહી. ‘જા, ભાઈ જા, આંહીં કોઈને ખેલ જોવો નથી.’ કમુની નજર આગળથી બન્ને છૂપાઈ ગયા: ગારુડી—અને પીળા સાફાવાળો જીવાન!

‘અરે, મૈયા! જરા દેખીએ—નાગદેવતા કા ચમત્કાર સૂનીએ . . .’

પણ માએ ગારુડીનું સાંભળ્યું નહિ. ‘જા, જા,’ કહીને બારણાને સાંકળ ચઢાવી તે પાછી વળી. માને બારણું ઠસાવતી જોઈને કમુએ છૂટકારાનો શ્વાસ લીધો. શેરીમાંની કેટલી બધી ઘૂણાસ્પદ વસ્તુઓ એની જનેતાએ એની આંખ સામેથી દૂર કરી: ગારુડી, સાપ, અને . . . અને . . . પેલો જીવાન!

‘માડી! ભોરંગ કાંઈ મોટો છે—કમુ! બીની તો નથી નાં!’

‘અરે, ના રે . . .’

અને પછી હમેશના ક્રમ પ્રમાણે દિવસ પૂરો થયો. કન્યાને તે દિવસની સ્મૃતિમાં પીળા પાઘડી અને શીઝી લાલસા ભરેલી આંખ—માત્ર એ જ યાદ રહ્યાં.

અંધારું થયું. દીવો હોલવાઈ ગયો. કૂતરાં ભસતાં રહી ગયાં. શાંતિ થઈ. અવાજ બંધ પડ્યા. માત્ર બારીમાંથી આવતો ચંદ્રનો ઉજ્જસ એકલો રહ્યો. ત્યારે મા ધીમે અવાજે બોલી: ‘કમુ! તું નશીબદાર છે હો! તારા વરને તો બહુ પગાર મળે છે. ઘરેણું ખૂબ માગજો ડાહીલી!’

એક આછા વાદળથી ચંદ્રમા ઢંકાઈ ગયો હતો. કમુ કાંઈ બોલી નહિ.

વળા મા બોલી: ‘ શું પણ માડી ! ફેશન વધી છે, જોને, તારા વરે સોનાની ઘડિયાળ બાંધી’તી ! ’

થોડેક આંધે ફૂતરું ભર્યું. કેટલેક દૂર ધૂવડ બોલ્યું. કમુ કાંઈ બોલી નહિ.

‘ બોલતી કેમ નથી માંદી—? ’

પણ કમુ શાંત રહી. અત્યંત ઊંડી ઉપેક્ષાવૃત્તિ શબ્દ વિના જ ખરાબર દેખાડી શકાય છે. પણ માને ખબર ન હતી કે એ મૌનમાં ઊંડી ઉપેક્ષા ભરેલી છે. થોડીવાર કાંઈ બોલ્યું નહિ.

અંતે મૃત્યુની નિશાની જેવી ઘેર શાંતિ વ્યાપી ગઈ.

અરધી રાતે કમુ સ્વપ્નામાંથી જાગી ત્યારે જાણે હજી તેની નજર સમક્ષ તે—ભાવિ વર—ઊભો હતો. પીણું શરીર, પીળા કેશ, પીળા આંખો એવો—મૃત્યુની પ્રતિકૃતિ જેવો. ઊભો ઊભો એની સામે જોતો હતો. એના જોવામાં ભયંકર ઝેર ભરેલી એકલી લાલસા હતી. એની ડોક ઉપર લીલો નાગ લટકતો હતો. નાગની લાલ સિંદુરિયા રંગની બે આંખો કમુને જોઈ રહી હતી. અને એની અગ્નિશિખા જેવી જીભ વારંવાર બહાર નીકળતી હતી. કમુના હાથને અડવા—કમુને હોઠે ચુંબન કરવા તે આગળ સરક્યો. એનું મોં, મોં સામે આવ્યું. સિંદુરિયા આંખોમાં ભરેલી લાલસા સળગી ઊઠી. લીલુંકાચ વિષમય શરીર—કમુની દેહલતાને વિંટાયું અને એનો ઠંડો અત્યંત ઠંડો—ભયંકર રીતે ઠંડો સ્પર્શ—જીવન હણી રહ્યો, ત્યારે કમુ ઊંઘમાં ને ઊંઘમાં જોરથી ખૂમ પાડતી હતી: ‘ મા ! મા ! ગારુડી નહિ—ગારુડી નહિ—ગારુડીનો નાગ નહિ—પેલા પીળા સાદાવાળાનો લીલો નાગ— ’

‘ મા ! તું આડે ઉભી રહે ! ’

‘ મા ! તું બારણું ઠસાવી દે ’

‘ મા તું-તું- . . . તું ’

અને પોતાના અવાજથી પોતે જાગી ત્યારે એને આખે શરીરે પરસેવો વળી ગયો હતો. લીલો નાગ ડોકે પહેરીને પેલો પીળો માણસ . . .

એની સામે ન જોવાયાથી કમુ આંખો મીંચી ગઈ.

ઊંડી ગલાનિ ને વેદનાથી એણે એક વખત ‘ મા ! ’ એમ મોટેથી સાદ પણ કયો. પણ એની મા સૂઈ ગઈ હતી; બાપ બહાર ઓશરીમાં નિદ્રામાં પડ્યો હતો.

અનાથના આંસુની મૂર્તિ હોય એવી એ ચારે તરફથી ઓઢાને ગુપચુપ સૂઈ ગઈ.

‘ મા ! ’ કમુ હજી સ્વપ્નામાં ખેલતી હતી; એ સ્વરમાં સૌન્દર્યનું રુદન હતું. મૃત્યુ પામેલી આશાનું શોક-ધેરું ગીત હતું.

સવારે ઊઠી ત્યારે એની કાંતિ ચીમળાએલા જૂઠના ફૂલ જેવી બની ગઈ હતી.

